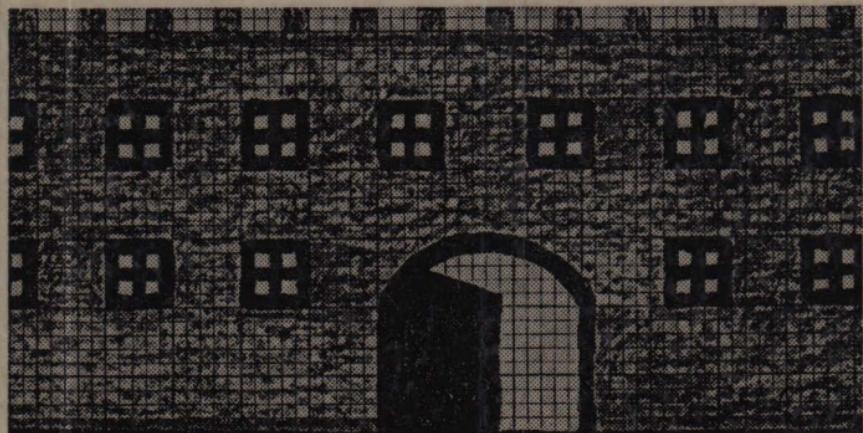

Наталя
Яхненко

Від бюра

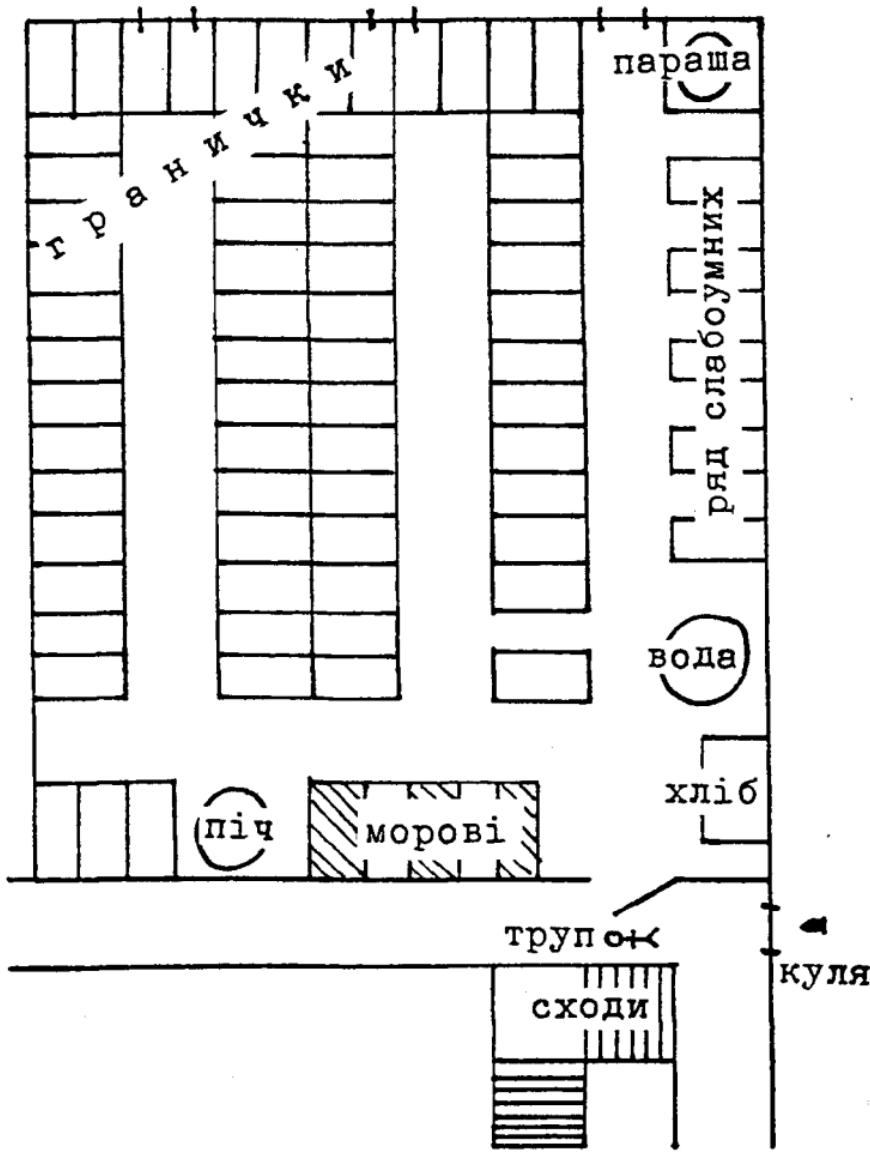
до Бригідок

Трохи спогадів
з 1939-1941 років
Львів

НАТАЛЯ ЯХНЕНКО
ВІД БЮРА ДО БРИГІДОК
ТРОХИ СПОГАДІВ З 1939-1941 РОКІВ
ЛЬВІВ

БРИГІДСЬКА ТЮРМА

Плян камери ч.63:

Наталя Яхненко

ВІД БЮРА ДО БРИГІДОК

Трохи спогадів
з 1939 1941 років
Львів

diasporiana.org.ua

Author's Publication — Накладом Авторки

Берала

1986

Мюнхен

© Mrs. Natala Jachnenko
44 Seventh Avenue, BERALA, NSW. 2141, Australia
Printed in West Germany

Druckgenossenschaft CICERO e.G., Zeppelinstraße 67
8000 München 80

ВСТУПНЕ СЛОВО

Ця моя мала книжка — я попереджу читачів — являється записом окремих фактів моого життя під час першої окупації Львова радянською владою. І вона *не претендує* на якісь особливі ревеляції або путтеві переживання героїні, як книжка п-ї Струтинської «Буря над Львовом». У мене знайдете лише факти щоденного життя та опис деяких його особливостей. Словом мої матеріали в книжці є мемуарного характеру, а не повість.

Мое особисте життя ускладнилося тим, що мій чоловік, будучи так званим «Петлюрівським» емігрантом — вирішив піти геть з цього терену. Йому ніщо не загрожувало, бо він не був у жадному війську завдяки вродженому каліцтву обох стіп. Але він пояснював мені: «У більшовиків розвідчі органи шукають оправдання своєго існування. Мене б чекало довге тримання в арешті та можливо, биття та інші способи, щоби вибити з мене признання в тому, чого я *не* робив. Я вже за старий на те. Чи ти підеш зі мною?». Я рішуче відмовилася. Ми тут, близчі до Заходу, як Велика Україна, мали глухі інформації, що Гітлер вже готовиться до війни, підготовляючи німецький нарід пропагандою про перевагу над «безвартнісними» слов'янськими народами та про необхідність поширення німецького «Лебенсраум»-у на Схід.

Я обрахувала свої позитиви: десять кг консервованого масла, 3 тонни шльонського вугілля в пивниці, а головне було те, що в Галичині ніхто не знов російської мови. А я, в силу обставин, володіла

нею добре через школу. (За царату укр-х шкіл не було). Крім того — виїхавши, я би втратила загосподароване мешкання і меблі. Я запевнила чоловіка, що якось дам собі раду і він пішов на Захід, де продовжував свою кооперативну роботу.

А я залишилася здана на власні сили.

Далі читайте самі!

Авторка

ВІД БЮРА ДО БРИГІДОК
ТРОХИ СПОГАДІВ З 1939-1941 РОКІВ
ЛЬВІВ

Частина I

КІНЕЦЬ ПОЛЬСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

Містечко Винники, коло Львова

Був дуже погожий початок вересня тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого року. Моя родина мешкала тоді у великому місті Львові, що було неофіційною столицею заселених українцями земель Польської Речі Посполитої на схід від т. зв. лінії Керзона. На захід від цієї лінії Польська армія ще ставила такий-сякий опір німецькій армії, але безвиглядно: не можна ж кавалерією затримати танків, а Польща танків не мала. У нас, у Львові німецьке літунство почало бомбардування від першого дня війни, себто від дня 1-го вересня. Бомби падали переважно на військові об'єкти, не-багато, але регулярно. Тому міське населення на всякий випадок почало сходити з поверхів кам'яниць донизу. Це означало до пивниць, бо бомбосховищ Львів не мав. Особисто, я мала деякий досвід ще з першої світової війни, коли-то одна випадкова бомба забила чотирох осіб, що стояли в брамі нашої кам'яниці. З того часу я мала респект не так до бомб, призначених на військові об'єкти, бо ті були націлені, де їм падати, як власне до тих випадкових. Як на те, одна з бомб при-

значена на військові обози, витягнені під деревами вздовж Пекарської вулиці, впала на міський шпиталь, саме в той час, як я відвідувала там пані Марію Донцову, яка була тяжко хвора на запалення уставів. На щастя, бомба розірвалася на подвір'ї, тільки висадивши вікна та ушкодивши брук.

Всім здавалося, що легше зносити небезпеку в гурті. Тому, що наша пивниця цілком не надавалася, я взяла дітей і пішла за ріг на Куркову вулицю, до моєї приятельки д-р Хариті Кононенко, що працювала тоді в товаристві «Сільський Господар». Пивниця її будинку не витримувала жодної критики, як сковище від бомб, але була простора та суха. Незабаром прийшло більше людей зі сусідства, як українців так і поляків. Тут, звичайно, могла існувати велика різниця думок щодо розвитку політичних подій, але по мовчазній згоді ніхто не починав делікатних дискусій. Натомість, дуже скоро, за трьома столами, вже йшла гра в карти. Мій чоловік, однаке, відмовився від спуску до пивниці, але зате обіцяв вважати на страви, що їх я поставила в горшках варитися на плиті. Ми пішли, а він з рішучою міною сів за радіо.

Коли, за якийсь час, я прийшла знову по щось потрібне, він одвернув від радіо дуже поважне лице і промовив неголосно: «Росіяни оце переступили кордон Польщі».

Ці слова почув наш сусід, ревізор польського кооперативного союзу, мазур з походження, що вийшов слідом за мною. Він дуже зблід і опустився на перший з краю стілець. «Це є кінець» — майже прошепотів він.

Він був поляк, тому справді вступ Червоної армії на терени Польської республіки для нього

означав тільки одно: кінець незалежності й розподіл її поміж двома хижаками.

Коли значення його слів дійшло до моєї свідомості, я подумала: «Так воно є для поляків. Але що це принесе для нас? Ми були під Польщею дев'ятнадцять літ». Перед тим ми, цебто: Західня Волинь, Полісся та Холмщина — були під царською Росією. Тепер ми попали під Росію червону. Свідомість цієї зміни збуджувала почування за міцні для слів.

Тим часом німці розкинули над містом летючки з повідомленням, що хто боїться бомбардування, той може вийти з міста. На це давалося двадцять чотири години часу. Виглядало, що німці не дуже квапилися зайняти Львів. Не можна було взагалі вгадати їхні воєнні наміри.

Тоді д-р Харитя Кононенко запропонувала піти пішки до Винник, де вона мала знайомих. Ми погодилися, бо хотіли побачити, що діється поза Львовом. А що мій чоловік кульгав, то ми договорилися з порожньою фурманкою, що саме обминала нас. Фурман був жид із західньої Польщі. Він оповів нам, що як тільки німці переступили кордон, він запряг коні й взяв напрям на схід. Він був у такій паніці, що виглядав, як ненормальний. Однаке він довіз нас до Винник, де ми розплатилися з ним. Він поїхав далі, а ми, на своє превелике здивування побачили, що це мале містечко вже зайняте не тільки передовими німецькими частинами, але червоні вже також тут. Кожний з них зайняв пополовині містечка.

Нас вразили, насамперед, червоноармійці своїм убогим виглядом. Одягнені вони були у старенькі дреліхові уніформи («фатіг») та брезентові, а не шкіряні чоботи. Це була кінна артилерійська бригада. Коні були різної величини та кольору, навіть в одній і тій самій запряжці. Упряж була

ледве-ледве. Зовнішній вигляд червоноармійців був далекий від хвацького, також помічалося недоживлення. Коли відчинилися наші пекарні з цим чудовим пухким ясним хлібом, вони негайно вмішалися в чергу за ним із місцевим населенням. Вони поводилися цілком спокійно та здергливо. Пізніше ми почули, що такий був наказ згори: поводитися так, щоб не викликати ворожих почувань у місцевого населення. Вони ж бо прийшли «визволяти», а не «завоювати».

Само собою, наші люди оточували їх з цікавістю, частували їх цигарками та задавали їм безліч питань. Звичайно, по-українськи, що легко знаходило таку саму відповідь. Я сама запиталася одного червоноармійця: «Товаришу, скажіть мені, чому це ви так бідно умундировані?» Він був явно заскочений таким запитанням, уважно оглянув себе аж до чобіт, а тоді пояснив мені дуже поважно, що на війну не оплачується брати нові уніформи, тому їм видали оці, звичайно уживані на маневрах, так звані «фатіги».

Наші люди були дуже добре поінформовані про економічну біду в Советському Союзі, але такі питання ставилися їм або з пропагандивними цілями, або просто з насміху. Треба признати, що в польській, розгромленій німцями, армії умундировання вояків було значно вищої якості, ніж їхнє озброєння.

Німці займали другий кінець міста, й ми пішли подивитися на них. Вони носили нові чорні уніформи з відзнаками черепа голови, що разюче не пасувало до їх білявої молодості. Вони милися попід хатами та розчісували свої біляві чуприни, в той час як усі червоноармійці були пострижені «під нульку», їх голови виглядали поголеними. Німці цілковито не цікавилися харчовими продуктами, — протилежно до червоних вояків.

І ось зненацька, від сторони Львова, серединою шосе, посунулася безладна юрба вояків у польських уніформах, але без зброї. Швидко маршируючи на схід, вони перегукувалися між собою, і мое вправлене вухо зараз же зловило уривки розмови з характеристичним акцентом білоруського «дзявкання» як, наприклад, «ідзець» чи «гикання», як «гета». Очевидно, це були ті білоруські частини, що їх обози були розташовані вздовж вулиці Куркової та Пекарської. Їх відразу можна було пізнати по старомодних запряжках коней «дугами». Я зупинила одного з них, і він мені підтверджив мою здогадку, що після здачі зброї їх відпустили додому, але не дали транспорту! Тепер вони марширували пішки на рідну Віленщину. Мимохіть я згадала вічне ворогування поміж поляками та литовцями за місто Вільна. На ділі ж, це місто, русифіковане за російських царів та польонізоване під Польщею, належить білоруському населенню, в гущі якого воно лежить.

Ми повернулися до хати нашого господаря, що старався нас нагодувати чимсь без шкоди для розплодових леггорнів¹ — своїх синів. Але якраз обидва вони надійшли з вісткою, що німці відтягають свої частини з Винник. Це могло означати тільки те, що не німці, а росіяни мають перебрати Львів. Ці молоді люди постановили відходити в хвості німецької армії та попереду російської, яка займає місце першої. Вони, правдоподібно, належали до ОУН і мусіли іти геть, на Захід для перегрупування та отримання дальших наказів. Нам не залишалося нічого іншого, як вертати додому, що ми і зробили, як тільки радіо проголосило, що цивільним вільно вже вертати додому, до Львова, бо Львів займають, згідно з домовленням, червоні.

¹ Куряча раса.

Винники лежать вісім кілометрів від Львова за Личаківською рогаткою, себто в сторону Бродів. В нормальніх часах ми іноді ходили на прогульку пішки через гарний ліс, але тепер ми вибрали шосе, з огляду на можливий напад випадкових мародерів. Ідуши по шосе, де покищо не було ніякого колісного руху, діти мої знаходили в придорожньому рові відрівани відзнаки, як офіцерські, так і поліційні. Це засвідчувало про поінформованість дотичних осіб про те, що їх чекає з приходом червоних: після революції в Росії — поліційні урядники та офіцери армії були перші з тих, кого фізично нищили більшевики.

Ми проминули Личаківську рогатку й вступили на шосе, тієї ж назви. Трохи далі на цій спадистій вулиці ми побачили барикади одностопової висоти, складені з каміння, вирваного з бруку. Мої два синки — один вісім, а другий дванадцять років — почали насмішкувато сміятися. «Мамо, цими малими купами каміння, поляки хотіли затримати німецькі танки!» І дійсно, це була робота патріотично настроеної нижчої верстви польського громадянства міста Львова. Мало вони собі уявляли, що то таке танк!

Ми зайдли додому без пригод. На нашій непроїзній вулиці діти бавилися, начебто нічого не сталося. В помешканні моя білоруська дівчина була на місці й все було в порядку.

Місто кишло червоноармійцями, як також їхніми жінками зі Служби зв'язку. Ці останні особливо кидалися ввічі: одягнені вони були у шинелі, як і вояки та підперезані ремінними поясами. Але завдяки ширшій будові костей та більшому багатству грудей, ніж жінки Заходу, вони виглядали немов дві снігові кулі, насаджені одна на другу. Цей вигляд «снігової баби» підкреслювався ще тим, що на головах вони мали дуже обтис-

нені баретки, натягнені майже до брів, що створювало форму третьої малої кулі. На ногах вони мали тілесного кольору бавовняні панчохи, часто дуже пелехаті. Про вигляд вояків я вже згадувала раніше, тільки що на Руській вулиці я помітила одного, що в нього, з брезентових чобіт, виглядали крізь діру пальці ніг.

Гість з-під кордону

Майже відразу я мала несподіваного гостя — знайомого селянина, що мешкав на самому кордоні з СССР, бо його село було розділене пополовині, і друга частина його вже була в СССР. Його очі просто виласили з очиць, коли він зі страхом та журбою оповідав мені: «Як тільки вони перейшли р. Збруч, — ще й курява за ними не лягла — користаючи з браку охорони, я запряг коня до воза, вкинув туди мішок пшениці ніби на продаж, а насправді ж я поїхав щоб побачити, як там люди живуть матеріально». Виїхав він так як був — у робочій одежі та простих чоботах з юхту. Але щойно він опинився на другому боці, як його обступила юрба колгоспників. «Вони навіть не дивилися на мішок пшениці, але вони дуже хотіли купити мої робочі чоботи, — оповідав він. — Вони волочились за моїм возом і пропонували мені чотириста рублів». Коли взяти під увагу, що перед війною польський злотий був рівноцінний вісімом рублям, то легко обрахувати, що ця сума рівнялася п'ятдесятьом польських злотих, в той час, як ціна в Польщі на такі чоботи була десь між 12 до 20 злотих. Виглядало, що колгоспники мали доволі готівки, але не мали товарів, на які могли б витратити їх.

«Раптом, — продовжував господар, — я по-

бачив на вулиці жінку. Вона мала на собі незграбно застібнуту куртку якогось сіро-зеленого кольору. Голова її була загорнена в шаль з френзлями, як це носять сільські жінки, а на ногах у неї була пара якогось взуття на гумових підошвах, що заходили частинно на передок. „Хто це?” — запитався я моїх нових знайомих, сподіваючись, що вони підтвердять те, що я думав — що це може доглядачка корів або просто робітниця з колгоспу. Пані моя, можете уявити собі мої почування, коли мені сказали, що це учителька іхньої школи! Ви чуєте? Учителька! Якщо учительки так виглядають у Советському Союзі, то чого ж маємо сподіватися ми, звичайні хлібороби?»

Я налляла йому чашку чаю, і поки він пив, я передумувала його слова. Я згадувала місцевих учительок, що одержували помешкання і паливо на зиму разом з порядною платнею. Кожна з них була в стані купити собі навіть хутро, хоч би й недороге: з лошати або теляти, ціна яких була п'ятдесят чи шістдесят злотих із місячного заробітку сто вісімдесят злотих. Вони виглядали заможно та цивілізовано.

Тим часом мій гість говорив: «То вони помордували у себе шість або сім мільйонів чесних хліборобів, себто десять відсотків нашого населення, щоб зробити місце колективним хуторам. Решту недобитих вони силою приєднали до колгоспів — і все для чого? Тепер, десять років пізніше, щоб вони пропонують колгоспному робітникові? Животіння, як жебракам? Тяжкий труд за ніщо, за паперові гроші, що за них нема чого купити!»

Я не могла знайти ні одного слова потіхи для цього порядного, поступового хлібороба. Щоб виховати таких як він, наші соціально-свідомі національні організації трудилися майже двадцять років в умовах, коли органи польської держави

не тільки не помагали, а ще й перешкоджали нам усіма способами. Я особливо ясно передбачала його долю в майбутньому. Не дивлячись на його корисну вартість навіть для цієї нещасної комуністичної країни, що бездушно переслідувала свої абстрактні цілі, він був уже засуджений на знищення. Його єдиною виною був уже той факт, що він показав себе добрим господарем на своїх п'ятнадцять або двадцять моргах землі. Він був занадто інтелігентним та успішним господарем. Його національна свідомість не сподобається їм. Вони напевно наліплять йому ярлик «куркуль» та знищать. В найлегшому випадку вони змусять його вступити в колгосп та працювати на марній, нереальній заробітній платні.

Тяжкий труд від зорі до зорі, трохи безвартісних грошей, брак порядного одягу, невистачальний харч, та мінімум сну, — все для прегарних очей, а властиво для шлунків паразитів з Москви. Таке було положення на Східніх землях України, а тут воно не могло виглядати краще, бо наділи землі на душу були значно менші. Відповіддю тут повинна бути індустріалізація, а не аграрна колективізація. Але російські комуністи мали інші пляни. Для них: віднині Західня Україна втягалася в ту саму систему, що і Східня, а саме постачати їжу паразитним «панам-таварішам». Добробут продуцентів-хліборобів не входив у рахунок партії.

Ні, я ніяк не могла знайти слів потіхи для моєго друга-хлібороба. Хіба тільки одно: колективізація селянської землі не могла бути переведена скорше, як за два роки підготовки, тим часом хто знає що могло трапитися в цім часі? Ніхто не вірив у те, що угода між Сталіном і Гітлером потриває довго. А що тоді? З тим він пішов додому.

Мій чоловік утікає

Тим часом у моєму приватному житті також настала зміна: моя приятелька, д-р Харитя Кононенко, також стара емігрантка, як і мій чоловік, намовила його утікати «на німецьку сторону» Польщі. Вона вважала, що всім, без різниці, так званим «старим емігрантам» небезпечно залишатися під большевиками. Мій чоловік легко дався переконати, спакував свій наплечник і з групою інших людей подався у хвості німецьких частин, що згідно за умовою з большевиками, звільнили Галицьку землю аж по р. Сян.

Перед своїм відходом, мій чоловік наказував мені випродати все, що тільки можливо, з нашого, не дуже багатого майна та долучитися до нього з дітьми по другому боці нового кордону. Проте, я мала інший, мій власний погляд на справу: я дивилася на речі інакше, як він. Була велика різниця в підході. Мій же чоловік походив з села, він був так званим «органічним» українцем, себто для нього думання в площині іншої нації, а спеціально російської, з її специфічною психологією, було неможливо. Після того як ми програли нашу війну з большевиками у 20-их рр., він разом з міністерством, що в ньому служив, відступив за ріку Збруч, кордон новопосталої Польщі. Уже з народження він був інвалід на ноги. Ми з ним побралися, як ще були студентами Господарської Академії в Подебрадах. Закінчивши Академію, ми переїхали на українські землі в Польщі, звідки я походила, і де він віддався всією душою справі розбудови кооперації. Він ніколи не мав близьких взасмин з російськими большевиками, з їх своєрідним підходом до речей, а за ці довгі роки навіть призабув їхню мову. До того всього він був прямий та щирий чоловік, не-

здібний до удавання та маскування своїх опіній щодо прикмет советської влади. Наслідки цього в советській дійсності могли бути тільки сумні. Тому я не могла взяти на себе відповідальності, щоб його затримувати.

Інакше стояли справи зі мною. Ще під час першої світової війни, у 1915 р., моя родина була евакуйована до Києва й залишилася там до 1921 р. Не маючи ще шістнадцять літ, я почала працювати при телефоні у губерніяльному відділі Охорони здоров'я, яку службовці називали «Здравогуб» чи офіційно по-советськи «Губздрав». Там я, з перервами, перебула коло двох років «советським службовцем» та пізнала советську систему урядування. Характер цієї установи не давав при воду для особисто-моральних конфліктів, хіба для приватної критики. Дволичність всього суспільства, що пізніше стала звичайним буденним явищем, була тоді в зародку й часто сприймалася гумористично. Зміни влади в Києві відбувались понад 10 разів. Тепер же, вже значно старша, я була переконана, що потраплю знайти собі місце при советському режимі. Крім того, заохочувало мене й те, що я володіла добре російською мовою, за чим у Галичині треба було шукати вдень зі свічкою, а теж мое добре походження: донька «працюючих інтелігентів». Так звані «галицькі русофіли», чи радше ті, що з них залишились з часів австрійської держави, в більшості говорили якимсь несамовитим «воляп'юком», з чого я нераз сміялася. Я залишилася вдома.

У мене було скромне, але сонячне помешкання на четвертому поверсі, без ліфтів. В пивниці лежали три тонни першорядного шлезького вугілля, а крім того ще тонна трісок на розпал. Основа харчів була тут, у вигляді десяти кілограмів засоленого масла. Мені не всміхалася думка тягти

двоє малих дітей за собою на еміграцію — та ще й до того взимку. Я вирішила почекати та побачити. Мене kortilo також побачити поновно большевиків, якими-то вони стали за вісімнадцять років, що я з ними розлучилася. Багато старих емігрантів плекали надії, що вони напевно еволюціонували у кращий бік. Не без впливу було й широко розповсюджене серед населення переконання, що, не дивлячись на недавно заключений ними пакт неагресії, ці дві сили зчепляться у війну в недалекому майбутньому. Не можна сказати, щоб та частина освічених українців, яка мала доступ до «Майн Кампфу»² була занадто оптимістично настроєна щодо вислідів грядучої війни для нас, українців. Але ігнорування польською державою бажань і потреби однієї п'ятої свого населення (я вже не згадую про інші національності), як також упертий напрямок їхньої політики по тій лінії, що українці — це тільки аморфна маса, що дастися спольонізувати, довело наші маси з одного боку до скрайньої матеріальної нужди, а з другого — до роздратування, що межувало з гістерією, доказом чого були такі явища, як поява так званих «стигматичок» та чутки про поновлення святих образів. Словом, настрій був більш-менш: «хоч гірше, аби інше». Оптимісти надіялися, що при зударі цих двох велетнів може виникнути таке положення, яке дасті і нам можливість висунути наші власні вимоги, підперті національною дисципліною та, подруге, таким-сяким ступенем політичної мудrosti.

² Книжка А. Гітлера: «Моя боротьба».

Я залишаюся у Львові

Отже я попрощалася зі своїм чоловіком, при чому ми умовилися, що між нами не буде жадного листування, з тим, що якби таке було з моєї сторони, то воно може бути написане під примусом. Після відходу моого чоловіка, я витратила пару днів на те, щоб одержати його місячну платню та купити, що вдастся з одягу.

З огляду на те, що державні установи виплатили своїм службовцям зарплату наперед за шість місяців, то всюди чекали коло крамниць довгі-предовгі черги людей. Вістка про те, що в ССРУ усього бракує, рознеслася всюди. Мое особисте стояння у черзі, з огляду на мої скромні ресурси, скінчилося дуже швидко, й тепер я стала готова до дальнього розвитку подій. Я купила тільки один відріз матеріялу на костюм та ще продала одну зі свого малого запасу золотих царських монет, так званих «п'ятьорок», на перші потреби. При тому моя знайома жидівка, власниця ювелірної крамниці на ринку, панна Сасс, оповіла мені, що навмисне завела розмову з червоним майором-покупцем, питуючись (по-«їдишу»³), чого треба тепер сподіватися. На це він коротко відповів: «Хліба може будете мати досить, але масла до нього навряд чи». Значення цього речення ясне.

Тоді я пішла від бюра до бюра, пропонуючи свої послуги. Всюди сиділи тимчасові комісари з поміж змобілізованих, у військових шинелях, але без відзнак на цивільних кашкетах з дашками, задертими догори, часто з ногами на столах. Всі вони питалися, де мій чоловік? І коли я казала, що на другій стороні Польщі, то вони грубо позбувалися мене. Вони, мабуть, мало інтересувалися

³ По-жидівськи.

своїми новими обов'язками, думаючи тільки про скорий поворот додому.

Тоді я, маючи за собою агрономічну школу, вирішила звернутися до товариства «Сільський Господар», де директором був тоді д-р Євген Храпливий. Під час виборчої кампанії до польського сейму (так званої «славна шістнадцятка»), він бував на Волині й зупинявся у домі моого батька, що був представником УНДА в Ковельському повіті. Не без того, щоб він ще пам'ятав волинську щиру гостинність. У кожному разі д-р Храпливий був чоловік освічений та світовий. Він одразу зачислив мене як службовця, при чому пояснив, що дні «Сільського Господаря» вже пораховані, бо советська влада не визнає приватних починів у жадній галузі. Проте усі урядовці лишилися на місцях, чекаючи на дальший розвиток подій. Мое місце, було місцем одного з урядовців, що вже втік на «другу сторону».

Д-р Храпливий порадив мені зараз же вступити в члени старої профспілки, що я і зробила: книжечка профспілки стала мені незабаром у пригоді.

Службовці переважно займалися «організуванням» продуктів, що ще не були перебрані новою владою по різних наших кооперативних організаціях, як яйця, тощо. Зі жіночої крамниці при вул. Руській я одержала пропозицію вибрati мій уділ речами, поки ще був запас. Це дало мені одну блузку та трохи білизни.

Тут не можу стриматися, щоб не згадати, що при розділі продуктів мене вразило те, що деякі на перший погляд найбільш благородні та освічені пані показали себе не тільки найбільш самолюбними, але й захланнimi. Але я потішала себе думкою, що більш зматеріялізовані люди За-

ходу принаймні не дадуть себе дурити безконечними обіцянками більшевиків про ліпші часи. Ніхто на Заході не погодився би задовольнитися міражем щастя майбутніх поколінь за рахунок бідування теперішніх.

Не минуло кілька днів моєого перебування в «Сільському Господарі», як у нас з'явився представник советської профспілки для організації філії також і в нас. Він був заскочений довідатися, що така **вже** існує. Вони, як виявилося, в дечому застоялись на місці від революційних часів, в той час, як Захід посувався вперед.

Збори профспілки

Були скликані збори нової советської профспілки, на які прийшло багато службовців із інших споріднених організацій, немало серед них поляків. Мене виручила моя новонаступа у «С. Г.» профспілкова книжечка, що автоматично перенесла мене в члени советської профспілки. Натомість ті, хто не належав до ніякої, мусіли перейти досить дошкульну перевірку на відкритих зборах, де вам могли задати різні питання про політичні переконання, принадлежність до організацій спеціального характеру або навіть про соціальне походження. Я ж навіть сама з наївною іронією спіталася одного поляка, чи він часом не належав до «Счельца».⁴ Це була дуже шовіністична протиукраїнська організація. Вони виступали в нацистських акціях, як наприклад, фактичне розвалення і знищенні сто шістдесят православних церков на Холмщині в 1936 р. Цей поляк заперечив, що будь-коли належав до цієї організації, а після зборів до мене підійшов один польський урядовець із «Ізби Роль-

⁴ «Стрільця».

нічої»* і повчав мене, що краще не задавати таких питань, бо декого з поляків записували до цієї організації під загрозою втрати праці. Це саме стосувалося «Ліги оборони кресуф всходніх»,⁵ що вже зовсім офіційно ставила собі за мету всіма способами, польонізувати українське та білоруське населення вздовж східного кордону.

Тоді, коли нижчі урядовці не мали що робити, двері кабінету д-ра Храпливого не замикалися перед численними прибульцями в пошуках різних інформацій, потрібних їм для оцінки економічних можливостей у краю. Одного дня я була покликана до кабінету, де побачила «советчика» середнього віку, консервативно одягненого у чорне суконне пальто зі смушковим коміром і такою ж шапкою. Д-р Храпливий представив мені його, як представника комісаріату Зовнішньої торгівлі з Москви, а мене йому, як особу, яка добре знала російську мову. «Так ви гаваріте па-руссі?» — спітався мене товариш Дорозінський. Коли я відповіла йому тією самою мовою, він задав мені ще декілька питань і, як видно, мої відповіді його задовольнили, бо він зараз же заангажував мене для друкування його звітів після п'ятої години в приміщенні Торговельної палати, коло Академічної вулиці. Для мене то була добра зачіпка й я радо згодилася. Як видно з його прізвища, він був польського роду, бо хоч походив з Москви, але добре володів польською мовою. Він пояснив мені, що нарком Внешторгу⁶ це установа «федерального маштабу», й тому все урядування ведеться російською мовою. У «республіках» можна вести урядування місцевою мовою. Його завданням, як робітника мініс-

* Рільничча спілка.

⁵ «Ліга оборони східніх країн»,

⁶ Внутрішньої торгівлі.

терства Зовнішньої торгівлі було збирати відомості про всякі експортні можливості. Якраз у Торговельній палаті знаходилися списки торговельних експортових фірм і з ними він бігав цілий день по місті та збирав потрібні інформації. Це забирало йому багато робочих годин і він приносив мені шпаргалі, писані його рукою, до друкування у післяурядові години. Канцелярія Торговельної палати була першорядно устаткована друкарськими машинками, переважно американськими, усіх розмірів аж до розгорнутого (двоаркушного) листа. Була чудова «Континенталь», що сунулась по сталевих кульках. Було тут також кілька мультиплікаторів, від простого ручного, аж до великого електричного, що міг помножуватись у тисячі примірників. Деякі жидівські дівчата силкувалися, як могли, навчитися російської мови, але вони не знали навіть української, і тому зникали також по короткій пробі. Зі старих службовців лишився тільки доктор економічних наук Зільберштайн, нестарий, дуже холеричного темпераменту, дуже інтелігентний, абсолювент Торговельної академії в Генуї, в Італії. Він виступав у ролі господаря і впроваджував нових господарів у наше життя, не тільки в бюрових справах, але й в більш практичних: купівля матеріалів на убрання, сорочок тощо. Взуття вже трудно було купити, навіть на чорному ринку.

Частина II

ПЕРША СОВЄТСЬКА ОКУПАЦІЯ

Торговельна палата

В приміщенні Торг. палати містилася ще інша агентура Внешторгу, що називалася «Главпушніна».⁷ Її завданням було скуповувати сирові шкіри різних звірят для експорту. Керівником у Главпушніні був товариш Гаврілов, Михаїл Гавриліч, а секретаркою, покищо, була гарна нордійська бльондинка, тутешня українка. Вона принаймні, могла друкувати кирилицею із того російського тексту, що їй дали.

Щодня прибували нові люди до Главпушніни, немало з Москви та з міністерства. До міністерства закордонної торгівлі підбирали людей з кращим виглядом. Вони були краще вбрані та мали ліпші манери. Всі вони були консервативно вбрані в темні кольори солідних матеріалів, що трималися довгий час. Багато ще держалися доброго товариського виховання з передреволюційних часів, коли-то гарна поведінка ще не була проголошена «буржуазним забобоном».

З матеріалів зібраних Дорозінським, я бачила, скільки добра з наших земель продавалося за кордон: збіжжя, масла, свиней, лісу, нафти і... малої білої квасолі, що звали «перлівкою», яку дуже любили жиди. Постачанню та продажу цих продуктів, включно з пашнею, надавалося велике значення, бо вони приносили СССР дуже потрібну «валюту», себто вартісні гроші, за які вони могли купити за кордоном необхідні речі, скажі-

⁷ Головна шерсть (вовна).

мо: машини для виробництва. До цих двох товарів незабаром долучився третій — лікувальні зела та хутряні шкіри.

Тепер у приміщенні Торговельної палати мішалися з нами, місцевими, два типи новоприбулих. Перші, вже згадані ліпші типи з Москви, але згодом до них прилучилися спеціялісти з Києва, теж учені професори, трохи менш штивні, що після першого нашого українського слова переходили й самі на цю мову. І треба сказати, що я давно не чула такої вишуканої літературної мови.

Торгівля на «новий лад»

Всі люди притягнені Главпушніною були зовсім іншого зразку, одягнені переважно в чоботи-гум-галіфе й куртки, часом шкіряні. Їхні манери та мову навіть нема що порівнювати. Але трапилося таке: одні і другі шепотіли по кутках з місцевими й купували одяги та матеріяли, а найбільше годинники, особливо маленькі дамські золоті, тощо. Ця друга категорія старалася брати на борг. Наші жиди, в своєму наївному русофільстві, радо йшли їм назустріч — і міцно на тому попеклися. Напр., один советський жид з розкуйовдженюю рудою чуприною і, по його власних словах, партійний активіст та боєць Червоної армії під час громадянської війни та з пролетарського походження, набрав товарів щось на дві тисячі рублів і... щез. Таких було багато. Коли Зільберштайн сказав про це Гаврілову, то той тільки пробурмотів собі під носом щось таке, як «у хлопців закрутилася голова», очевидно від невидного ними нашого способу життя.

Згадується мені один професор, присланий із Києва як спеціяліст по нафті та взагалі мінераль-

них оліях (Дрогобич!). Чудово говорив по-українськи, літературною мовою, але не шукав контакту з місцевими. Він також нічого не купував, але принаїдно згадав у розмові, що в нього в Києві є дочка-одиначка. Я запиталася його, якого ж гостинця він привезе їй зі Львова? На це він відповів, що єдиною просячибою було привезти їй нову червону баретку. Коли я висловилась, що він міг би купити їй щось кращого, він відмахнувся брачком часу на такі речі. Заохочена його дружелюбною манерою, я далі питалася, що таке представляє його донька у відношенню до комунізму. Його коротка відповідь була, що для нього та його жінки було дуже тяжко пристосовувати свої моральні та політичні принципи до російської комуністичної дійсності. Здача своїх позицій коштувала його та жінки так багато моральних страждань, що вони вирішили зберегти доньку від постійного душевного роздвоєння та конфліктів, що з того випливають. Вони погодилися з тим родом виховання, що його їй давав комуністичний устрій та вирішили не встрявати в нього. Таким чином, донька виросла з переконанням, що комуністичний устрій в ССР є направду правний та найкращий. Таке пристосування у справі дітей противників комунізму мені траплялося зустрінути також пізніше.

Мало-помалу ці делеговані урядовці повикінчували свої завдання у нас і поїхали додому, накупивши перед тим наших бельських, лодзьких та інших чудових вовняних матеріалів, готового одягу, дамської білизни та багато іншого, чого бракувало ще в Советському Союзі двадцять років по революції та після двох індустріальних п'ятирічок, при повному знищенні приватної власності. Я вже згадувала, що в нас вони дозволили на три місяці вільної торгівлі, мало того — вони наказали усім власникам тримати крамниці відкрити-

ми. Всі вони були битком набиті товарами, евакуйованими жидівськими продуцентами з фабрик в тій частині Польщі, що окупували німці. Населення утворило черги, щоб витратити гроші, що в скорому часі мали втратити всяку вартість, передбачаючи швидкий кінець цій бонанці,⁸ тим більше, що нова влада не дозволила підносити старі ціни. Добродушні місцеві люди в черзі не раз давали «советчикам» право зайти до крамниці без черги, як більш потребуючим.

Нарешті, усі вищі представники Внешторгу поїхали геть, але Главпушніна осталася назавжди. Гарна бльондинка, пані Зубенко, попросила мене заступити її на пару днів, бо вона себе погано почувала й вже не повернулася. З огляду на те, що товариш Дорозінський вже також лаштувався до виїзду, товариш Гаврілов запропонував мені її місце. А що жид із Рівного, начальник «Лекпрому», себто лікарських рослин, так само хотів мене ангажувати, то Гаврілов запропонував мені на 50 рублів більше заробітної платні. Я, натурально, це прийняла, але не без думки, що краще служити під паном, як під підпанком. Гаврілов був старий партієць і мусів мати більші впливи, а це мені могло придатися надалі.

Провокація в «Птахопромі»

Не можу тут не згадати випадку, що трапився мені на кінці перебування моєї нової контори в Торговельній палаті. Назагал, життєві умовини ще не втяглися в норму, і я припускаю, що зайшому елементу було покищо тяжче з харчами, як нам, тутешнім. Отже, одного разу Гаврілов покликав мене до свого кабінету й звелів мені піти один

⁸ Місце видобування золота.

поверх нижче, де містився «Птахопром» та отримати скриньку забитих курей, які він дістав у заміну від керівника цієї другої установи. Але, що саме Гаврілов дав йому, мені не відомо. Такі комбінації, як я пізніше довідалася, часто уживаються в советських установах, в обличчі постійних труднощів із харчами. Він сказав мені взяти з собою ще одного службовця, нашу львівську жидівочку. Це бідне та скромне дівчисько могло говорити вуличною українською мовою та була з того горда. Треба сказати, що на початку окупації наші жиди широ вірили, що тепер у Галичині настане гегемонія усього українського! Ми, українці, далеко не були такими оптимістами.

Ми з нею зійшли у контору Птахопрому, й нам казали звернутися до головного бухгалтера. Помітивши, що він також жид, я сказала своїй спутниці пояснити в чому діло, щоби побачити, що з цього вийде? Горда зі свого знання, вона звернулася до нього по-українськи. На це бухгалтер, до речі з претенсією на вигляд та поважність, перервав її з явним насміхом по-російськи: «На каком языке вы это говорите?» І далі, бачачи, що вона не розуміє у чому справа, додав: «На колхозном?» Моя жидівочка цілковито втратила мову від замішання. Кров бухнула мені до голови, хоч ми, західні українці, були достатньо поінформовані про долю українізації. Поминаючи все інше, тут заподіяно подвійну образу: національну та соціальну. На жаль, більшість жидів в Україні під російськими комуністами займали таку позицію: повна зневага до українського хлібороба, що продував хліб, яким вони кормились, повне занехтування українського національного пробудження після революції 1917 р., повна лояльність імперсько-російській гегемонії у противагу до українських стремлінь та підтримання ру-

сифікаційних заходів. Я ще повернуся до цього. Покищо я запиталася його холодно, чи в колгоспах у Росії колгоспники говорять між собою по-французьки? Я не сумнівалася, що якби я поскаржилася перед Гавріловим на цього типу, то його напевно послали б назад, звідки він приїхав, вже з огляду на приказ із ЦК Компартії завойовувати симпатії місцевого населення. Але що змінилося? Тим часом тінь моого чоловіка, що втік від нової комуністичної влади й якого злобно натаврували «петлюрівцем», стояла за моїми плечима та плечима моїх дітей. Це був момент, коли насправді почалось мое життя «подвійного думання» — «мистецтво», що й досі стоїть на високому рівні у Советському Союзі.

Поки населення окупованої землі старалося пристосуватися до нових порядків, будучи зайняте щодennimi турботами, просто фізичного існування, советизація йшла своїм порядком. Наприклад, одного дня всі будинки, як урядові так і приватні, перейшли у відомство Житлового відділу, себто фактично були знаціоналізовані. Нашій Главпушніні було приділене приміщення одного з польських банків у центрі міста, недалеко Оперного театру та кінотеатру «Марусенька». Всі банки були об'єднані в один Державний банк.

Ми забрали з Торговельної палати все, що тільки було можливо, в першу чергу чудові друкарські машинки, а також розмножувачі. Ключі від цих останніх були в сейфі Гаврілова. Було передбачено все, що могло бути загрозою порушення безпеки. Все таки один малій помножувач таки десь щез (з моєю допомогою) та з ним трохи спеціяльного паперу. Не один раз у житті, тоді й тепер, я помічала, що західні народи є просто дітьми в порівнянні з большевиками в справах безпеки!

Поголовні втечі

Мій чоловік і д-р Харитя Кононенко не були вийнятками, коли нашвидку спакували наплечники з найбільш необхідними речами й пішли за новодомовлений кордон по ріці Сян. Люди втікали щодня, багато з них ні з ким не прощаються (задля конспірації). Користали вони з того, що нова цивільна влада ще не встановилася, як також кордон з советами ще не був остаточно визначений на мапі. Ще могли бути посунення у той чи інший бік. Советська прикордонна сторожа, яку сюди були привезли, ще не знала місцевого терену.

В першу чергу пішли ті люди, що ще в двадцятих роках були заангажовані у визвольній боротьбі в рядах Української Народної Армії і які перейшли до Польщі під проводом Головного Отамана Симона Петлюри. Вони були сконцентровані в місті Каліші, на польській етнічній території, але якась частина їх розсіялася по заселених українцями територіях, головно актори й взагалі мистці. Певна кількість урядовців міністерств знайшла собі працю приватно, як мій чоловік, або полковник Доценко, що був близький до Петлюри. Він втік негайно зі своєю гарною жінкою та дочкою. Гарні нові меблі з його малого, але комфортабельного помешкання забрав один із червоних командирів «по-бллатному» на самому початку окупації. Утекли передові наддніпрянські агрономи зі «Сільського Господаря» — Боровський та Романенко. Цьому останньому насправді грозила небезпека через якийсь підступ організований ГПУ супроти його родини в сх. Україні. Подалися на Захід верхівка Організації Українських Націоналістів та багато рядових членів для **перегрупування**, а опісля Організація посылала їх з дорученням назад.

Чому, як і хто втікав?

Утекли нафтові багачі з Дрогобича, як Сасик, мій кум Р. Терлецький з Гребенова та дідичі, власники земельних маєтків, власники крамниць та інші. Проте, деякі, яким таки належало б втікати, залишалися, бо не могли розлучитися з маєтком. До таких належали, наприклад, Панченки, орендарі землі, що належала до церкви свв. Петра і Павла на Личакові й через те постраждали. Їм було шкода залишити свої оренди! Більше зрівноважені встигли попродати свої помешкання з меблями втікачам з «німецької сторони» Польщі. В загальному замішенню наступила деяка полегша, бо згідно з договором із німцями, границя була відкрита на три дні, щоб дати вільну дорогу польським втікачам. З цього скористали деякі наші люди, як, наприклад, моя товаришка Оксана Томашівська та пані Марія Донцова, хоча ще дуже бессила після своєї тяжкої хвороби. Вона не подужала сама перенести свою валізку через кордонний пункт, і з того скористав її носій, втікши разом з речами. Дмитро Донцов у час короткої польсько-німецької війни знаходився в концентраційному таборі в Березі Картузькій. Польська сторожа табору, хоч не була приємного характеру, але, почувши про перехід кордону Червоної армії, нетайно втекла на Захід, залишивши всі двері відчиненими, а за сторожею втекли і всі в'язні. Наприклад, другий мій кум, колишній посол до сойму Козубський з Крем'янця, перед тим тяжко побитий, з поламаним ребром та з запаленням легенів. Він потім переїхав до Львова, де був коректором щоденника «Вільна Україна» до приходу німців. Донцов же попрощував відразу на Захід, спершу до Krakova, а потім далі, не заходячи взагалі додому в Львові.

До перечислених втікачів «з паніки» приєдналися незабаром втікачі зовсім іншого роду. Наприклад, моя знайома, агрономка пані Оксана Дучимінська, несподівано з'явилася в мене, щоб попрощатися, але також і вияснити, чому вона втікає. Її вже кликали до НКВД та пропонували їй бути постійною донощицею на товаришів по праці.

«Але ж Оксано, — аргументувала я, — ти ж маєш бездоганне соціальне походження (обидва батьки учителі), сама ти належиш до категорії працюючих інтелігентів та ще й агроном, чому ж вони тебе вчепилися?» «Отож то й воно — відповіла вона, — саме через такі кваліфікації вони вважають мене елементом прихильним до їхніх порядків. Я освічена та не дурна, отже мушу показати на ділі мою відданість та подати допомогу для закріплення їхньої системи в нашій бідній Галичині... Але такі способи не для мене: поки можна, я йду геть...»

Згодом я мала ще одні такі відвідини, — цим разом від своєї приятельки Ліди Рудик-Бурачинської, редакторки жіночого місячника «Наша Хата». Вона надзвичайно культурна, спокійного характеру та доброго виховання, жінка. Чотири роки раніше, вона, вже будучи понад тридцятку, одружилася зі журналістом Степаном Рудиком, членом Компартії Західної України. У тяжкі для Східної України часи колективізації та голоду, він повернув советському консулятові у Львові свою членську картку. Таких речей большевики не дають. Тиждень раніш я була в Ліди, в її домі на Курковій вулиці й говорила з її чоловіком та його товаришем, видатним колишнім жидівським комуністом Людвігом Розенбергом, що також віддав назад свою членську книжку КПЗУ на знак протесту. Між іншим, я почула від нього таке: «Чотири роки тримали мене поляки у в'язниці за

принадлежність до КПЗУ, давали мені задармо помешкання та харч. Краще б вони післали мене до СССР: там я перестав би бути комуністом за чотири тижні». Тепер зі сльозами в очах, Ліда мені оповідала, як вночі прийшло «їх» чотири зі старшим, як вони перевертали ногами догори все в маленькому двокімнатному помешканні та як старшина насміхався зі Степана: «Так тобі, комуністові, кам'яниці захотілося, що?» Не звертали уваги на те, що Степан сказав їм, що кам'яниця не його, а жінки. Заарештували обох і дали по 8 років в'язниці.

«Тепер мій чоловік все одно пропацій, — промовляла до мене Ліда, — в умовах так званого советського правосуддя, я нічим не можу йому допомогти. Але я мушу рятувати моого Василька». Василько був її трілітній синок виبلاغаний у Бога наперекір бажанню її чоловіка, що вважав себе застарим та фізично знищеним через тяжкі матеріальні умовини життя, особливо в молодості, щоб стати батьком. Тоді йому було понад п'ятдесят р.

«В трудних умовах советського життя, — продовжувала далі Ліда, — коли працююча жінка ще мусить вистоювати в чергах за найважливішими продуктами, як от хоч-би цукор, а ще непевна чи його дістане, як же я можу забезпечити своєму синові харчі потрібні для його нормального росту? Хто стане за мене в чергу? Хто додгляне його, як я піду на роботу? Ця дитина — це єдине що залишилося у моєму житті».

Я розуміла Ліду дуже добре й тому навіть не пробувала відмовляти її від пляну. Ще студенткою в Празі, вона втратила нареченого, що захворів на туберкульозу. Недавно, теж помер на ту ж, хворобу її брат, абсолювент Празького університету, надія та гордість родини. Слідуючим разом смерть забрала й її батька. Ця дитина, що її мала

вже трохи старшою, дійсно була її скарбом, і тепер була загрожена. Незабаром я почула, що вона щасливо добилася до Krakova. Але зародок туберкульози в родині й тут знайшовся. Її син Василько, маючи 8 років, помер на туберкульоз-менінгіт.

Ще один приклад: у подружньої бездітної пари радника Біляка раптом з'явився з напакованим наплечником їх «протежé», молодий чоловік із села, що вони йому помагали одержати освіту, включно з вищою. З приходом більшевиків вони порадилися і сказали йому так: «Ти походиш з бідної родини, ти добре освічений, отже тепер, при пролетарській владі, тобі правдоподібно відчиниться гарна кар'єра. Старайся же використати всяку нагоду, щоб принести користь народові, що з нього ти вийшов». На це молодий чоловік заприсягся.

Коли він повернувся до свого села, то якраз відкрилася вакансія на збірного війта. Селяни негайно погодилися між собою і запропонували йому це місце. Однаке, ще треба було згоди районового комітету партії, так званого Райкому. Коли він поїхав туди, щоб представитися, секретар Райкому уважно прочитав його життєпис та анкету, і тоді сказав:

«Д-да! Це добре, але чи є ось у вашому селі хтось, хто за Польщі сидів у тюрмі?» Здивований кандидат на війта відповів, що його село було дуже бідне й таке затуркане, що «боялися займатися політикою», тому заарештований ніхто не був. «Я не думаю за політику, — сказав на це секретар Райкому, — я питаюся, хто взагалі сидів у тюрмі?» На це Б. відповів, що справді один чоловік був засуджений на довгий термін за втоплення своєї жінки в криниці. «Отакого нам треба», — сказав комісар. «Тепер скажіть мені, — сказав молодий чоловік, — чого я можу сподіватися від

держави, що будує свою владу на кримінальному елементі? Отже я вирішив іти власними шляхами».

Тоталітарні уряди, як фашизм і комунізм, завжди мають «запотребування» на туманів, садистів, доведених до білого жару неврастеніків в роді Сташинського, вбивці сл. пам. С. Бандери. Як я бачила ще в Києві, в часі моєї праці в Губздраві, звичайна нормальна людина пізніше розплачується за садистичну «роботу» своєю психікою. У Києві ми не раз видавали таким нещасним ордери на дозволення до психіатричної лікарні. Таких самих ми випадково мали нагоду спостерігати в німецьких санаторіях у Карпатах для «хлопців» з Гестапо.

З нашої преси ще під Польщею, я чудово орієнтувалася у грядучих подіях на селі. Спочатку йде повна дезорганізація села в підготовці до колективізації. Після розбиття селян на групи, як, наприклад, «незаможні», «середняки» та «куркулі» мусіла прийти акція, що полягала в першу чергу в тілесному винищенню куркулів, себто більш успішних, як також багатших хліборобів. Зі свого минулого досвіду вдома компартія знала, що інтелігент має занадто «м'яке черево», коли приходиться до насильства та садизму, коли будуть висилати статечних людей на погибель: до будування, скажімо, каналів у несоторонніх умовинах життя. Коли будуть витягати з хат серед лютої зими вагітних жінок з малими дітьми та викидати їх на сніг у лісі, як це було в Україні.⁹ При колективізації село було залите кров'ю невинних людей. Для цієї роботи злочинець є кращою пропозицією, ніж м'який інтелігент або хтось, хто вірить у Бога.

⁹ Про виселення куркулів до Північної Росії у книжці К. Каздоби.

На закінчення додам пару прикладів тих людей, яким слід було втікати, а вони не втекли. Власниця великого маєтку пані Лелявська, опікунка православної церкви на Франціканській вулиці (до речі, вона ніяк не давала зукраїнізувати цю церкву). У неї прокинувся «руsskій патріотизm». Вона запросила кілька червоних командирів до себе на прийняття. Вислід її пригощування було побите начиння, поламані меблі, як також донос на «прокляту буржуїку» до НКВД та її арешт.

Але минуло небагато місяців, як кордон був викреслений на мапах союзників, з'явилася прикордонна сторожа, кілька рядів колючого дроту, дрезовані ельзаські вовчури, облави по ночах та... сітка донощиків, примусово створена НКВД із прикордонних мешканців. Кордон замкнувся і ми лишилися всередині, як миші в лапці. Виїхати легально не було й мови. Переходити нелегально, означало попасті в категорію «порушників кордону», та ще з додатком «запідозренности у шпигунстві». Але всі ті, що залишилися на рідній землі, всі до одного, хіба за вийнятком наївних та цілком дурних, знали, що відтепер має вагу лише одне правило: старатися за всяку ціну витримати та якось вижити. Одним з підставових правил, що ставало в пригоду було: «Мовчи язичку, будеш їсти кашку». Для чесних, дурних і негідників однаково наставало «подвійне життя».

Про захоплення львівськими жінками та їхні наслідки

Тим нашим людям, що залишилися жити під новим режимом, не залишалося нічого іншого, як ознайомитися із новим порядком життя, а головно, з тим родом людей, які почали прибувати зі сходу.

Я вже згадувала про армійців, включно з жінками. Цих перших, яких ми бачили у Винниках, у Львові тепер було мало. Можливо, що вони були здемобілізовані. Деякі ганялися на мотоциклетах по вулицях, і дуже скоро за їх спиною сиділи вже львівські дівчата, переважно вуличниці. Треба сказати, що наші жінки назагал зробили добре враження на червоноармійців своїм плеканим виглядом.

«Які ж це ваші жінки мають м'які ручки», — говорили вони, погладжуючи манікюрну руку якоєсь там вуличниці, — «наші жінки не мають таких рук, бо надто важко працюють». З цим ми могли легко погодитися, спостерігаючи, наприклад, жінок заквартированих лейтенантів, як вони зручно розколоювали сокирами купи дров або шурували підлоги, або прали на пральніх дошках білизну.

Це захоплення елегантністю наших жінок мало свої побічні наслідки. Хоч поважний відсоток советських громадян носить ознаки дідичного сифілісу, як, напр., «зуби Тутчинсова», (звич. передні), то зате свіжі хлопці з далеких околиць ССР. Союзу, із різних глуш, не мали в своїй крові елементів відпорності, а тому одержували цю хворобу в особливо тяжкій та вибуховій формі. Один такий бідолаха лежав у шпиталі недалеко від моєї вулиці, й жінки-робітниці звідти оповідали нам, що та хвороба кинулася йому на мозок і що він вмер за три дні. Але вразило найбільше те, що цілий час він кликав «батюшку», себто священика. Вони думали, що він кличе свого батька, аж поки хтось додавався і привів йому польського ксьондза, замість закликати православного з Франціканської, пару кварталів вниз по Личаківській. Наші були здивовані, бо вважали всіх «советчиків» за безрелігійних істот, а тут був наглядний приклад іскри, що жевріла під накинутим державою безбожництвом. Інші приклади ми зустріли пізніше, от як таємні

хрищення та вінчання, як тільки «советчики» зорієнтувалися, що такі речі не були ще заборонені в новоокупованих землях. Про це, до речі, Н. Яхненко пише в оповіданні «Таємний шлюб».* Я сама знаю також випадок, коли трохи старший червоноармієць приніс нашому священикові пару своїх мізерних (їм дуже мало платили) рублів і просив помолитися «щоб була якась зміна, бо ми вже не витримуємо». Звичайно, він мав на думці сталінський режим.

Вигляд жінок назовні

«Снігові баби» армійських частин помалу зникли з вулиць, а на їхне місце стали напливати канселярійні робітниці та жінки залишеної військової залоги. Бюрові службовички були одягнені непогано, бо вони мали більше доступу до товарів, а також підробляли собі збоку, писаннями на друкарських машинках вдома. Добре одягнені жінки військових зачиналися від капітана або майора вгору, при чому ознакою соціального статусу було хутро зі сибірських білок, що нагадували собою чінчілян. Ці шкірки в протилежність до наших західних, були вироблені не так тонко й шовковисто. А що жінки цієї кляси спеціально опасисті, то виглядали вони імпозантно, але неповоротно. Треба сказати, що советські чоловіки не люблять худих жінок, і не раз питалися мене, чому наші жінки такі худорляви.

В міру того, як напливали советські жінки далі, ставало ясно, що рядова, провінційна жінка убиралася у те, що Бог послав. Можна було побачити найбільш дивовижні комбінації одягу. На-

* «Пороги», Аргентіна, ред. Качуровський в 60-их рр.

приклад, хутряний короткий жакет (хутра порівняно недорогі в ССР), з-під якого виглядала напівпрозора маркізна сукня без спідньої гальки, а все закінчене повстяними валянками. Ті жінки, які мешкали в реквізованих кімнатах у наших людей, вражали своєю жалюгідною білизною. Це тому, що кожний заощаджений гріш ішов для голови родини, щоб він мав пристойний вигляд, будучи тим, який заробляв. Тим часом жінки обходилися старими лахами та перерібками довгі роки. Згодом, коли місцеві товари були вже випродані з крамниць, у них почали з'являтися вироби советські. Виявилося, напр., що жіночі «майтки» (підштанці), хоча були непоганої якості, бавовняні, т. зв. «блюмерс», але всі були одної і тієї самої барви — яскраво волошкової, а, щобільше, в талії не було гумової тасьми, тільки така ж сама бавовняна. Тому, що вона не розтягалася, вона мусіла бути дуже довга так, щоб обкрутити її три рази довкола стану. Можна уявити собі, що за розкішний комфорт це був! Пояси до підв'язок на панчохи були скроені криво й косо з небіленого полотна, і всі вузького, так званого літнього типу. Бюстгальтерів взагалі не було. Білизна зі синтетичного реону була б не така погана, але вона дуже рідко з'являлася у продажі. Такі самі панчохи були досить міцні, але дуже блискучі та з незав'язаними всередині кінцями. Панчохи для широких мас, так званий «ширпотреб» були з поганої бавовни, часто без п'ят. Зате тутешня білизна мала у підсочетських жінок величезний попит, особливо нічні вишитані сорочки «мілянез», залюбки ношені влітку, як сукні, а також до театру та танців. При відсутності бюстгальтерів та при великих декольті можна було побачити всяке, особливо в театрі з балькону. Їхні зимові плащі були по моді з перед десяти років. І ніхто, абсолютно ніхто, не но-

сив капелюхів, цих улюблениців жінок західнього світу. Простіші жінки загортали голови в хустки, а поза тим усі носили на головах барети, що тісно обхоплювали голову мало не до брів, часом з випущеним з переду кучером волосся, що ніколи не бачило професійної ондуляції. Баретка у жінки, переважно у більшості молодших, була червоного кольору, що стало приводом для місцевого дотепу: «Чому советки носять червоні баретки?» А відповідь була: «Щоб і **воші** мали свій червоний куток». «Червоний куток» — це місце в кожній установі з портретами «великих вождів», червоним прапором та офіційною пресою, щось у роді як «віттар» комунізму.

При такому стані речей не дивно було, що жінки поза великими містами, як Москва, Ленінград, Київ тощо, практично не мали поняття, що означає «одягатись» у західному розумінні слова. Особливо це відчувалося тут, у Західній Україні під боком Варшави та Відня, де кожна жінка від низів до верхів мала просто вроджене почуття моди та одягів. Моя знайома, лекторка в учительському семінарі, оповідала мені таке: ново-прибула студентка зі сходу мала досить заощаджених грошей і тепер користала з радісної на-годи витратити їх на одяг. Як викладачка, вона з'являлася в клясі то в шифоновій сукні, то в новому шляфроку, але вершком усього було, коли вона з'явилася на викладі в довгій до землі вечірній сукні, з вирізом на спині по талію. Дівчата-учениці не стримались від хихикання на її викладах, а вона, бідна, не могла зрозуміти причини й збирала досаду в серці. Натомість вищі комуністичні «відповіdalльні робітники» заквартировані в найкращому готелі «Жорж» поприходили на снідання в піжамах і були випрошенні нашими кельнерами зі стримуваною злорадністю. Взагалі, тре-

ба сказати, що в той час як «інтелігентні» спішилися з порадою та допомогою, нижча трудова верства одержувала велике задоволення з «некультурності советчиків», насміхаючись з них при кожній нагоді. Раптом кожний, навіть бідний пролетар, став почувати себе вищим культуртрегером у порівнянні з цими «дикунами», «азіятами», як їх прозивали. Всі оповідали анекdoti на їх рахунок. Підпільні анекdoti в ССР взагалі належать до щоденного советського життя, хоч розповсюджувати їх — це завжди риск.

Ще одно: перші зайди до Західної України, починаючи від червоноармійців, отримали суворий наказ на всі питання: «Як там у вас є?» Відповідь: «Все прекрасно». Особливо ще на питання чи всього є досить: «У нас все єсть», іншої відповіді ми не чули. «А цукор у вас єсть?» Відповідь така: «Цукор єсть» «А мануфактура єсть?» «Єсть мануфактура». Люди мало не з явним насміхом запитували: «А помаранчі у вас єсть?» «Точно так». «А де ж їх роблять?» було даліше ехидне питання. Відповідь: «Та на фабриках». Мій знайомий студент Козловський, ідучи поїздом до Львова, питався свого сопутника: «Чи можна купити у вас косинус?» Червоноармієць не завагався: «Да, продається в крамницях». «Ну, і по-чому?» «По три рублі фунт». Однак, наказ є наказом, але деякі стидалися признаватись до державного жебрацтва. Для молодих, це вже було нормальним явищем. Один армієць признався: «Мій дід оповідав мені, що за царя ніхто не стояв у черзі за харчами, що в кожній хаті була бодня засоленого сала й кожний мав хоч які-небудь, але шкіряні чоботи. Але я йому не вірив».

Політичні детепи

Місцеві люди використовували можливості для агітації: коваль у малому містечку, на запитання

«советчика», чи тиснули польські пани, відповів: «Ой, же тиснули! Біда була! Оце натягнеш обруч на колеса й тільки що купиш дитині плащик. Підкуеш там кілька коней і тільки що купиш хіба пару робочих чобіт!» На це все «советчик» мугикав, кусав собі губи: він хотів би такого поганого заробітку.

На провінції наше населення, однаке, не посідало готівки, потрібної для роблення запасів із тих товарів, що випродувалися у крамницях. Товари ці викуплялися дуже швидко зайшлими із сходу, а малу частину ховали самі купці для себе, для чорного ринку.

Не тільки що викуплялися наші товари з крамниць, але на схід тяглися довжелезні та тяжко навантажені потяги з нашими товарами. Наші люди казали: «Туди йдуть потяги й тяжко стогнуть: нафта... мануфактура... цукор... шкіри...» А звідти сюди потяги біжать швиденько та торожкотять: «Спічки-махорка, спічки-махорка». Ну, і ще горілка. Її ніколи не бракувало, бо вона є державним монополем у СССР. Це означає, що держава має колосальні прибутки з пиятики.

Як переказують, на Волині трапився такий випадок: коли прийшло святкування «Октябрської революції», то попід арку впоперек вулиці, прикрашену портретами Леніна й Сталіна, виступила з юрби немолода, бідно одягнена жінка. Вона стала на коліна перед аркою, просто посеред вулиці й почала бити поклони, немов у церкві. «Дякую тобі, батьку Сталіне, що освободив нас від польських панів. Освободив нас також від цукру, від сала... і навіть с... ку* від спідниці освободив». Міліція забрала її, але признала ненормальною. Вона, однаке, було цілком нормальнюю. Від початку пор-

—
—
—

* Задницю.

треті Леніна з його калмицькими скулами та Сталіна з його диявольською хитрою усмішкою, були розліплені де тільки можливо. Також лъозунги й плякати всякого комуністичного характеру, що з них виділювався особливо один: «Жити стало краще, жити стало веселіше». Отже, не тільки в нас, а по всьому СССР гримів дотеп: «Дійсно, наше життя повне радості: кіло цукру — радість. Організуємо черевики — велика радість!» і т. д.

З місцевих політичних дотепів згадую такий: перед війною поляки були незадоволені тому, що жиди тримали в руках усю торгівлю, жиди не мали доступу до державних посад, а українці хотіли вільної України. Більшевики догодили всім: поляки без посад, торгують на товчку своїми речами, жиди є на державних посадах, але не можуть вижити на заробітних платнях, а українці мають «Вільну Україну» — так називалася газета, що її випускали більшевики як свій офіційний орган. За Польщі в Західній Україні виходило аж чотири приватні українські щоденники.

Два різні способи життя зустрічалися у Львові року Божого 1939-го. На сході советські люди добивалися «командировок», себто перенесення до Західної України, щоб ще скористати з рештків буржуазних благ та понакупувати, що тільки ще було. При тому захоплювалися рештками чесності та культурної поведінки, що вже починала щезати під советським впливом. І хоч ми, українці, часто вважали польську чесність нещирою пересадою, але навіть для наших сторожів кам'яниць було того забагато, коли помічалося, як червоні ляйтенауни висмаркували носи пальцями. Після елегантних польських офіцерів, що скорші б умерли, як носити пакунки, дивно було бачити советських ляйтенантів, не тільки обвішених пакунками, але з дітваками на руках та в супроводі

жінки, обов'язково в тяжі, а поблизу ще й дитина, що була заплутана у фалди яскраво рожевої чи зеленої спідниці. Критика стала така одверта, що советське командування видало наказ усім офіцерам мати подюжині хусток до носа й не носити на руках малих дітей. І ще одне: «советчиків», що виходили затемна на вулицю у кепі, били по голові якісь невідомі боївкари.

Моя велика приятелька, селянка з Рави Руської, бувала приходила до Львова тридцять кілометрів пішки, щоб купити дещо зі жіночого вбрання. Ці речі вона вимінювала в своєму селі на продукти. Вона з батьком погоріли, й взагалі були дуже бідні, маючи тільки три чверті морга землі. Мешкали вони в однокімнатній коморі, але це не пошкодило большевикам всадити до них на мешкання ще одного вояка. Вона була добре грамотна і, взагалі, з природи здібна жінка; з нею було цікаво поговорити. Отже вона оповідала мені, що їй випадково вдалося прочитати листа, що її мешканець писав додому, десять у глибину Росії. Вона розуміла по-російськи, бо піп в селі був «русотяпом». «Пам'ятаєте, — писав він, — як дід оповідав нам, як люди живуть в Америці? Не треба вам Америки, тут є Америка. Кожний селянин має власну хату, кусник поля і корову» і т. д. І це про село, де ніхто, крім дідича, не мав більш як п'ять моргів поля, і де корови та коні виглядали, як поні, через спадкове недоживлення протягом кількох поколінь.

Словом, для советських людей наше зубожіле життя представлялося, як поліпшення їхнього. Для нас же спосіб життя, привезений ними, був деградацією та нуждою. Вони подивляли нашу ченість у публічних місцях, а ми вважали, що у нас росте грубіянство. Вони подивляли співаючого кельнера в ресторані, а ми знали, що цей самий кельнер є дуже погано плачений і не одер-

жує чаєвих, хоча й співає: «Корабель мчить на гребнях хвиль», він у душі проклинає ту владу, що принесла йому таке мізерне життя.

Ще хочу пояснити, як зродилося слово «советчик» та «советка». Всі новоприбулі однаково говорили по-російськи. Але потім показалося, що воно або литовці, або вірмени, або українці, або й навіть жиди, бо були такі жиди, що їх нібито-семітські риси вже затерлися. Словом, цю суміш більше як п'ятдесят національностей, не можна було називати росіянами, а що трудно було їх розпізнати та й незручно розпитувати хто є ким, то стали їх звати «советчиками» для відрізнення від місцевих. Особливо ображалися східні українці, але й на них советське життя наклало свій особливий штамп. Щоправда, мало було східніх українців, які починали б говорити по-українськи перші, але не зустріла я східного українця, який не перейшов би на українську мову, коли б при нагоді до нього звернувся хтось такою.

Пригода львівського жида-столяра

Тут треба сказати, що деякі місцеві люди, особливі ті, що вірили в блага комуністичного устрою там у СССР, поспішилискористати із запрошення, розліплених всюди по вулицях, що закликало добровольців на роботи до Советського Союзу.

У першу чергу на це зловилися селяни-холмщаки, яких випхали за р. Буг поляки з їх віковічних місць поселення. З фурами, кіньми та з родинами, відіслави на працю в ліси десь на Київщину. Там вони мешкали в поганих бараках, платня їх була мізерна вже сама по собі, а в додатку советський рубель був дуже здевалюваний, так що за одержані зарплати неможливо було нагодувати родини.

Доля їхня була трагічна, бо коли вони пробували вертатися, то їх не пропускала влада через кордон. Вони застрягли в місті Ковелі, де їх заквартирували у нетопленій церкві, до того ж ще й у зимку. Там вони вмирали від голоду, холоду та хвороб. Покійна вже п. д-р Оксана Бачинська була вислана туди з медичною допомогою, але що вона могла зробити при браку всього? Вони вмирали, як мухи. І нікому було ними зайнятися. Робітнича влада була не для них!

Другий, менш трагічний, але так само досить драматичний випадок оповів нам жид-столяр. Він зголосився до виїзду, бажаючи самому переконатися, як добре там маються робітники. Його скрували аж на північ від Москви, на фабрику, що виробляла перестарілі системи стінних годинників, оті самі, що висять на цвяху, а під ними ходить маятник. Відразу же на початку, він був вражений тендітністю та нехлюйством виконаного товару. Він, гордий на своє власне вміння, постановив собі: «Я ж їм покажу, як уміє працювати польський ремісник».¹⁰ І дійсно, годинник, що він його зробив по-своїому, був гарний, як цяцька, і навіть мав зозулю з «куканням». Гордий, він поніс свою роботу на показ до бригадира, сподіваючися від нього похвали, або згадки в стінній газеті, а може навіть і грошового bona.

«Ти це зробив?» — запитався його «передовик», на диво сухо. «Так» — була горда відповідь. «Гм» — промовив бригадир — «поклади он там» і при тому тицьнув пальцем десь у кут. З огляду на таку дивну реакцію, жид без дальших розмов поклав годинник і відійшов.

¹⁰ У Польщі всі ремісники підлягали різним «цехам». В Росії — ні. Там може робити кожний, чим хоче: в більшості недовчені «партачі».

Він ще думав над тим, «де зарита собака», швидко крокуючи додому, бо на півночі Росії сутеніє взимку вчасно. Аж нараз він почув за собою характеристичне рипіння підмерзлого снігу від чиїхсь тяжких кроків. Хтось ішов слідом за ним. Він оглянувся — це був міцний немолодий чоловік із великою бородою. В цю ж хвилину він почув владне: «Стой, єврей». Чоловік підійшов до нього, зупинився і задав йому трохи незвикле запитання:

«Скажи мені, єврей, чи ти хочеш жити?». Наш львів'янин вже весь трусився, як осиковий лист, зі страху, але стараючися говорити, як можна спокійніше, він видушив із себе: »Ну певно, що хочу; що за питання?» На це була відповідь росіяніна найбільш у світі несподівана, як і тверда: «Так, як ти хочеш жити, то ти не будеш більше робити таких годинників, як ти оце зробив. Панятно?» (Це слово «панятно» уживають на кожному кроці й означає «чи ти зрозумів?». Звичайно вимовляють коротко із притиском, як свист батога).

Жид знаходився іще поміж страхом і сумнівами та не знав, що має відказати на це. Тоді цей «дядя», що міг би єрея роздушити одною тільки своєю медвежою лапою, бачачи його страх і нерозуміння, трохи подобрішав:

«Ти думаєш правдоподібно, що ми, російські ремісники, не потрапили б зробити цієї роботи так само добре, як ти? Ми, що з роду в рід вирости в дрімучих лісах півночі, як теслярі та столярі? Не бійсь, ми потрапимо так само, або й краще. Але для **советської влади ми не будемо робити**. Розуміеш?» Він ще слідкував за виразом обличчя переляканого жида й вже ласкавіше додав: «Яка платня, така робота. Панятно? Пам'ятай же». Тоді обернувся і пішов.

Нема що й казати, що наш жидок при першій же нагоді втік звідти. Він ще був блідий од страху, переживаючи ще те, про що він нам оповів. А для нас тут, в Західній Україні, роз'яснялося те явище, що большевики, за двадцять років своєго безконкуренційного панування, ніяк не могли дати собі раду з економічними труднощами, не дивлячись на всі пляни та «п'ятирічки».¹¹ Така настанова робочого люду, заграла свою роль у першій частині війни з Німеччиною року 1941-го, коли ж все йшло так легко на фронті для німців! Небажання армії битися «за Сталіна», плюс саботажі в тилах,¹² — що за сприятлива для Гітлера комбінація обставин! Тільки самозасліплений маничник Гітлер міг переочити такий щасливий для нього стан речей. Поворотний пункт настав, коли Гітлер виморив голодом десятки тисяч добровільних перебіжчиків та полонених з Червоної армії, в лагерях П.О.В. Від цього моменту війна для всіх національностей СССР зробилася необхідністю рятувати свою власну шкіру, а не Сталіна. Вона набрала характеру всенародної, проти лютого ворога, що загрожував самому фізичному існуванню всього населення СССР, без національних різниць.

Перехід до нової господарки

Не встигли ще большевики добре стати ногами на нашій «капіталістичній» землі, як зараз же почали впроваджувати заходи, щоб перевести усе народне господарство на соціалістично-тоталітарні рейки.

¹¹ Наперед розрахований п'ятирічний плян, що його не дотримуються.

¹² Справа ускладнювалася тим, що за уявний саботаж — розстрілювали фахових інженерів.

Щоб надати цьому процесові вигляду поступово-
сти, вони наказали місцевим купцям торгувати да-
лі, оголосивши при тому «вільну торгівлю» на три
місяці, після чого крамниці мали перейти до дер-
жави без відшкодування. З цією ціллю вони дозволили дальший обіг польських злотих нарівні з
советськими рублями з тією умовою, що ціни мали
залишитися, як попередньо. Вони також встановили
відношення рубля до польського золотого, як
один на один, в той час, як фактичне відношення
до приходу большевиків в західній області Ук-
раїни, було вісім рублів до одного золотого. Таким
чином «советчики», що стали наїжджати до нашого
старого доброго Львова, знайшли тут справжню ко-
пальню золота. Хоч би такий приклад: хутряний
комір із срібного лиса кощував за Польщі триста
злотих і більше, (себто по довоєнній грошовій скалі),
тому повинен був кощувати тепер понад дві тисячі
рублів. Однаке торгівці були змушені їх продава-
ти по, скажімо, триста рублів. Три місяці пізніше
ці самі лиси в державних крамницях кощували
належні дві й більше тисячі рублів.

Три місяці вільної торгівлі минули дуже швидко
й купці залишилися з повними мішками паперових
грошей і з порожніми крамницями. Тоді, одного
прекрасного дня, з'явилося в урядовій газеті ого-
лошення, що польські гроші більше не важні, й то
від полуночі того самого дня, після чого вони фак-
тично оберталися в купи непотрібного паперу. Були
випадки самогубства купців. Скористала на цім,
тільки ОУН (Організація Українських Націоналіс-
тів), що скуповувала польські злоті за безцінь і пе-
реправляла їх на німецьку сторону, де вони ще бу-
ли в обігу.

Так само безоглядно потрактувала нова влада
ощадності своїх нових громадян, працюючих лю-
дей, які складали гроші на старість.

Незалежно від того, скільки ощадностей ви мали на вашій книжці, вам видавалося тільки по сто рублів на особу. Люди, які складали гроші ціле життя, щоб купити собі на старість дім, були обробовані до нитки комуністичною державою.

Наступним кроком була націоналізація всіх приватних крамниць. Моя знайома жідівка, власниця ювелірної крамниці на Ринку, на ім'я Сасс, оповідала мені, що виглядало це просто як рабунок: прийшли й забрали все до нитки, в першу чергу всі шлюбні обручки. Та мало того, ще пішли до її сестри приватного мешкання і забрали все, що було вдома, навіть поздіймали персні з їх пальців та сережки з вух. Про якенебудь відшкодування навіть не було мови. Вслід за тим були відчинені державні крамниці, але ціни були такі, що ми тільки ахнули. Простенька суконка, яка ще вчора коштувала тридцять, чи п'ятдесят злотих, тепер мала ярлик на двісті п'ятдесят рублів; жіночі мешти коштували двісті чи триста рублів. Однаке й на ці, в нашому розумінню по-лихварськи розцінені товари, приїжджі накидалися, як вовки: для них не мало значіння, скільки робочих годин, днів або навіть місяців треба було віддати за цей товар. Для них мало значіння тільки те, що його взагалі можна було тут купити, а вдома, в Советському Союзі — ні! Моя добра знайома, жінка залізничного машиніста, народжена у Львові, але яка прожила двадцять літ у Полтаві, оповідала мені, що за всі ці роки вона тільки один раз мала нагоду купити суконку в державній крамниці; а на пару мештів, на які одержала ордер до пошиття перед виїздом до Львова, мусіла чекати два місяці.

Відкрилися теж «савецькі» крамниці з мануфактурою, що коло них моментально станули довгі черги.

Значну частину цих черг творили біженці з корінної Польщі, переважно жиди, які мали надію перепродати їх з лихварським зиском на чорному ринку, бо вони ж не мали засобів для життя. Черги створювалися або дуже рано-вранці, або ж іще з попереднього вечора, — цього міліця не дозволяла й розганяла їх. Купити можна було тільки по три метри матеріалу, переважно мадеполаму або якогось ситцю. Зараз же створювалися банди спекулянтів, які «займали» за собою місце для своїх «знайомих» і в хвилину відчинення крамниці впускали десять або більше осіб збоку поміж себе в чергу. В цей спосіб, домашні господині були відтиснені на далкий плян і, простоявши яких десять-дванадцять годин приходили додому ні з чим, часто в слузозах. Годі було звертатися за поміччю до міліції: вона часто співпрацювала зі спекулянтами «по блату». Саме ж явище стояти за кожною потребою у черзі, позатим, що було всім осоружне, ще являлося непродуктивним проганням часу домашніх господинь або шкільних дітей, і мусіло також відбиватися на загальних економічних відносинах. Нарешті, черги являлися також джерелом розпущення різних спліток та чуток і призвичаювали жінок до неробства.

Наш чудовий львівський хліб: пухкий, запашний, печений пів-на-пів з питльованої пшеничної муки з такою же житньою, було заборонено випікати. Від нині в продаж пішов чисто житній хліб, т. зв. «чорний». А що наши пекарі не вміли такого виробляти, то їх перепустили через спеціальні курси. Це була необхідна міра, бо в СРСР маси інших республік залежать на пшениці з України та Кубані, а велика частина йшла на Захід для придбання вартісних валют. Тому навіть ті області, що продукують пшеницю, мусять задовольнятися житнім хлібом. Однаке, продуку-

ється певна кількість делікатного пшеничного хліба для продажу в бакаліях та гастрономіях, як от наші «кайзерки» чи «рогалики».

Поскільки село в нас ще не було сколективізоване, то ще допливали до міста сільські продукти; але продуценти сподівалися отримати відповідник до старих цін у новій валюті. Тому, що цієї останньої було обмаль, населення не могло собі позволити на багато по цінах чорного ринку і тому зачала процвітати вимінна торгівля за речі.

З відкриттям бакалій та гастрономій, деякі наші спритні хлопці моментально зорієнтувалися в користях працювати в харчових фірмах, у протилежність до бюр, де вищі посади були обсаждені «советчиками». Тим більше, що поскільки керівництво цих установ потребувало персоналу дуже нагально, то воно не спішилося занадто пильно провірювати автобіографії, лишаючи це для НКВД.

Щождо посад, то населення з полегшою зідхнуло зі зникненням національної дискримінації практикованої поляками, хоч і не офіційно, але широким фронтом, особливо на державних працях. Головною вимогою тепер було знання російської і (покищо) ще української мови й то навіть не досконале. Згаданий на початку наш поляк (мазур) сусід-ревізор знайшов собі працю як бухгалтер у тресті ресторанів. Учитель, поляк на селі, що погодився провадити навчання українською мовою, залишився на своєму становищі. Щождо жидів, то всі провінціяльні жиди уміли говорити так чи інакше по-українськи. Бо вони чистої російської мови не знали. Державна ж мова була польська. Щождо міських, то я, була здивована, що наш місцевий книговодець, жид, знов трохи українську мову в слові й пись-

мі. На висловлене мною здивовання він пояснив, що прецінь у всіх львівських 5-кл. школах українська мова викладалася як предмет і жиди, будучи народом практичним, користали з того, в протилежність до поляків. Особливо великі зміни постали в учительстві, де місце затятих поляків зайняли наші безробітні учителі, яких у момент приходу советів нараховувалося до трьох тисяч, усіх з фаховою освітою. Гірше стояли справи на Волині, де не існувало учительського семінару, тому в учителі прийшлося брати всіх, хто хотів, з освітою починаючи від семикласової народної школи. Це положення було до речі використано декількома з наших людей, яким треба було тимчасово зашитися у мишачі нори, про що я згадую у розділі «Поїздка додому».

Коли наслані організатори були навмисне української національності, то були часом цікаві моменти. Так, наприклад, в Дублянській школі хліборобства, де за Польщі з великим трудом можна було дістатися на учня українцеві, комісар із Києва скликав загальні збори учителів, на яких заявив приблизно таке: «Я бачу з ваших життеписів, що маю до діла з високо-кваліфікованим персоналом. Зокрема, кожний з вас володіє кількома мовами. Однаке я помічаю дуже дивне явище, а саме, що мало хто з вас володіє мовою того народу, серед якого ви живете й для якого повинна служити ця школа». В цей спосіб вони також пережили декілька приемних для українців моментів.

Я не знаю, яка була реакція поляків, але незалежно від таких пропагандистів, наші учителі розуміли від початку, що від нині вони будуть під сталим політичним наглядом, будуть вчити так, як їм скажуть, плюс примара русифікації.

Тут треба згадати, що на яку б працю ви не подавали подання, воно мусіло супроводитися

власною рукою написаним життєписом та запитником, у яких передбачувалося ваше соціяльне походження, ваше відношення до військової служби, попередній матеріяльний стан, плюс багато інших запитів. Щоб не було неприємної для вас плутанини, то рекомендувалося з практики зарані написати вдома всі відповіді, якими ви їх хотіли бачити, (себто — приблизно стосовно до вимог) і вивчити на пам'ять, як «Отче наш» — і вже ніколи не змінювати. Щодо абсолютної чесності у відповідях, то багато людей дорого за те заплатили, «як не тепер, то в четвер».

Промисли

З огляду на зміну обставин, я не була в стані утримувати мою Сашу, як домашню помічницю, але все ж таки допомогла їй влаштуватися у краївській майстерні «Труд» на Ринку, де мене знала завідуюча, пані Вербицька. Там вона отримувала сто вісімдесят рублів на місяць, а у мене жила безплатно; я також платила за електрику та газ, а вона трохи наглядала за дітьми, які вже були досить велики (8 та 12 років). Вони вже вміли, напр., самі собі вранці готовити снідання.

Ця кооператива «Труд», де працювала моя Саша існувала ще перед війною, себто за Польщі. Назагал, большевики заганяють всіх ремісників у групи, так звані «артілі», де вони мусять працювати за місячну платню і то дуже мізерну. Всі читали нарікання туристів у західній пресі про погану обслугу в московських майстернях направи взуття, грубу поведінку з клієнтами тощо. Це власне походить із вищесказаного, як також те, що советські ремісники вважають, що західні туристи хочуть визискати їхню дешеву роботу, хоча ж вони вдома — мають усé! Вони явно сподіваються «бак-

шишу», тобто свого роду цигарку, але не сміють того сказати й тому трактують західнього «капіталіста», включно з членами західніх компартій дуже грубо і саботують на часі роботи.

В погоні за своїми ортодоксальними цілями со-вєтська влада, як видно, зовсім не рахувалася з потребами населення. Наведу ще такий приклад: недалеко від Львова є село, здається Куликів, дуже малоземельне, яке однаке, займaloся кустарним гарбарством. У кожній хаті стояли бодні до гарбування шкір. Але з приходом большевиків цей домашній промисел був заборонений, а потайні спроби продовжувати, суворо карані. Кожний розсудливий чоловік, навіть комуніст, був би створив там кооперативну чи артільну гарбарню, дав би заробіток місцевим селянам і поставив би шкіри на чоботи, так зручно до Львова (18 км.). Але ні! Ми, себто фірма, що скуповувала сирові шкіри, мусіли висилати їх до гарбарень аж на Київщину. Я не кажу вже — приватних, — але навіть при браку капіталу на розбудову такої фабрики шкір прийшла б з допомогою наша справжня кооперація, яка, як відомо в Галичині, високо стояла й користувалася великою популярністю серед населення, яке радо вносило паї зі своїх пересічно нужденних заробітків. Замість допустити самодопомогу народу, спеціально в умовах соціалістичної дійсності, партія береться до всього, диктує все і всім почерез неуків — і тоді компромітується, падає ниць на кожному кроці. Щодо приватної ініціативи, то вона або підпорядковується диктатам партії, які нереальні вони не були б, — і стає ій сліпо служити, це даючи додаткових вислідів. Приватні ремісники (кравці, шевці) ніби мають право одноосібності, але їм визначають ціну, що не мають права переступити — природно, зовсім не відповідаючи обставинам, плюс значний податок.

Здається, здоровий розум каже, що хтонебудь, а в даному разі уряд, який саме являється висловом волі не народу, а одної партії, мусить взяти на себе відповідальність за рівень життя своїх громадян, забезпечити їм заробітну платню, щоб вистачала на життєвий мінімум. Але про це в розділі «Заробітні платні».

Нова контора «Главпушніни»

Приміщення, приділене конторі «Главпушніни», знаходилося на першому поверсі кам'яниці на Сикстуській вулиці, недалеко готелю «Континенталь». Воно складалося з одного ряду кімнат, з якої кожна мала двері, які відчинялися на довгий коридор, за вийнятком кабінету керівника. Цей мав ще одні двері на площадку сходів. Коридор, пробігши повз усі кімнати, загинався на кінці літерою «г» і впадав у простору кімнату з вікном до двора, де сиділи тепер аж чотири машиністки. Мене призначили старшою секретаркою-машиністкою. Моїм обов'язком було роздавати їм роботу та відповідати за неї. За цію кімнатою містилася ще одна, невелика, й все кінчалося газовою кухнею, що не раз служила складом непотрібних речей.

Мое нормальне місце було в кімнаті перед кабінетом директора, де я мала стіл коло вікна та крісло — й жадних інших меблів. Двері до кабінету товариша Гавrilova були добре оббиті клоччям, а зверху цератою, щоб не підслуховувати. Вони, щоправда, лишилися нам від попереднього льокатора, себто польського банку. Можна було чути голоси, але не поодинокі слова. Меблі та устатковання ми привезли були, як я вже казала, з Торговельної палати. Всі ці речі рахувалися як «воєнна здобич».

Д-р Зільберштайн був призначений начальником оперативного відділу й досить з того задоволений. Але його задоволення не тривало довго, бо незабаром приїхав сякий-такий В. Карпов, кандидат партії, зайняв це місце, посунувши Зільберштайна на один щабель нижче. Таке саме трапилося у свою чергу й у бухгалтерському відділі, де нашого львівського жида замінив жид із іншої околиці України, Міша Шамис,* і ще пару осіб... Нарешті, коли приїхала перша жінка, Надежда Владіміровна, непевної національності, то я затривожилася і пішла прояснити справу з товарищем Гавріловим відносно моєго власного положення. Але він мене заспокоїв, що її обов'язки будуть зовсім інші, крім того вона слабо знає українську й зовсім не знає польської мови, а ці мови потрібні нам були конечно в зносинах з периферійними працівниками, що були поголовно жиди, але не всі з Галичини.

Назагал, місце нашої української мови було ніби мостом від російської (приїжджих комуністів) до місцевої людности. Товариш Гаврілов не вміщувався у справи, якою мовою провадилися обіжники з провінцією, аби були потрібні результати. Ця справа майже вповні залежала від начальника оперативного відділу, що ним спершу був товариш Карпов, який української мови не знав. Але траплялися анекдоти: наприклад, у Жидачеві (перезваному на «Шевченко») наша тамтешня філія одержала від нас телеграму: «Немедленно отгрузить конхиози** в Кіевській завод». Ніхто не знав, що означає «немедленно». Наші жидки

* Наші жиди потиху сказали нам, що Міша ненавидить усе українське, бо був у Проскурові під час погрому! Але якихсь виступів проти нього не було.

** Кінські переди.

зібрали цілу нараду відносно цього слова і... виришили, що це буде «не поспішати»!! Себто якраз навпаки, знову привід до обвинувачення у саботажі!

Про це буде пізніше, а тим часом вернемося до приїжджого штату службовців. Надежда Владіміровна, як казав Гаврілов, справді була їм потрібна: вона була першорядна машиністка, справжня професіоналка. Гаврілов назначив її керівницчику статистичного відділу «на штат», а коли було треба — вона, а не хто інший, писала таємні листи до Москви в різних делікатних справах. Це була висока, поставна жінка поміж тридцять і сорок років, добре одягалася, була до мене досить дружелюбна, навіть відкрила для мене можливість бічного заробітку друкуванням вечорами. Ніколи не говорила по-українськи, але до жидівства також не призначалася і не розуміла «їдиш».

Наш начальник, товариш Гаврілов, бувший робітник з-під Ленінграду, вже сімнадцятилітнім хлопцем брав участь в обороні вже большевицького Ленінграду від відділів ген. Корнілова.* З гумором оповідав він історію, що їх було мало, і що вони уживали на своєму відтинку тактику перебігання у лінії з одного місця на друге, щоб обманути корніловців щодо своєї кількості. Мені не вірилося, щоб він був чистий етнічний росіянин, бо мав чорні та близкучі очі людини з півдня. Одруженій був з українкою і мав одного сина. Ахіллесовою п'ятою у нього була його передчасно лиса голова (40 р.). Це допомогло, по симпатії, сину радника Менцинського, що мав таку саму лисину, віком 26 років, одержати посаду завідуючого господарством. Гаврілов був третім секретарем обласного Комі-

* Генерал Корнілов був, під час революції, Головно-командуючий штабу «Західного фронту» з постом у Могилеві.

тету партії, себто досить високо стояв у «ієрархії» компартії. Він, хоч невчений, був не дурний, дуже збалансований і стриманий чоловік, з неафектованою манерою говорення та вирозумілій. Всі без винятку урядовці Главпушніни його шанували. Д-р Зільберштайн одного разу сказав про нього до мене: «Знаєш, якби всі комуністи були такі як Гаврілов, то люди із Заходу стояли б у черзі під кордоном, щоб бути допущеними до СССР». Він часто починав говорити зі мною по-українськи, хоч і слабенько. Я, давши компліменти, спитала його одного разу, де він навчився. Він пояснив мені, що він довгі роки працював у цьому фаху в Україні, де це попросту було йому потрібне в праці. До речі, його жінка була українка й пізніше я довідалася від Надежди, що в СССР українські жінки рахуються на другому місці по красі. Натомість першими вважаються грузинки та вірменки, що зате скоріше старіються. Крім того, українські жінки краці та чистіші господині.

Гаврілов постарається здобути собі доброго головного бухгалтера Шамиса, для чого «добився» його демобілізації з армії. Шамис колись уже працював з Гавріловим, і Гаврілов, сам не дуже освічений, почувався дуже добре за його спиною. Це тоді була система партії: потерпівши страшений хаос і страти від невіглас керівників-партійців, вони встановили такий порядок, що підписував папери партіець, але головою за все відповідав главбух. Цей останній навіть одержував на сто рублів вищу зарплатню за директора.

Шамис був непоказний чоловік жидівського походження. Невисокий на зріст, з округлою формою голови та лиця, його фізичний тип був не так семітський, як якийсь, скажімо, казахський, чому сприяли ще його очі, чорні, великі та округлі,

а не семітські подовгасті. Згадуючи дороги походів по Європі — Чінгіс-хана та Батия, це не дивно. Яких зародкових генів його вояки не несли! Тут, в Австралії, зовсім близько сходу, я зустріла українку чисто індонезійського типу, просто з Галичини. Цей Шамис, на ім'я Міша, як на те походив із самого Прокторова і, як нам донесли наші жиди, переніс звісний погром, після чого зненавидів усе українське, і припряг себе до російського комуністичного імперіалізму. Проте він з часом, під впливом наших жидів, перестав бути настороженим. Творилося враження, що він вперше в життю зустрічається із такими людьми, що не підпадають під класифікацію ані як поляки, що говорять своєю відрубною мовою, ані так само під росіян. Себто він перший раз зустрів тип українця, як члена нації, а не як тільки члена соціальної верстви «темних мужиків», як їх прозивали за царя, ані «колгоспників», як їх прозивали тепер. Цікаво, що він все таки непогано навчився української мови, включно з граматикою, як її вчили за українізації, хоч дещо в застарілій формі. Ми з ним часто вели дискусії над тим чи іншим уперше зустрінутим словом, або заквестіюваним самим Гавріловим. Гаврілов, наприклад, ніяк не міг примиритися зі словом «плекати» по відношенню до тварин. Над цим словом довго думав покійний д-р Храпливий поки впровадив його в ужиток у «Сільському Господарі». Не було як перекласти німецького слова «цихтен»,¹³ «цихтер», але й російське слово «разводіть»,¹³ себто «розмножувати» також йому не подобалося. Наступне слово було «цибулька», коли мова йшла про коріння кожної волосинки. Я застосувала це слово в циркулярах з інструкціями технічного характеру.

¹³ По-українськи: вирощувати, вигороджувати.

теру, що ми їх одержували з Москви, а я мусіла перекладати для наших шістдесят трьох філій. За такою критикою певного слова для мене часто вставала примара «українського націоналізму». У таких випадках я кликала на допомогу когось із **наших** жидів, у цьому випадку Слободкіна з Лодзі, що знав російську й польську мови. Він, натурально, обороняв мене, бо прецінь по-польськи також говориться «цибулька». Хоч я якось давала собі раду з західноукраїнськими технічними термінами, як, наприклад, «плекання» чи «цибулька», але цілу халепу я мала з Гавріловим через слово «жид». Я уживала це слово без надуми, цілком природно, бо так воно було в цілій Польщі, як офіційно, так і неофіційно, зрештою, і в народній українській мові в польській частині Волині. Але кожного разу як я, не задумуючись, ужила його в розмові з Гавріловим, то його пересмикувало. Одного разу він навіть стукнув на столі кулаком і крикнув: «Не смійте уживати цього слова». Тут я налякалася: адже начальник спецотделу, себто філії НКВД у нашему бюрі був таки жидом і хто там знав, чи не напишє він на моїй картотеці якось шкідливої замітки з цього приводу. І то з усіма наслідками. Наприклад, причетність моого чоловіка до петлюрівського руху могла статися дуже вигідною зачіпкою, як би не те, що до моого помешкання аж на четвертий поверх не було ліфтів. Я вже чула цілі саги¹⁴ про те, що для здобуття помешкання у містах СССР всі засоби були добрі, а «советчиків» напливало все більше та більше. Налякана, я в ту ж хвилину зупинила нашого місцевого книговода, що саме проходив коридором. Це був той самий, що навчився був української мови ще в народній школі,

¹⁴ Старонордійські прозаїчні епоси-оповідання.

бо, як казав він, це було задурно, а в житті все може знадобитися. (Загинув бідака з рук Гестапо, враз із жінкою і 18-річним сином).

«Товаришу Вайнер, — звернулася я члено до нього, — ходіть сюди на хвилинку! Прошу вас дуже, підтвердіть мої слова до товариша Гаврілова, що в нас, у Західній Україні, та в цілій польській державі це слово не вважалося образливим і вживалося офіційно». Вайнер почав сміятися і сказав:

«Це правда, товаришу Гаврілов! Як хочете, то підійті зараз на вулицю такуто, число такето і побачите, що ще й досі висить там вивіска польською мовою «Гміна жидовська». Ні, ми не ображаемося, будьте спокійні». І пішов собі геть.

Тоді я стала пояснювати Гаврілову, що навіть у західноєвропейських мовах, де це слово латинкою пишеться через «джі», натомість у деяких мовах таки вимовляється (j) «дж», як, наприклад, по-англійськи, а в інших, наприклад, по-французьки: «ж», а по-німецьки «ю».*

«Ну, я розумію, — відповів Гаврілов, — бо це слово походить від 'Юдей'». Тоді я саме пригадала ще один, поважний на мою власну думку, аргумент: «Крім того, так само кажуть не тільки поляки, але також чехи, словаки, словенці, серби, хорвати, українці і всі, числом до двадцяти — південні, тобто балканські слов'яни. І нарешті ще й один неслов'янський народ — мадяри, яких по-вашому звете «венгерци». На цьому дискусія скінчилася, але потім, коли я переживала все наново в ліжку вдома, то я запитала сама себе: і чому це всі ці народи ма-

* При слові «Юдей» вийшло смішне «quid pro quo» (переобмін, замість), бо перед тим сказала «Юди». Але Гаврілов «не зауважив» цього.

ють перемінити це слово тільки тому, що це слово не подобається росіянам? Але їм не подобається, прецінь, усе, що не російське. Чи не казав до мене Володька Карпов, що, мовляв, весь світ говоритиме по-російськи? Якщо подумати, то що вони такого доброго для цього світу зробили?! Крім ленінського дурману — нічогісінько!

Гаврілова я могла зрозуміти. Ми, наприклад, знаємо, як попали до нас жиди, які хоч походять із батьківщини зі Сходу, але до нас зайшли із Заходу, після того як видворили їх від себе еспанці, а пізніше німці. Польща їх прийняла, бо не вміла сама розвинути свою монетарну систему. А коли поляки самі поперли на схід, в Україну, особливо після Андрушівської угоди з російським царем Петром І-им, то разом з тими, що захоплювали українські шляхетські земельні наділи, посунулись також і їхні «totumfaцькі» — жиди. Але росіяни їх не пустили дальше від Правобережжя, створивши т. зв. «Черту оседlostі» (лінію осідання). Коротко, в етнічній Росії їм не дозволено перебувати, за винятком значних купців, мистців, тощо, — по великих містах за особливим дозволом. Отже, справжні («чисті») росіяни на провінції **не знали**, що такé жид і не мали з ними нічого до діла. Частина з них була заслана на Сибір, як учасники польських повстань, от хоч би мати Карпова. Там їхні чоловіки побрали собі жінок, переважно українок, але нераз і засланих жидівок, — і в більшості зденаціоналізувалися. В Австралії можна зустріти ще й тепер досить таких подруж, в більшості зруссифікованих, колишніх втікачів з Сибіру, які по мандрували через Китай, містами Харбін, Тянь-Тзінь, Шанхай, потім через Філіппіни до Австралії. Це власне був їхній шлях.

Оповідання шевця Івана про непорозуміння — «жид»

Ненароком, мені довелося самій почути про та-
кий випадок тут, у Львові на початку війни 1941
року. В останню хвилину большевики змобілізу-
вали тутешніх чоловіків, трохи старших віком і
послали їх під кордон із німцями (скажім: Рава
Руська-Перемишль), щоб його підсилити. Туди по-
пав мій сусід по кам'яниці Іван, по фаху швець та
досить спритний чоловік. Його призначили до арти-
лерії. Згодом він нам оповідав отаке: «Наш безпо-
середній старшина, справжній москаль, нака-
зував нам рити «лисячі нори», себто неглибокі за-
глиблення для лежання. Двоє молодих жидів із Льво-
ва, що, мабуть, ніколи не тримали в руках рискаля,
відмовились. Російський лейтенант був зовсім за-
скочений тим і витяг револьвер. «Ви не знаєте,
що це війна? — сказав він і далі продовжував:
— на війні за непослух зверхника стріляють». Але
вони з якоюсь дитячою упертістю далі не слуха-
лися, майже в слізозах. Тоді лейтенант промовив:

«Рахую до десяти, і як ви двое не почнете копати,
то я вас застрілю». Він наставив на них револьвер
і почав рахувати. Вони, очевидно, не зрозуміли, що
з ними робиться, стояли як очманілі, а все ж таки
не копали, навіть не удавали що копають. Дора-
хувавши, лейтенант застрілив їх обох. А тоді
звернувся до Івана, який був свідком. Тому й спитав:

«Що це за такі дивні люди?» «Та це ж жи-
ди», відповів Іван. «Що таке жиди?» знову до ньо-
го москаль. «Ну, такий народ, жиди. Вони не вмі-
ють фізично працювати, то є копатирити!» А потім
Іван пригадав собі й додав: «По- вашому євреї». Лейте-
нант знизив плечима й зайнявся знову своїми спра-
вами. Він зовсім не зрозумів, але війна війною. У
Советському Союзі загальне наставлення таке, що

ціна людському життю — гріш. Кажуть там отаке: «У нас людей хватіт» (вистарчить). Тут не було ані краплі антисемітизму, бо коли б Іван відмовився копати, то ляйтенант застрілив би і його.

Міша Шамис мешкав у свого допоміжного книговода, нашого жида, прізвище якого, на жаль, забула, але був прихильно наставлений до українців. Ско-ро Міша заспокоївся, що ми не «погромщики» так що навіть запросив до театру Таню Я-ч, одну з підначальних. Таня перед війною мала добру посаду в банку, була самітниця, жила при батькові-священикові — словом, мала досить грошей на убори й ще не вичерпала своїх запасів. Кожному мужчині, хоч як непоказному, імпонує показатися прилюдно з елегантною жінкою. До речі, Таня не вміла говорити по-російськи. Це було щось зовсім новим для Міши з Проскурова. Йому також видимо імпонувало, що вона дочка священика, а мені приходить до голови, чи не був він сам сином рабина або щось такого, бо його поведінка та манери були на висоті.

Наш Гаврілов був без Шамиса як без рук, завжди з ним радився у справах фірми та довіряв йому політично. Сам Шамис себе називав «безпартійним большевиком». При цьому витягався на весь зріст, випинає груди та блицав очима. До речі, такою самою заявляла себе Надежда. Як подумати, то це було дуже вигідне становище, бо ніби ви декларували свою лояльність до існуючого політичного порядку, уникаючи в той сам час різних партійних обов'язків, як от ходження на різні партійні збори, посилання на неприємні завдання, взагалі на «брудну роботу», хочби в НКВД. Або на ліквідацію священиків, «куркулів», тощо.

Інакше було з Володьком Карповим. Він колись то навмисно підсунув мені для прочитання свою

автобіографію. З неї я довідалася, що він був сином засланого царським урядом на Сибір активіста й жидівки з Польщі, дочки повстанця проти російського уряду. Після революції його батько попав у активісти в Україну, а потім був посланий на Крим, де його повісили на ліхтарі вояки білогвардійського царського генерала Врангеля. Ще, як малий хлопець пробігав він вулицею і, побачивши свого батька повішеним на ліхтарі, одержав такий нервовий шок, що іще й тепер загикувався. Вихований у сиротинці для сиріт-членів партії, він від дитинства був напіскованій відданістю комунізму. На жаль, весь його капітал були заслуги його батька, а сам він ось уже сім років чекав, як кандидат, на допущення до повного членства партії. Комуністи російського типу його не любили: він любив добре одягатися, нашив собі в Львові шовкових сорочок та убрань,* давав про свої руки й був виразно легковажний у поведінці, як на вимоги партії. Він мав велике почуття гумору, до речі, це саме мав і Шамис. (Як видно, жидам ця риса притаманна, але рядовий російський комуніст підозріває у гуморі підступ). Він був веселий та балакучий. Він часом повчав мене, «західнього неука», про різні події з погляду російського комуніста.

Товариш Гаврілов його не любив. Були дрібні стички поміж ними, й одного разу, після такої, Гаврілов злобно проводив Карпова поглядом до дверей і процідив крізь зуби так, що й я чула: «Також мені комуніст — вісім убрань собі тут пошив». Кінець-кінцем, на другому році моєї

* Немала частина «советчиків» поїхала до Києва на продаж з його мамою жидівкою. Я аж пізніше довідалася, що ця продажа сорочок і убрань принесла їм 100% (або й більше) зиску.

праці, Карпов забрався до Молочного тресту. Я майже певна, що Гаврілов своєю позицією у партії, як третій секретар Обкому, був один із тих, що не допускали Карпова в партію. По своїй структурі компартія тих часів була не партією, а орденом. До її членів примінялися спартанські вимоги, суворо осужувалися розводи й думати не можна було про якесь швидке чи навіть повільне збагачення. Трохи легше трактувалося алькоголізм, і то тільки у заслужених старих членів, наприклад, у тих, що вже були ними від початку революції, або в старих чекістах.

На перший погляд непомітним, але фактично найголовнішим у бюрі був товариш Славінер. Смуглавий, невисокий, расова суміш жида з чимось із Близького сходу, з сухою рукою. Він був завідувочим т. зв. «Спецотделом»,¹⁵ себто він був відповірчником та «оком» таємної поліції НКВД. Така одиниця існує в СССР у кожній можливій інституції (при цьому не слід забувати, що приватних фірм там немає), завданням якої є дбати про чистоту політичних переконань кожного урядовця або робітника в розумінні комуністичної певності. Сюди були включені також і члени компартії, разом із керівником, без винятків. Товариш Гаврілов трактував його з великою повагою і, інколи мені здавалося, що він трохи побоювався його. Мені було це інтересно вияснити і, знаючи добре російську мову, я могла надати своїм запитанням делікатного відтинку, що саме в даному випадку було потрібно. Я поставила питання так:

— Михаїл Гаврілович, мне кажется, что вы очень уважаете (шануете) товариша Славінера, не правда-ли?

¹⁵ Спеціяльний відділ.

— Да, ви прави, Ольга Михайловна, таваріш Славінер старой і заслужений камунист.

Я тільки що хотіла запитатися, чи він бува, не працював у ЧК, як Гаврілов сам несподівано додав із якоюсь благодійністю:

— **Еслі-би не помошь єврейских комунистов, нам би никогда не удалось взяти у руки Україну.**

Таке свідчення видатного комуніста підтверджувало те, що ми всі знали з практики. **Не дарма ж наші селяни розшифровували ССР**, як «три Срулі та один росіянин». Дивіться до чого на практиці призвела колективізація України під керівництвом таких хатаєвичів!

От-от вибухне війна!

Товарищ Славінер тримав усю картотеку на урядовців в осібній шафі, ключі до якої він сам тримав. Він провадив також конфіденціяльну переписку з НКВД, звідки листи приносив спеціальний посильний. Ці листи були прошиті шнурком, кінці їх залляти сургучною печаткою. Не було як відкрити такого листа непомітно. Мені було б цікаво почитати там щось про себе.

Славінер старався проявляти якунебудь діяльність і докучав нам страшенно в той спосіб, що читав нам різні дурниці з часописів і то не раз під час сніданкової перерви. Це ми могли й самі прочитати, наприклад, як то в Москві чудесно пересувають з місця на місце цілі кам'яниці. Я ненавиділа цю крадіж мого сніданкового часу на дурниці й завжди старалася вислизнутися та піти десь на снідання. Зі мною втікала також машиністка Любка, жидівка родом з Волині, що чула себе трохи чужою у Львові й тому линула до мене, як до землячки. По дорозі до малої крамнички й назад ми розмовляли про різне. Одного

разу договорилися до такого: «Щождо мене, як до особи — сказала Люба, — коли б вони вже мали тут лишитись, хотіла б, щоб вони посунулись далі до Європи». «Он як! А то чому?» — питаюсь, бо цікаво, що вона далі скаже. «Тому що в цьому була б якась справедливість. Чому це тільки ми маємо переносити все це, що вони несуть із собою? Черги, недостачі всього, арешти без причини, вивози в незнані простори, і т. д., і т. п. Європа занадто розм'якшена; їй не пошкодило б зазнати російського спартанського та беззаконного життя. А з другого боку, може б «наші», побачивши устрій західних країн, і самі дечого навчилися».

Так думала бідна Люба, яку пізніше Гестапо замордувало з цілою родиною. Але справа в тому, що большевики нічого не хочуть навчатись від цивілізованих демократій, лише нав'язують свої примусові порядки, головно свої збанкрутовані форми економічного та політичного устрою, що знижують цілий рівень людського життя. Останній приклад був у Чехо-Словаччині, а тепер у Польщі. Та що найгірше — вони підпирають свої порядки кровожерним терором.

Славінер був відразливий, бо ж підозрілий для мене в прямій участі в большевицьких мордах та розправах. Гаврілов та Карпов здавалися більше людяними. Але хто міг би бути певним, що їм також не доводилось виконувати ганебні діла, як наприклад, відбирання хліба в українських селян, жорстоке розкуркулювання і просто розстріли (в потилицю) у підвалих Чека. Згідно з основним принципом партії ніякий її член не смів відмовлятись від «нагрузки», яка б огидна вона не була йому особисто. У велетенській партійній машині, могутній, тиранській та безоглядній, всі її члени, симпатичні чи менш-симпатичні, являються тільки малими шруbkами-знаряддям. А всі люди, які знаходять-

ся поза партією, це — об'єкти, на основі яких осягнеться цей абстрактний ідеал невиразної комуни, що ощасливить їх проти їхньої волі та часто при тому ступає по їх трупах. Віками різні фанатичні групи вибирали цю дорогу, але ані одна — ані інквізиція, ані кромвелська вояччина чи якісь там інші — не досягли таких розмірів жорстокості в нищенні життя невинних і навіть ні в чому причетних людей. Перегодом це почуття у мені повторилося, коли під час німецької окупації моїм шефом був «дуже симпатичний» член нацистської партії: «зараз у цю хвилину ти мені усміхаєшся, ти добрий для мене, а в наступній хвилині на приказ знищиш мене як комашку».

Головне є те, що всі ці жахи робилися без участі яких-небудь законів. Прямо — з гуляйпільського садизму! Для порівнання, французька Революція — **судила** свою королівську родину і **присудила** їх на смерть. Суд і виконання смерті — відбулися прилюдно! Алеж, не так, як «шлопало» Чека в пивницях!!

Коли пізніше мене викликали до НКВД, щоб відати з мене інформації про східноукраїнських емігрантів, то на запитання Гаврілова, де я пропадала, я йому про це оповіла. «Ну, видайте їх, своєчів, Ольго Михайлівна», сказав Гаврілов. З пам'яті моєї ніколи не затретися отой блиск у його очах. На щастя, наші «петлюрівці» вже повтікали, крім мистців, які вважали, що їх тут буде потрібно, — бо кому ж треба малювати портрети Сталіна, та ліпiti монголоподібного Леніна?! Диригент Котко, скульптор Литвиненко та інші залишилися. Я знаю навіть, що полковник Микола Блащеневич, начальник штабу Юрка Тютюнника в Першому Зимовому Поході, сам пішов до НКВД і зареєструвався. Його не зачіпали аж до приходу німців і слід за ним пропав десь під Бер-

ліном, куди була евакуйована фінансова установа, в якій він працював.

Ці факти доводять, що російські революціонери були м'якотілими ідеалістами, а не практичними організаторами.

Я відкриваю карти тов. Гаврілову

У розгарі пошуків НКВД за «петлюрівцями», я сиділа як на гарячій цеглі, й нарешті вирішила пояснити мое положення з товаришем Гавріловим.

«Михаїл Гаврілич, — сказала я, — хочу вас попередити, що, можливо, НКВД буде мене чіпати через моого чоловіка».

«А що з вашим чоловіком?» — запитався Гаврілов.

На мое здивування коли я відповіла, що він «петлюрівець», то на нього це не зробило помітного враження, хібащо те, що спітався мене, чи був мій чоловік в армії. Коли я запевнила, що не був у ніякій армії через вроджене каліцтво ніг, то він запевнив мене, що мені нічого не загрожує, оскільки у мене з ним не буде зв'язку.

З цієї розмови я зробила висновок, що Гаврілов не є вислужник і що він не буде вмішуватись до намагань мене розшифровувати, як жінки «петлюрівця». Однаке, я вповні свідома того, що такий момент рано чи пізно наступить. Звичайно, зі сторони НКВД.

Крім цих основних робітників, зі сходу наїхала ще певна невелика кількість так званих «спеціялістів», себто інструкторів та диспачерів (рахункових і розприділювачів праці), головно, щоб навчити місцевий персонал, як зберігати сирові шкіри та хутра.

Це були малопомітні, тяжкопрацюючі люди, погано плачені, які ніколи не говорили на полі-

тичні теми або про загальне положення у Советськім Союзі. Від них не було жадних скарг чи критики. Вони почувались щасливими, що могли накупити речі, що не можна було дістати на теренах, звідки вони походили. Деякі з них постаралися приїхати сюди, до Західної України, щоб уникнути політичного натиску на них вдома, як, наприклад, у випадку одного троцькіста та одного сина багача, яких я знала. Політична поліція мала стільки «роботи» з тутешніми людьми, що своїх власних приїжджих лишила в спокою.

Вся робота на периферії провадилася місцевими людьми, в переважній кількості жидами, що ще за Польщі працювали в тій бранжі приватно. Були це біdnі, скромні жиди; вони приїздили до Шамиса по розрахунки. Ходили в зношенні одежі, пахли часником, вони явно збуджували в Шамиса антипатію та щось ніби як сором за своїх одновірців. Це помітила не тільки я, але також Надежда, яка проголосила: «Дивіться, дивіться — наш Міша антисеміт!» Ці наші агенти скуповували різні шкіри (наприклад, кролячі), що з огляду на невігластво в трактуванні їх могли йти лише на фільц. Їм треба було багато чого повчитись від «советчиків». Звідси ця велика кількість обіжників, а пізніше навіть спеціальні курси трактування шкір, коли до нас прилучили згодом «Заготкож»,¹⁶ як також класифікація вовни після прилучення Заготшерсті (вовни).

У розмовах зі мною наші жиди, себто народа жені тут, уживали українську мову цілком природно. Я сама вживала її де тільки можна було, а особливо мені справляло приемність говорити по-українськи зі жидами зі сходу, що в більшості були не тільки комуністами, а і русифіка-

¹⁶ Заготівля шкіри.

торами. Один із них, малокультурний та несимпатичний, на ім'я Слепой (звичайно, це був псевдонім) запитався мене прямо: «Товаришко Лященко, ви так прекрасно говорите по-русски, почему вы употребляете етот (цей) український язык?» Без сумніву, уживання прийменника «етот» само по собі було вказівкою настанови того, що говорить. На такі випадки я мала готову стереотипну відповідь, що тепер, коли советські війська освободили Західну Україну від польських несправедливостей та утисків, мені просто приносить приемність вільно уживати мою мову. Безумовно, в тому була правда.

Така відповідь задоволила його, й він почав оповідати, як то після революції він був міліціонером у містечку Сквира, де він уродився і став висмівати так званих «петлюрівців», бо так без розбору жиди називали усіх, хто після революції признав свою окремішність від росіян.* Він оповідав щось смішне, а я не слухала його, бо він збудив у мене зовсім інші спогади. Справа в тому, що мій чоловік Олександер, що відбував у Сквирському повіті свою обов'язкову практику як абсолютент агрономічного відділу Київського політехнікуму в пореволюційних часах — був призначений владою Української Народної Республіки на комісара міста Сквири. Тоді йому було яких двадцять шість років. Це було зараз після скинення гетьмана Скоропадського.

Більшість мешканців Сквири складалася з жінок, як це було звичайно в правобережній Україні. В їхніх руках концентрувалося 90% усієї торгівлі та посередництва в продажу продуктів сільського гос-

* Для жидів, це не були сторонники певної партії з більшості народу, а якась невиразна національна банда.

подарства (і за кордон). З революцією усі банки стали нечинні, а в наслідок того, що влади мінялися, кожна з них друкувала свої власні гроші й тому серйозна торгівля, наприклад худобою та зерном, провадилася за готівку, і то в доброму царському золоті, в так званих п'ятьорках та десятках, себто золотих монетах відповідної вартості в рублях. Банків не було, отже трималися ці гроші по різних сховищах, в горшках та мішках. Уже на еміграції донька одного торгівця кіньми та худобою, оповідала мені, що її батько дав їй, як шлюбний подарунок, двадцять п'ять тисяч рублів золотом, власне в подібному опакуванні. А що жиди були в подавляючій кількості купцями, то ці велики суми скучувалися у містах де переважало жидівське населення. Приймім під увагу, що соціялісти зчинивши революцію, розігнали всю професійну революцію в усій країні, нап'ятнувавши її як вірних служів старого режиму, «ворогами народу», а натомість була покликана «міліція», абсолютна аматорська та некомпетентна, що дуже часто складалася з середньошкільної молоді. Банди розбійників поставали як гриби по дощі, від малих місцевих аж до Махна, що носився по цілій лівобережній Україні на тачанках, озброєних кулеметами. Він мав у часі розквіту банди до трьох тисяч чоловік у себе, а може й більше, боровся з ким хотів і, природно, не пропускав нагоди пограбувати. Щоб надати собі поваги, він прибрав фірму «анархіста». Об'єктом першого грабунку, логічно, були міщани, що скупчили в себе деякі скарби, а це були в більшості жиди, хоч і серед них були й християни.¹⁷ Справа погіршувалася ще тим, що занадто великою кількістю ненависних комуністичних «комісарів» були

¹⁷ Дивись: повість Зосима Дончука, «Страчений ранок».

жиди, а участь жидів у Компартії, скажімо, при нецілих десяти відсотках їх у населенні України, доходило до 80% членства. Тим часом широкі маси українського населення розшифровували участь жидів у адміністрації краю ось так: **СССР**, це «**три срулі й один росіянин**» під чим розумілося, звичайно, відношення між обома. Ненависть до жидівських комуністів переносилася на всіх жидів, а нижчі, себто дикиші елементи українських просторів ще були стимульовані принадою легкого та безкарного грабунку. Міліція ж не мала сили, а регулярні частини війська були зайняті війною з такою ж регулярною російсько-комуністичною армією. Наприкінці додам, що тільки один раз регулярні відділи Української армії зробили погром у Проскурові. На еміграції у двадцятих роках у Чехо-Словаччині я познайомилася та сприятеливала зі симпатичною жінкою генерала Миколи Шаповала, брата Микити Шаповала з Українського комітету в чеській Празі. Вона саме в часі погрому перебувала в Проскурові. Вона твердила, що погром був спровокований жидівськими комсомольцями, що засіли були на одному гориці головної вулиці та обстрілювали частину Української армії, що якраз входила до міста. Я знала пані Антоніну п'ять років і ніколи не зловила її на брехні. В кожному разі, жидівська Сквира тряслася зі страху. Одного дня у моого чоловіка з'явилася їхня делегація з рабином на чолі й благали його захистити їх у раз будь-чого. Мій чоловік, який звичайно ще тоді не був моїм чоловіком, бо побралися ми вже у Чехо-Словаччині, запевнив їх, що уряд Української Народної Республіки стоїть на становищі рівних прав для всіх громадян незалежно від національності. Він обіцяв їм, що прийме такі заходи, які будуть можливі. Вони пішли трохи заспокоєні, а мій чоловік почав діяти: він викликав до себе командира невеликої залоги

регулярної армії, що стояла в містечку й твердо наказав йому під загрозою особистої відповідальнosti ужити заходи, щоб забезпечити жидівські дільниці від вторгнення будь-чийх неконтрольованих урядовими чинниками банд. Вони обговорили заходи й погрому в Сквири не було.

Тим часом справи УНР стояли гірше та гірше і постала загроза, що прийдеться вийти зі Сквири під натиском російських більшевиків. Всі, хто тільки вважав себе загроженим, вже покинув був Сквир, але мій чоловік, до речі вже повідомлений через рабина про зформування підпільнного стовідсоткового жидівського Ревкому, під впливом якогось молодецького самопочуття, ніяк не покидав містечка й в білий день ходив по головній вулиці. При тому обое, голова Ревкому та мій чоловік минали один одного не раз на вулиці. Так тяглося вже кілька днів, при чому голова Ревкому робив вигляд, що мого чоловіка не пізнає. Нарешті, одного вечора хтось застукав до дверей у готелі, де мешкав мій чоловік — і хто ж то був, як не сам голова Ревкому! Між ними відбулась така розмова:

— Господин Ляшенко, чому ви не виїздите зі Сквири? Ви ж знаєте, що наші відступили і що тепер ми перебрали владу.

— А чому ж я маю виїжджати? Мені тут добре.

— Ви прекрасно розумієте, що наколи ви не покинете Сквири безвідкладно, то я буду змушений арештувати вас.

— За чим зупинка? Чому ви мене не арештуєте?

— Ви самі прекрасно знаєте чому — тому що мені не дозволяє кагал. Але якщо я вас не заарештую, то заарештують мене. А може й розстріляють. Зрозуміло? Отже господин Ляшенко, я вас дуже прошу виїхати зі Сквири якнайскорше, щоб уже завтра вас тут не було.

Такій аргументації мій чоловік не міг не піддатися. Пізніше він чув від людей, що як тільки він виїхав зі Сквири, то рabin проголосив у синагозі, що Ляшенко вже не живе, відслужив заупокійну службу в гебрейському порядку, після якої заявив, що справа закінчена й що жиди мусять цілковито забути його ім'я (це на випадок, розшуків за ним).

У цю хвилину, як товариш Слепой оповідав свою насмішливу баєчку про поведінку «петлюрівців» у Сквирі, я ледве чи слухала його. Я була думками в Сквирі. Фактом лишається, що погрому в Сквирському повіті не було. Якщо Слепой твердив навпаки, то це була нахабна брехня.

У цей час ми вже мали певні інформації про дискримінацію української мови в Советській Україні. Перше враження наших учителів, що поїхали до міністерства в Києві за інструкціями було таке: в міністерстві освіти Української соціалістичної республіки подавляюча кількість урядовців є жиди, а говорять навіть у службові години російською мовою. Так само на вулицях Києва: багато жидів носили вишивані українським взором полотняні сорочки з кустарної кооперативи (бо дешеві та практичні), але розмовляли тільки по-російськи. На запитання чому так, у відповідь сказали: «Нам не нада». Жиди переочили воскресіння української національної свідомості, бо так їм було вигідніше.

Однаке, були деякі винятки. Наприклад, після злиття з нашою конторою «Заготовни» до нас був перенесений її керівник, товариш Ривкин. Він зайняв місце Карпова, як директор Оперативного відділу. Ривкин прийшов¹⁸ до мене й дав мені інструкцію висилати всі обіжники тільки в україн-

¹⁸ Правда, цього домагалися жиди на місцях, бо не розуміли російської мови.

ській мові. Звичайно, виявилося, що Ривкин не належить до партії. На запитання Зільберштайна чому саме, він відповів коротко: «Мені не треба». Він, природна річ, зразу завоював мою симпатію.

Інакше було з другим, новоприбулим директором «Заготкож». Його зробили заступником Гаврілова й він зайняв бюрко в тому самому кабінеті напроти бюрка Гаврілова. Він був партієць і виставляв це наверх. Поза тим він був чудовим зразком крикливої, нахабного, зле вихованого жида, неприємне враження від якого доповнювало розхристана рудава чуприна, харкаве «р» та нехлюйство в одязі. Його російська мова була препогана. Словом, протилежно до коректного, прилично убраного, в чистих черевиках Ривкина, він був втіленням того, що в нас на провінції кликали «паршивий жид». Наш товариш Гаврілов був дуже обережний в стосунках з ним. На ім'я йому було Рапопорт.

Зільбершайн і я мешкали в околиці шпиталля на Личакові та з огляду на жахливе переповнення трамваїв, де люди висіли немов грома винограду з усіх отворів, ми воліли обое йти додому пішки. Не раз він ділився думками про нових працівників. Для мене було несподіванкою те, що він, як жид, сподівався також більше від російських комуністів ніж одержав. «Як подивитися на них ближче, — казав він, — то вони ніщо інше як імперіялісти. Вони оповідають привабливі байки про ті свободи, що ними тішаться усі п'ятдесят із горою націй, з яких складається СССР. Але фактично тільки росіяни мають повну свободу проявляти свою національність».

Звичайно, я вповні поділяла його думки, як і більшість наших. Але небезпечно було говорити про це з малознайомими, бо ніхто не міг з певністю твердити, що твій співрозмовець не був уже

завербований відомою установою, як інформатор. Зільберштайн ризикував навіть зі мною, як читач сам далі побачить. Тим більше, що був випадок, коли Зільберштайн, посварившись у бюрі з одним українцем, кричав до Гаврілова «Це петлюровець!» Рівновага й такт Гаврілова в цьому випадку, тоді пояснили мені, чому всі так його поважали. Він вдавав, що не чув.

Щодо мене, то я покищо тільки занотувала собі цей випадок до часу, коли я краще пізнаю самого Зільберштайна, хоч мені здавалося, що підлим чоловіком він не був, але давати йому фактичні пояснення я не хотіла, бо не довіряла його темпераменту, що легко розв'язував його язик.

Масові вивози, арешти та «похорони»

Моя колишня домашня помічниця, якій я відступила одну кімнату, щоб часом мені не призначили когось із «новоприбулих», на ім'я Саша, дружила з жінкою сторожа кам'яниці. Від них вона принесла одного вечора, виразно схвильована, новину, що завтра міліція «змобілізувала» весь наявний транспорт на колесах, що тільки був у Львові, разом з передмістям. Що це могло означати? Про ціль цієї мобілізації ми довідалися дуже скоро, бо на другий день вже побачили вантажні автомашини та підводи, повні жінок та дітей. Як казали, це були родини арештованих, або тих, що втекли за кордон, польських офіцерів та поліції. Звозили їх на всі п'ять залізничних станцій міста Львова (від мене найближча Знесіння), для депортациї у глиб Советського Союзу. Ми, українці, були свідомі, що ця частина польського суспільства була особливо шовіністично настроена до нас, однаке нас зворушував патетичний вигляд цих жінок і дітей. Молоді жінки тулили до грудей не-

ській мові. Звичайно, виявилося, що Ривкин не належить до партії. На запитання Зільберштайна чому саме, він відповів коротко: «Мені не треба». Він, природна річ, зразу завоював мою симпатію.

Інакше було з другим, новоприбулим директором «Заготкож». Його зробили заступником Гаврілова й він зайняв бюрко в тому самому кабінеті напроти бюрка Гаврілова. Він був партієць і виставляв це наверх. Поза тим він був чудовим зразком крикливої, нахабного, зле вихованого жида, неприємне враження від якого доповнювало розхристана рудава чуприна, харкає «р» та нехлюйство в одязі. Його російська мова була препогана. Словом, протилежно до коректного, прилично убраного, в чистих черевиках Ривкина, він був втіленням того, що в нас на провінції кликали «паршивий жид». Наш товариш Гаврілов був дуже обережний в стосунках з ним. На ім'я йому було Рапопорт.

Зільбершайн і я мешкали в околиці шпиталля на Личакові та з огляду на жахливе переповнення трамваїв, де люди висіли немов грома винограду з усіх отворів, ми воліли обое йти додому пішки. Не раз він ділився думками про нових працівників. Для мене було несподіванкою те, що він, як жид, сподівався також більше від російських комуністів ніж одержав. «Як подивитися на них біжче, — казав він, — то вони ніщо інше як імперіялісти. Вони оповідають привабливі байки про ті свободи, що ними тішаться усі п'ятдесят із горою націй, з яких складається ССР. Але фактично тільки росіяни мають повну свободу проявляти свою національність».

Звичайно, я вповні поділяла його думки, як і більшість наших. Але небезпечно було говорити про це з малознайомими, бо ніхто не міг з певністю твердити, що твій співрозмовець не був уже

завербований відомою установою, як інформатор. Зільберштайн ризикував навіть зі мною, як читач сам далі побачить. Тим більше, що був випадок, коли Зільберштайн, посварившись у бюрі з одним українцем, кричав до Гаврілова «Це петлюровець!» Рівновага й такт Гаврілова в цьому випадку, тоді пояснили мені, чому всі так його поважали. Він вдавав, що не чув.

Щодо мене, то я покищо тільки занотувала собі цей випадок до часу, коли я краще пізнаю самого Зільберштайна, хоч мені здавалося, що підлим чоловіком він не був, але давати йому фактичні пояснення я не хотіла, бо не довіряла його темпераменту, що легко розв'язував його язик.

Масові вивози, арешти та «похорони»

Моя колишня домашня помічниця, якій я відступила одну кімнату, щоб часом мені не призначили когось із «новоприбулих», на ім'я Саша, дружила з жінкою сторожа кам'яниці. Від них вона принесла одного вечора, виразно схвильована, новину, що завтра міліція «змобілізувала» весь наявний транспорт на колесах, що тільки був у Львові, разом з передмістям. Що це могло означати? Про ціль цієї мобілізації ми довідалися дуже скоро, бо на другий день вже побачили вантажні автомашини та підводи, повні жінок та дітей. Як казали, це були родини арештованих, або тих, що втекли за кордон, польських офіцерів та поліції. Звозили їх на всі п'ять залізничних станцій міста Львова (від мене найближча Знесіння), для депортациї у глиб Советського Союзу. Ми, українці, були свідомі, що ця частина польського суспільства була особливо шовіністично настроена до нас, однаке нас зворушував патетичний вигляд цих жінок і дітей. Молоді жінки тулили до грудей не-

мовлят, значна частина з них одягнена у елегантні, але непрактичні для зимна, хутра. Вже було холодно, хоч у худоб'ячих вагонах, куди їх не навантажили, а напхали, — поставили їм малі залізні грубки. Результат був такий, що маленькі діти почали умирати від запалення легенів в такій кількості, що вже на другий день коло вагонів з'явилися складені в стоси малі трупки. Похоронів не дозволялось. Як ми пізніше чули, в дорозі їм давалося солону або сушену рибу та дуже мало, часто недоброї, води. Моторошно було думати, скільки їх доїде до місця призначення... Та й де воно?

Чергова депортaciя складалася з втікачів із земель окупованих німцями, які не скористали із триденного відкриття кордону, бо були жидами. Вони з'явилися у Львові й мешкали великими скupченнями, не знали мови, не мали заробітку й жили з того, що весь час стояли по чергах за різними товарами, відтісняючи місцевих людей, щоб потім перепродати одержаний товар на чорному ринку за лихварську ціну. У цей час крамниці продавали, що тільки зсталося після закриття вільної торгівлі. За один раз, стоячи пів дня, ви могли одержати не більше, як скажімо, три метри бавовняної матерії. Багато з них були ортодоксальні жиди з варшавського гетто у довгих чорних «лапсердах», чорних ярмулках, з довгими пейсами перед вухами, у вузьких штанах по коліна, у довгих білих панчохах та плоских мештах з металевими пряжками. Чисте тобі середньовіччя в середині двадцятого віку! Вони були кожному завадою, і всі зідхнули з полегшою, коли їх вивезли. Їх доля була не така тяжка, як інших депортованих, бо їх завезли на Сибір, де ними зайнялися тамтешні жиди, про що я почула

від одного сибірського жида вже в Австралії, в шістдесятіх роках.

Назагал, втікачів з Польщі вивозили після реєстрації. Хто з них встиг влаштуватися на будь-якій праці, той міг сидіти спокійно. Головна ціль цієї депортації була знелюднити Львів настільки, щоб знайшлися помешкання для прибулих із сходу. Також, цікаво знати, що розміри депортаций були на велику скалю: сама одна перша депортація захопила шістдесят тисяч людей за один тиждень. Можна собі уявити стан нервів усіх мешканців! Щодо мене, то цей стан став помітним навіть у бюрі, де Володя Карпов старався мене потішити:

«Вам нема чого дуже нервуватися, — вмовляв він мені, — це ж вивозять не таких, як ви». «Багато ти знаєш!» подумала я, але тільки втомлено всміхнулася та поскаржилася на розстроєні нерви. До речі, він натякнув мені, що він бере участь у складанню списків до вивозу й що є невиспаний і перевтомлений. В ССР ні один комуніст не має права відмовитися від всякого роду обов'язків, накладених на нього партією, включно аж до розстрілів. Навіть найпідлішу «працю» для комунізму він мусить сприймати, як честь для себе.

Характеристично для російської ментальності, що широким масам не приходило в голову сумніватися, щодо права влади меншості доконувати криваві розправи над більшістю. Примітивна половина сприймала наслідки політики царської Росії, як неминучі, бо звикла бути «підданим» комусь, а не «громадянами». Натомість, більш освічені заповнювали концтабори в заполярних тундрах, не як борці за людські права, а як мученники.

Поряд з вивозами йшли арешти. Особливо непотрібним і злобним нам здався арешт Остапа

Луцького, провідника галицької кооперації. Ко-
лишній вояк Української армії, відданий своєму
народові — таких людей большевикам не було
потрібно: він пропав без вістки.

За ним пішов кооператор Радловський, органі-
затор м'ясарського відділу кооперативи «Центр-
союз» з фабрикою шинок та шістьома крамницями
у місті Львові. За ним пішов редактор Струтинсь-
кий, також людина добрих рис та характеру, чо-
ловік письменниці Марії Струтинської. Я пізніше
чула, що ці особи згинули у в'язниці на Городець-
кій вулиці, в момент вибуху війни з німцями.

Крім про долю Остапа Луцького, мені особисто
було дуже сумно почути, про арешт священика
Ставропігійської церкви на Руській вулиці, отця
Харини. У Східній Україні за російських царів
наше православне священство не займалося на-
ціонально усвідомлюючою працею: про те дуже
ревно дбала Москва. Я познайомилася з ролею
греко-католицького духовенства в усвідомленні та
розвуждення галицького села, тільки після того
повороту з Чехії, де я закінчила студії, себто піс-
ля переїзду моєї родини до Львова в 30-их рр.,
і переконалася наочно в правдивості польської
насмішки на «русинський народ — то хлоп і поп».
Духовенство Галичини та їх освічені діти дуже
послужили не тільки в національному пробу-
дженню, а також показали «хлопові» дорогу до
самоорганізаційної праці. Ці мої погляди якось
несвідомо втілилися в постаті отця Харини з
Ставропігії, а саме в його класичному рисунку
голови старшого римського патриція. Не знаю, що
з ним сталося, але не раз у моєму довгому житті,
він разом з іншими випливає із закутків пам'яті.

Одного разу я йшла вулицею Львова, і мою
увагу притягла голосна й роздратована розмова
двох жінок передо мною. З їхніх слів я зрозуміла,

що вони були «професіональні» проститутки, себто реєстровані в польській поліції.* Тепер вони поверталися з реєстрації в советській міліції й були дуже обурені. «Подумай тільки, — казала одна до другої, — прокляті чубарики** твердять, що проституція, то не робота. Сама знаєш, що це робота та ще й тяжка». Усім реєстрованим проституткам відмовили пашпортів, а тоді наступив день, коли їх по тих списках вивезли в різні частини ССРС та приділили до різних робіт. Пізніше я зустріла двох, що втекли із заслання: одну завезли аж за Москву на фабрику залізничних ліжок, другу до Казахстану пасти вівці, доїти їх та робити бриндзю.

Випадків відклику від вивозу не було, хіба у високій інстанції у самій Москві. По Львові ходила романтична історія одного жида, що залюбився в одній утікачці з Варшави, польці, яку вивезли були на схід. Щоб завернути її назад, його коштувала поїздка до Москви деяку пару золотих годинників.

Крім примусових вивозів був іще інший бік арештів: але ці події відбувалися потайки. Навіть я, що пережила замолоду всі жахи російсько-комуністичної Чека в Києві, не знала нічого реального про них. Але знайшовся на еміграції в США один достовірний свідок, що дав видатному письменнику І. Багряному дозвіл надрукувати його свідчення у книзі «Біла книга про чорні діла Кремля». У цій книзі Багряний зібрав розповіді

* За Польщі, проститутки мусіли вибирати в поліції ліцензії (дозвіл) і платити з «доходів» — податки. У Львові їх було не більше, як 700.

** Так називали у Львові советських «салдатов» тому, що на їхніх сукняногрубих шапках сторчав вгору «громозвід» зі сукна.

свідків і самих жертв, які були йому доступні. Пан Дмитренко є визначний артист-маляр, якому довелося організувати Спілку мистців Захід. України з осідком у Львові. Він же її очолив. Ось, що він розповідає у згаданій книзі, що тут переповідаю власними словами. Трапилося так, що незабаром після його переїзду до Львова виникла проблема похорону одного мистця-комуніста, члена їхньої «спілки». Мені, як голові, — розповідав, Дмитренко, довелось звернутись до Львівського Обкуму партії за допомогою в цій справі, бо я не орієнтувався, як це робиться у випадку комуніста. Обком призначив мені в допомогу 1-го зі своїх членів, натурально, партійця, і вдвох ми подалися на Личаківський цвинтар, де нас прийняв завідуючий. Тут виявилося, що мій супутник знає теперішнього завідуючого цвинтарем, як старого партійця та ще й чекіста. Він висловив своє здивування знайти його на такій «посаді».

«От так, — сказав колишній чекіст, — я був уже виснажений та втомлений моєю попередньою роботою (!) і партія вирішила, що тут мені буде легше, що на цвинтарі я відпочину». «Ну, і ви задоволені?» — спитався відпоручник обкуму.

«Таде там!» — була несподівана відповідь, а опісля додав таке: «Я тут маю більше клопоту як де-інде. Уявіть собі, **кожної** ночі мені привозять сюди чотири вантажних автомашин повних трупів розстріляних ворогів революції і я мушу ламати собі голову, як і де знайти місце, щоб погребти їх, бо приготували могили на таку кількість мертвих тіл не легке завдання». До цього він ще пояснив, що «розв'язав проблему», наказавши робітникам викопати великі спільні могили, по одній на кожну вантажну автомашину. В такий спосіб не треба було копати сотки могил, рахуючи по сорок мертвих тіл на одну тяга-

рівку. Стільки звалювалося в одну цю велику яму, а по цім по кутах робився один горбок із «надгробком» з помальованої на червоно дикти. Тоді виглядало, що в кожній ямі поховано «тільки» чотири трупи. (Ясно, чекіст не знат, що Дмитренко не є членом партії).

Прийшла також хвилина депортациї польських осадників, себто переважно колишніх вояків Польської армії, зумисне висланних на заселені українцями землі з метою підвищити відсоток польського елементу. Особливо це практикувалося при примусовій парцеляції великих дідичів, що згідно з законами введеними «пілсудчиками» відбувалися щороку по-жеребку. Будучи відсунене від наділу землі, українське населення вважало себе покривдженним, тим більше, що йому часто ставили умову для отримання землі перехід на римо-католицизм. У місцевих постала велика ненависть до цих. т. зв. «осадників». Більшевики, маючи на увазі пред'явлений акт з'єднання західної частини України з Українською Радянською Республікою, били тут двох зайців: позбутися дуже патріотичних польських зайдів і, водночас, прихилити собі місцеве населення. Отже, «осадники» (колоністи), по-мандрували в околицю Білого моря, на півночі європейської частини Росії.

Після цих двох вивозів вони надалі не припинювалися! Кого тільки не вивозили! Нікому не казали коли й куди: людей напихали в товарові вагони, де замість туалету була діра в підлозі, давали їм солоні оселедці та сухий хліб; по дорозі, часто бракувало води, і так вони мандрували днями й тижнями, щоб врешті опинитися чи то в Казахстані, чи то в шахтах Уралу, чи то на Білому морю, де їх призначували до таких робіт, що їм ніколи не снилися. Засланці, по дорозі, хворували

на дезинтерію, а санітарних заходів — не було жадних.

Одним із найяскравіших випадків був вивіз родини д-ра Старосольського, відомого адвоката, провідника партії Українських соціал-демократів (меншевиків), що їх большевики прозивали «соціал-опортуністами». Його засудили «по стандарту» на вісім років далеких тaborів, а за якийсь час вхопили з помешкання його жінку, учительку гри на фортепіяні в Музичному інституті в Львові, доньку Уляну та... одного з синів, що випадково приїхав із провінції відвідати своїх, і лишив у домашній жінку з малою дитиною. Їх вивезли до колгоспу в Казахстані, де професорка музики мусіла збирати кизяки* в степу для палення й варення, бо дров у Казахстані немає. Донька, абсолютвентка університету в Познані, вдома член управи Пласту, Комітету допомоги політичним в'язням, Союзу українок та інших організацій. Там вона мусіла працювати, як колгоспниця. Свої переживання, зрештою, вона описала у власній книзі, коли їй нарешті пощастило вирватись із Казахстану, аж після війни. Дочка та жінка «старого емігранта» Куріленка, що розгорнув виробництво гуцульських килимів у Косові, даючи заробіток малоземельним селянам. Вони також були вивезені туди і пізніше писали додому, що їх заїдають воші зі свиней, що їм доручено було доглядати. А до того й навіть сплять на соломі у стайні. Дві викохані доньки багатого адвоката Грубера, жидівки, вже по дорозі на заслання були згвалтовані доглядачами й хто ще хотів. Тепер, вже на місці заслання, вони писали розплачливі листи до рідних, просячи надіслати їм отрути, бо вони заражені, а лікування немає. Моя шкільна товаришка з Києва, донька

* Сухий овечий поміт (викидок).

професора Інституту патології Ліндемана, мала великий талант ілюструвати ботанічні книги та атласи. У віці тридцять п'ять років її вивезли на Сибір і поставили на роботу на лісові розробітки, по пояс у снігу, виключно за її німецьке прізвище: її мама була українка і **розведена** з п. Ліндеманом.

Червоною ниткою проходить взагалі у московського Канібала ненависть до всього, що гарне духом та делікатніше. Брудні нігти та прості френчі в комуністичній верхівці Москви не є випадкові, а символічні, і то цілком свідомо.

З нашої кам'яниці забрали такого пана Шмаля, що мабуть працював у поліції. Він не повернувся, а його жінку та двоє дочок вивезли десь в околиці південного Уралу. Їм дозволили напакувати все, що тільки вони здужали взяти, щось зо два великих коші. Згодом вони писали, що ті кольорові стрічки та шовкові нічні сорочки дуже їх виручали з харчами. Врешті вони втекли до Персії, віддавши одному прикордонникові добре простирана. Вивозили чільних громадян, як, наприклад, суддів по політичних справах, популярних громадських діячів, представників преси та просто людей, що хтось на них доніс, що вони не симпатизують соціалістичній владі. Донощики ці — це були або мстиві, або просто глупі люди. Хвиля арештів огортала все більше й більше людей, ніби кола, чи круги від камінців, що прокочувались по воді.

Усі вивози та арешти відбувалися, як правило, пізно увечорі або вночі. Як тільки на вулиці почувся звук мотору (не забуваймо, що тоді приватних авт уже не було), то мешканці гасили світло й ставали поза занавісками вікон, стараючися розпізнати до якого дому зайшло авто, на кого припала черга. Можна собі уявити нервовий стан загалу. Одного разу Надежда Володимировна,

представниця профспілки, вручила мені два квитки до театру на балет «Лебедине озеро». Через брак іншого товариства, я взяла з собою старшого сина, міркуючи, що в його віці — чотирнадцять років, йому вже пора почати музичне виховання. Але чи могла я насправді спокійно насолоджуватися високим артизмом музики та балету, коли по цілому місті йшов гуркіт моторів вантажних машин НКВД? Ціле представлення, включно з музикою Чайковського, видавалося мені нудним та монотонним. Я ледве висиділа до кінця.

Все це продовжувалося без кінця. Другим разом, під час чергової депортациї, я просто не могла знайти собі місця вдома й вирішила йти ночувати до бюра. Дітей без мене і так би не взяли. Я відчинила двері своїм ключем і зупинилася в своїй секретарській кімнаті. Тут, звичайно, не було на чому лягти. Я заглянула до кабінету Гаврілова. Там стояли два глибокі фотелі, яких можна було зісунути докупи, але вони були обтягнені холодною шкірою. Тоді я пішла коридором попри замкнені двері бухгалтерії, не запалюючи ніде світла, бо ліхтарі ззовні вистачали. Але коли я повернула в малу відногу літери «Г», що була пляном розташування нашого бюра, то раптом я побачила світло в щілині під дверима кухні. Здивована, я розчинила двері — і там якийсь чоловік варив щось на газовій плитці. Я впізнала його: це був недавно присланий зі сходу інструктор для полювання на хутра з кертин, чого тутешні люди зовсім не знали. Ми привіталися, і він запросив мене на чашку чаю. Коло нього на стільці лежали два дитячі плащики. «Купили?» — кивнула я головою в той бік. Він вхопив один плащик і став обертати його в руках із явним задоволенням. «Це для моїх пацанів» — пояснив він. Я з чесності запитала за ціну та похвалила,

хоч, звичайно, плащики не дорівнювали нашим передвоєнним ані якістю, ані ціною. З дальшої розмови я довідалася, що цей чоловік походить з колгоспу на Чернігівщині, що його жінка там стало працює, а він заробляв як інструктор ловлі кертина для Главпушніни. На мої дальші запитання відповів, що колгосп бідний, що бувають місяці недоїдання, особливо на весні, що часом приводить і до голоду. Але без огляду на ніщо, колгосп мусить здати державі призначений йому контингент. На мое запитання, чи подобається йому Західня Україна, він притакнув. Але коли я зачепила справу його можливого перенесення, то відповідь його просто заскочила мене.

Так, він бажав би жити тут, бо тутешні умовини економічні значно кращі, як у Східній Україні. Але він не хоче сюди переноситися з інших оглядів. Я дивилася на його дуже просте, із зачадто широким овалом обличчя, на його коротконогу постать без жадних ознак расового підбору. Мені було подвійно цікаво, які причини стримують його від перенесення у наше Ельдорадо, в той час, як урядовці в містах Східної України просто билися, щоб дістатися сюди. Я настоювала, щоб він мені сказав. «Дуже просто», — нарешті заявили він. — «Тут грядуть різні зміни, і не на краще». Він явно натякав на примусову колективізацію. «Ми, на сході, переживали жахливі часи, але все ж таки це все проминуло. У вас же тут все допіру почнеться від початку. Якщо я залишуся тут, то мені, можливо, накажуть зняти з ваших плечей оцю суконку», — сказав він, злегка торкнувшись пальцем моого плеча й відтак додав: «Чи ви хочете, чи ви не хочете це робити — не грає жадної ролі, бо вас змусять. І останнього лаха зі спини забрати, витрусили останню зерни-

ну, що її мати сховала під підлогою для своїх голодних дітей».

Ми, «на польській стороні», безумовно чули і знали про страхіття колективізації. Новий для мене був цей підхід цього почтивого чоловіка. Може йому бракло расової породи, зате він мав вроджене благородство душі. Він мав від'їхати додому вже завтра, закінчивши тут свої інструкторські обов'язки, вдоволений із закупів для родини, що їх, ясно, вдома неможливо було зробити.

Я подякувала йому за чай та пішла назад до кабінету товариша Гаврілова. Я присунула докупи ці два холодні шкіряні крісла та провела дуже холодну й невигідну ніч. Рано-вранці я таки вскочила додому, щоб умитися та з'єсти щось гарячого. Потім у бюрі, як завжди, я мусіла вдавати на свою обличчі, що нічого особливого не діється.

Святкування «Октябрської (жовтневої) революції»

Наше перше святкування «Октябрської революції» застало нас на новому помешканні на Сикстуській вулиці.

Кожного разу, коли наставала ця «зnamенна» дата, у мене в душі збуджувався цілий концерт різних почувань та міркувань. Справа в тому, що в цей час великих подій моя родина перебувала в Києві, як утікачі перед наступаючим німецько-австрійським фронтом. Мое рідне місто було окуповане ворожими австрійськими військами в 1915 р. Й залишилося таким до постання Польщі в 1920 р., коли його приділили до Польщі на нарадах у Версалю.

Отже, будучи в тому часі тимчасовою мешканкою м. Києва, я була хоч молодою, все таки заинтересованим свідком революційних та післяреволю-

ційних подій. Перш за все, справжня революція настала не в жовтні, а в лютому 1917 р. Її зустріли усі верстви населення царської імперії з великою радістю. Більшевики ще не вийшли на сцену, бо їхні всі головачі сиділи в різних західних країнах, як емігранти. Настала вона спонтанно, хоч багато говорилося перед тим у соціалістичних колах, особливо ес-ерів. Більшевики самі в той час вважали, що революція, як буде, то матиме буржуазний характер, бо пролетарська революція ще не дозріла через порівняно малий розвиток свідомості пролетаріату. Отже, Лютнева революція вибухла спонтанно. Бог один знає, у що вона перетворилася б, якби її не проголосили своїми гаслами існуючі тоді соціалістичні партії названі вище, де, до речі, права частина соціал-демократів, так звані меншовики, грали не малу роль, так само як соціал-революціонери (ес-ери). Проте, ще не було конкретної змови або такого ж пляну: просто на вулицю вийшов полк гвардії «Ізмайлівців». І це став заклик до дійового проведення революції, до чого взялися соціалістичні партії.* Тут немає місця писати про доставу німцями Леніна та інших** із Швайцарії і дальших подій. Я тільки підкresлю, що революція вибухла як пара в замкнутому котлі під величезним тиском довго киплячого настрою народних мас. Ці маси були перемучені довгою війною, переконані в бездарності царського уряду до управління країною та до ведення війни. Дві головні вимоги мас були: негайно скінчити війну, а потім прискорено, себто оминаю-

* Ленін жив тоді в Швайцарії, а Троцький — у Нью-Йорку.

** Їх було 40 людей, привезених німцями в запльомбованих вагонах (список склав Ленін, а гроші «на початок» дали німці, по 10 тис. на душу). Цих 40 з Леніном, були ядром революції, що переважили всіх.

чи парламентарну дорогу, перевести розподіл землі великих маєтків поміж малоземельних селян і таким чином осягти те, чим їх манили соціалістичні партії від часу «Малої революції» 1905 р.

Кличі та програми «справжньої», себто Лютневої революції, (до речі, прозваною «Безкровною», бо такою ж вона була), негайно принесли масам всі ті свободи, що їх відкладав дати царський режим; як, наприклад: вільні вибори до уряду, свободу преси, свободу віроісповідування, свободу зібрань, знесення клясових різниць, емансипацію для жидів та нижчих соціальних кляс, свободу профспілок і так далі. Тимчасово обраний уряд впровадив це все негайно, крім закінчення війни (щоб не зрадити альянтів) та земельної реформи, що відкладалася на парламентарне рішення після закінчення війни. Всі ми знаємо, що було далі: поки **прем'єр Керенський** об'їздив фронт із просьбами витримати й довести війну до кінця, німці фінансували Леніна, який сидів у Швейцарії і разом з якимсь сорокма всякого роду інших революціонерів, перевезли їх у запльомбованому вагоні через Німеччину до Петрограду.

Большевики завжди підкреслюють, що вони не захопили влади. Казали вони, що «влада лежала на вулиці», а ми тільки піднесли її. Насправді Ленін і спілка вже мали розроблені пляни ще на еміграції: часу вони мали досить, а гроші на прожиття надсилали з дому. Бездарність Тимчасового уряду Керенського просто запрошуvalа їх до акції. Большевики легко перелічитували уряд тим, що приобіцяли масам все, що вони хотіли: відразу, негайно. Вони приобіцяли навіть таке, чого не думали дотримати. Цим вони здобули підтримку мас, а жорстокі заходи проти білоруких революціонерів завершили справу, при чому в першу чергу вони просто знищили всіх правих соціалістів, «мен-

шовиків». Тоді більшевики санкціонували безкарне вбивство власників маєтків та просто багатьох людей і таким чином впровадили беззаконня. Вони кинули льозунги «бий буржуїв; мир хатам, війна палацам» та багато інших таких самих, себто випустили з ланцюга російського Канібала,¹⁹ що його досі ніхто не помічав, зайнятий романами Льва Толстого та Большим балетом. Банда всяких високих ерудитів (в соціальних питаннях та у техніці революції) відмовилася від гуманістичного насліддя, плеканого російськими письменниками кінця XIX ст. та поступили на дорогу, що привела їх до заснування організації «професіональних морддерств» і то за апробацією самого Леніна, що називав її «Черезвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією» — у скороченні «Чека». Її очолював фанатичний польський комуніст-психопат Фелікс Дзержинський. Поллялося море крові безправно замордованих людей, все під претекстом, що тільки більшевики, і тільки їхньою дорогою, виведуть робочі маси до кращого життя шляхом поліпшення заробітків і, взагалі, умовин життя. (Хоч самі не знали, як до того приступити!). П'ятдесят років пізніше ті маси ще чекають на поліпшення. З цих обітниць важко назвати хочби одну свободу, проголошенну Тимчасовим урядом, якої більшевики дотримувалися б: чи були це вільні, рівні, загальні (всенародні) та таємні (т. зв. «четирихвостка») вибори, чи це професійні спілки, чи це релігійне віроісповідування. Одним словом, російська комуністична партія **перекреслила** всі здобутки Лютневої революції та тим самим провела **контрреволюцію**. Вони побачили, що можуть свободіно забути про демократію і, навпаки, ввести монопартійність під претекстом диктатури пролетаріату, хоч того про-

¹⁹ Людоожер.

летаріяту в тодішній російській імперії було ще обмаль, бо промисловість ще настільки не розвинулась. В 1917 р. большевики взяли свій перший на всі цивілізовані країни світу патент: це т. зв. «Дев'ять грамів», себто розстріл у потилицю без суду, в пивниці, в мороку ночі, а відтак закопання забитого в яму без жадного напису чи сліду. Свого часу це називали «відправляти в штаб ген. Духоніна». Всім відомо, як це поступово перетворювалося у величезний, садистичний у тімур-ленгських²⁰ розмірах терор. Тепер уже є написані книжки мудрих людей про ці часи, як, наприклад, Р. Конквеста, Авторханова, чи О. Солженіцина, не беручи під увагу раніше написану книжку, зараз після війни «хахла» дезертира-комуніста Кравченка під заголовком «Я вибрав свободу». Але для тих, що тоді тільки ще ходили до школи, а тепер доживають у вільному світі, все стоїть оте саме нерозв'язане питання: «Як до того дійшло?» Наші внуки питаютимуть нас: чи ж був якийсь збройний опір? Як він проявлявся? Чому не вдався?

Ось, наприклад, візьмемо сам Петроград. Керенський був провідником революційних партій. Він був номінально при владі, на чолі Тимчасового уряду. Він мав всю компанію, включно з Леніном і Троцьким, вже під ключем. Ніхто ніде не пише, хто й як їх випустив. Я схиляюся до думки, що правдоподібно, це зробив хтось із тюремних, можливо найнижчих, доглядачів. А тим часом, цілком можливо, що якби їх, не кажу навіть розстріляли, але тільки замкнули б на якийсь час у дуже певному місці, скажімо, у Соловецькому монастирі, де мучилися наші гетьмани Кальнишевський та Полубо-

²⁰ Тімур-Ленг — середньоазійський жорстокий завойовник, а пізніше це прізвище спростачено — на Тамерлан.

ток, і потримали б їх там кілька років, то хто знає?... Замикали ж англійці Ганді, Кеніяту, замикали німці Пілсудського, австрійці переслідували Масарика, який втік до Росії. Але тоді у російському випадку повинен був знайтися хтось рішучий та не тільки активний, а ще й діловий та твердий, а до того ще й з фахових військовиків, який зрозумів би ситуацію.

Англійці, що з великом неспокоєм чекали власне на зродження такого центрального ядра фізичного опору, зробили спробу допомогти, висилаючи свого таємного агента з дорученням зорієнтуватися, хто б ним міг бути. Тут я особисто мушу пригадати читачам, що я не історик по фаху й що не маю навіть думки претендувати на якісь історично записані події. Мої висновки про стан російської духовості освічених верств 1917 р. основані на уривках схоплених тодішніми сучасниками. У двох випадках визначними письменниками: одним англійцем та одним росіянином. Третій, вже зовсім припадковий, був наш власний земляк, офіцер Гвардійського полку на фронти.²¹ У насправді здібних письменників головною підставою їхньої творчости являється здібність фотографічної пам'яті мозку запам'ятати факти, що чомусь його вразили й складати їх у голові, як у коморі аж поки знайдеться нагода використати їх у писанні.

²¹ Спогад гвардійця на фронти, див. «Визвольний шлях» з 60-их рр.

Частина III

ПРИЛУЧЕННЯ ГАЛИЧИНІ ДО СССР В 1940 Р.

Формально-офіційне приєднання

Я собі уявляю як затирали руки від радості большевики в Москві, коли нарешті здійснилися усі давні зазіхання царських урядів та власні большевицькі — дістати в свої руки Галичину. Не забуваймо, що на протязі всієї історії українського народу, Галичина ніколи, звичайно не враховуючи короткої окупації під час Першої світової війни, не зазнала російського панування. Натомість, під рукою Австрії вона розвинулася у маленький український культурний П'емонт, де мала в мініятурі багато такого, в чому відмовляли їй нацисти старих та нових часів. Наприклад, Товариство імені Т. Г. Шевченка — ця приватна, незалежна Академія Наук, власні приватні школи, власна незалежна преса, молодечий український рух, кооперативний рух, добре проваджена незалежна церква. Також організатори власної культури та духовності, починаючи від «Руської трійці» аж до «Вісника» Дмитра Донцова побіч різнопідвидів інших організацій. До цього ще слід додати, що була там освічена верства, що не відчуялася ані власної мови, ані приналежності до народу, з якого вийшла, готові вжити зброю (Мирослав Січинський, Лемик та інші після них). На все це московський Канібал тепер почувся на силі накласти свої руки.

Цікаво, що Москва старалася робити враження, що поступає законно, бо в своїх безмежних імперіялістичних стремліннях, вона завжди дбає дуже, щоб надати своїому поступуванню такого вигляду.

Всім західнім потугам треба було б повчитися в них їхньої удосконаленої системи наставлення власних урядів у чужих державах. Так і тепер, прилучення Західної України до підсоветської України, т. званої «УРСР», мало відбутися дорогою скликання спеціальних зборів делегатів з усього краю у Львові, в Оперному театрі. Там ці представники мали винести відповідну постанову про «добровільне» прилучення до УРСР, а тим самим і до СССР. (Нехай би спробували не винести!).

Щоб приєднати собі населення та щоб створити святочний настрій, було навезено багато різних товарів, включно з шампанським, різних вин, чоколяди та ікри. Також трохи більше матеріалів на одяг та взуття. До того згадаємо ще приспішений вивіз польських осадників, як надзвичайний хабар населенню. Їх завезли на Біле море на розробку лісів.

Усі готелі, під цю пору вже взяті під державний заряд, були приготовлені для заквартирування приїжджих делегатів. Коло Оперного театру юрбилися люди. Помежи агентами НКВД, у цивільних убранинях, не можна було пройти, але вони одержали спеціальне доручення поводитись делікатно. Населення якось відразу довідалося про те й користало з цього, щоб подражнити їх. «Товаришу! А з яких причин постав голод в Україні в 1933 р.?» — питалися з невинним поглядом не якісь білорукі інтелігенти, а м'ясарські учні та шевці. Енкаведисти хрипіли та пріли, й нарешті один сказав: «Знаєте що, гражданін, сьогодні вам проминеться все, бо це медовий місяць, але завтра вже оглядаєтесь на задні колеса, як щось говорите».

Випадково, кілька людей зібралися у ревізора кооператив С-го, колишнього колеги моого чолові-

ка, а тепер головбух бакалії та гастрономії.* На столі була водка та закуски й настрій був піднесений. У ці часи горілку почали пити навіть такі, що ніколи її не нюхали раніше: цього просто вимагав душевний стан непевности кожного. Недаром казали, що потяги зі сходу тільки й везуть, що ма-хорку та горілку, що лилася рікою на превелике вдоволення большевиків. Алькоголь бо не тільки затуманює мозки, але ще й розв'язує язики. Ну, і дає державі астрономічні прибутики, будучи монополією.

Я вже не пам'ятаю хто ще там був. Але сенсацією стала поява брата господині, що проживав аж на Рівенщині, де його вибрано делегатом на збори. Йому призначили ліжко в готелі «Континенталь» недалеко Оперового театру й він, по старому шкільному звичаю, зробив на своєму ліжку куклу з ковдер, а сам викрався з готелю і вскочив на трамвай та приїхав сюди, щоб «засягнути язика», себто дізнатися, як стоять справи.

«Ото ж бо, — додав він, проковтнувши чарку горілки, — мої виборці наказали мені **голосувати тільки за самостійною Україною**. Шкода було дивитися на цього чоловіка. Він втягав голову в плечі, озирається на всі боки й говорив майже пошепки.

При його словах, нагло шум розмов та вигуки, заступила повна тиша. Всі дивилися на Р. наче він прибув із іншої планети. Раптом один із присутніх скажено зареготався. Він сміявся і сміявся без стриму, впавши головою на стіл. Тоді господина, пані С. принесла йому склянку зимної води з холодника. Тим часом його швагер промовив до нього дуже поважно:

* На його щастя виявилося, що його батько був шевцем.

«Дорогий брате-швагре, про таку постанову не може бути навіть мови. Нікому навіть нецікаво, яка насправді воля українського народу. Абсолютно все, повторюю, **все є передбачене** та вирішене вже заздалегідь. Ми «з ентузіазмом» прилучуємося до СССР, дорогою приолучення до УРСР. Може ми хотіли б вернутись до Польщі? Алеж де с Польща? Ми не маємо вибору, oprіч того, як робити те, що нам кажуть або «добровільно» піти пішки на сибірську північ, як ми вже чули — таке сталося з сорокма тисяч лотишів. Так подав комуністичний орган «Вільна Україна». Що ж зробиши? — питала себе. Відтепер ми будемо ділити долю нашої Східної України».

Після цього дискусія пішла нормальним порядком. Р. повідомив нас, що збори ведуться в театрі вже другий день. Розповів, що кожному делегатові було призначено номероване місце, що ціла площа театру була поділена на сектори, а кожний сектор підпадав нагляду «няньки» з НКВД. Коли він спробував зайняти місце в іншому секторі, говорив він, то до нього підійшов «типок» у цивільному одязі й сказав:

«Ви, товаришу, краще зробите, як залишитесь сидіти там, де вам призначено». Оповівши це все, він обмінявся з сестрою короткими родинними новинами й поспішив назад до готелю.

За пару днів всі щоденники «радісно» писали про те, що ці збори делегатів **одноголосно** ухвалили прилучити західні області України, що в останніх дев'ятнадцять роках були під польським урядом, до Української Радянської Соціалістичної Республіки, а тим самим актом вони включилися у загальний Союз советських республік. З цього моменту ми стали громадянами СССР і наш медовий місяць із російськими комуністами прийшов до кінця.

Пашпортизація

У польській державі кожний її громадянин складався з тіла, душі та пашпорта. В ССР громадянин складається з тіла й пашпорта, бо душа рахується буржуазним забобоном. Пашпорти видавалися на найближчій станиці міліції, а щоб отримати його треба було принести довідку з місця праці. Я, як уже працююча, одержала свій советський пашпорт без усіх труднощів, а поскільки моя колишня помічниця ще не знайшла тоді праці, то я від себе написала на машинці її засвідчення, що вона працює як доноха-заяїка колективу службовиків на такій і такій адресі. Виявилося, що цього вистачило. Натомість, хто ніде не працював, той не міг одержати пашпорта. Найгірше на тому вийшли втікачі з корінної Польщі; ті з них, що не зачепилися денебудь відразу на працю, не одержали пашпортив, а тепер тим більше не мали надії одержати працю. Я наводжу це, як характеристичний приклад способу думання російських комуністів. Почалися різні комбінації: одна знайома полька, що ніде не працювала, одержала посвідку з головного шпиталю, що вона дає кров потребуючим раненим пацієнтам. Друга віддала свого гарного коміра з полярного лиса за посвідку зайняття «ін бланко» від «Бакалії та Гастрономії».* Знайома українка виповнила їй ту посвідку на машинці. Наші розплоджувачі срібних лисів та нутрій отримала від Гаврілова посвідки, що вони законтрактовані в Главпушні.

Під категорію тих, що не отримали пашпортив підпали реєстровані за Польщі проститутки (щось між сімсот до дев'ятсот душ). Але найбільше постраждали, звичайно, представники вищої кляси,

* Бувша «Народня Торгівля».

яким не вдалось десь замаскуватись. Бо хто не мав пашпорту, того рано чи пізно арештували за «нечіть до праці» (див. розділ «Бригадки»). Щоправда, пашпорти видавалися тільки міському населенню. Хто з села потребував побувати в місті, мусів мати при собі довідку сільської ради й, мабуть, так стоять справи ще й тепер.

На деяких пашпортах були таємні знаки. Наприклад, в однієї лікарки, якої чоловік перебував у німецькому полоні, стояла замітка, що не вільно їй зближуватись до кордону на 100 км. По містах пашпорт не було трудно дістати, оскільки НКВД і так все згодом перевірить.

Перші вибори до Верховної Ради СССР

В наслідок акту приєднання західних областей України до Української Радянської Соціалістичної Республіки, а через це і взагалі до Союзу Радянських Соціалістичних Республік, зробилося необхідним вибрати делегатів до Верховної Ради СРСР. Ясно, що посکільки була допущена до існування тільки одна партія лівих комуністів,** то вибори не могли бути такими скомплікованими, як, наприклад, у США. Кандидати попросту були намічені комітетами партії в місцевих центрах або з партійців, або навіть із непартійних, але догідних для партії. Бож оці останні мусіли бути з бездоганного соціального походження, а також із випробованою лояльністю до партії. Щоб догодини тутешньому населенню, компартія задала собі труду винайти таких кандидатів, які, oprіч вищезгаданих запорук, ще були б особисто популярні серед громадянства. Щодо основної вимоги — лояльності до

** Правих соц.-комуністів вже всіх вистріляла Чека, включно зі жінкою Сталіна, яку задушив сам «вождь» Сталін під час сварки за її приятелів-меншовиків.

партії, то таким кандидатом був проф. Кирило Студинський, широкознаний за свої советофільські симпатії ще за Польщі. За його обіди з советським консулом Лапчинським у Львові, Донцов прозвав його «Ікрило» Студинський. З другого боку він мав повагу між своїми, як науковець, член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. В другого кандидата, д-ра Панчишина, переважала його колосальна популярність серед усіх класів населення. За ним стояло також бездоганне соціальне походження, як сина сторожа кам'яниці. За польської займанщини, він був дуже щедрим жертвівдавцем на всі можливі українські починання.

Західний світ вигідно замикає очі на той факт, що у Советському Союзі демократичні вибори, як такі, не існують. У своєму ігноруванню підкладу советського життя, вони уявляють, що все населення є безкритично просоветське. Тим часом большевики не дарма тримають переведення цих виборів під таким строгим наглядом. Вони прекрасно знають, що якби вибори відбулися у справду демократичному порядку, як це водиться у західних державах, то «вдаче» населення дуже радісно виголосувало б комуністів із влади уже на підставі хоч би самих економічних реформ, як, наприклад, свободи для ремісників від примусового членства в артілі або заміни колективних господарств якоюсь більш принадною формою землеволодіння, у роді державних ферм чи там доживотних хуторів із машинами в кооперативній формі власності під фаховим доглядом вчених агрономів, як це нам показали німці в часі короткої окупації Західної України, 1941-44 рр. (Авторка працювала у «Хліборобській палаті»).

Наше населення тут, спочатку під австрійською, а пізніше під польською займанщикою не було політично цілком неграмотне. Галичина за Австрії,

хоч із великими перешкодами з боку поляків, все ж таки посылала до віденського парламенту певну кількість своїх представників, навіть хоч би й коштом застрілення Мирославом Січинським* польського нациста графа Потоцького. На Волині, вже за Польщі, українське селянство показало блискучу зорганізованість під час перших (ще не маніпулюваних, як наступні) виборів до першого сойму, злучивши з іншими національностями Польщі, включно з жидами, в славний список число шістнадцять. Галичина ці вибори збойкутувала.

Дальші вибори до сойму вже були відповідно для себе підготовлені та переведені польськими чинниками, але все ж таки цей перший вдалий досвід не пройшов надаремно. Тепер, отже, українське населення на землях польської займанщини дуже добре розуміло з чого його грабують большевики своєю системою голосування. Відповідно в урні було вкинено багато неважких виборчих квитків. І тут, як часто траплялося в моєму житті, я мала свідка з першої руки.

Моя приятелька селянка Ева з-під Рави Руської, що про неї я вже згадувала, була малоосвіченою, але з природи дуже інтелігентна. За її бідняцьке походження її призначили бути членом виборчої комісії на найближчому пункті. Вона, до речі, була членом сільради рідного села. Вона підтвердила мені вищезгадане явище. Присутній відпоручник Райкому партії лаявся дуже паскудно, бо не бракувало таких написів, як «Забирайтесь назад до Москви» або навіть і «Слава Україні». Вся передвиборча посиленна пропаганда не принесла бажаних результатів, бо населення явно вважало такі вибори, за кепський жарт. Про такі резуль-

* Помер не так давно в «Домі старих» в Нью-Йорку.

тати виборів Москва, правдоподібно, навіть і не довідалася, про що постарається сам голова виборчої комісії, бо він був відповідальний за результати голосування своєю власною шкірою.

Щоб не бути голослівною, я наведу тут також речевий приклад, цим разом з мого рідного міста, населення якого було ок. тридцять п'ять тисяч. Один молодий мешканець був членом КПЗУ, за що й був засуджений польським судом на чотири роки в'язниці. У цих перших виборах партія доручила йому провести вибори в дільниці міста, що фактично була населена самими залізничниками. А що за Польщі залізничники були привезені з етнічних областей Польщі, а місцеві українці звільнені з праці. Для прикладу, з одного села Бахова до 40 чоловіка. То польський елемент тут переважав. Всі вони, як один, були прихильниками ППС, себто Польської соціалістичної партії Пілсудського і, назагал, були дуже добре ознайомлені з політичними справами. Наш друг Н-ський відповідно тяжко працював, провадячи численні виборчі мітинги, розвішуючи плякати та портрети «великих вождів пролетаріату» і т. д. Все надаремно: залізничники задемонстрували своє недовір'я до російського типу соціалізму, майже поголовним бойкотом виборів.

Що ви думаете сталося? Наш комуніст був поставлений перед суд, обвинувачений у «небалому переденню виборів». На суді прокурор нападав на нього в страшний спосіб, в той час, коли призначений з уряду оборонець не розкрив рота. Бідолаха Н-ський боронився як міг, доводячи свої зусилля у виборчій підготовці представивши перед ними статистику переведених ним засобів пропаганди, але це мало помагало. Наприкінці, припертий до стіни, він крикнув: «То як же я мав їх змусити йти до урні? Кийом чи що?» Така його реакція припечатала справу, і він одержав вирок вісім років по-

збавлення волі в концтаборах. (Тепер він на еміграції).

Стільки про наші перші вибори, як громадян ССРР. Тут ще наведу оповідання декого з обраних делегатів, що їх повезли до Москви на особисту зустріч із Сталіном. «Сталін» дійсно вийшов до делегатів, потиснув кожному руку, але... він поводився так механічно, що напевно був тільки двійником справжнього Сталіна. Як кажуть, їх було аж чотири «до вибору».

Мое знайомство з «КХИР»-ом

У моїй свідомості цілий час стояла думка про те, що колись мене почнуть «чіпати» за мого чоловіка. Польська поліція вела картотеку усіх чужинців, так що представники нової влади (не знаю чи СМЕРШ уже тоді діяв) з'явилися на нашій старій адресі вже на третій день советської окупації. На щастя, ми завжди були в гарних відношеннях з полькою, господинею дому, й вона сказала їм, що не знає нашої нової адреси. Покищо на тому скінчилось, але ясно, що треба було бути приготованим до дальнього розвитку подій у цьому напрямку.

Тому, коли одного дня в моїй секретарській кімнаті з'явився невиразний малий чоловічок у цивільному вбранні та з дашком задертим вгору і, не звертаючи на мене жадної уваги, почимчикав до кабінету Гаврілова, то я таки затривожилася. Але він не затримувався там довго, й цим разом підійшов просто до мого бюрка та спитався про мое ім'я, прізвище та чи я секретарка. Тоді дав мені клапоть паперу з адресою на Пекарській вулиці й сказав, що я маю зголоситися на цю адресу такого й такого то дня, до головного будинку міліції. Там, при вході, на підставі цього папірця, я маю зажадати перепустки до кімнати число таке й таке то. Я під-

бадьорила себе, що це тільки міліція, а не НКВД і, в призначений день я пішла на ту адресу, навіть не зголошуючися до тов. Гаврілова по дозвіл, бо так мені цей чиновник наказав. При вході до головного будинку стояв озброєний вартовий, який скерував мене до невеликого домику-канцелярії, недалеко від брами. Там я показала свій магічний папірець і одержала перепустку з числом кімнати вказаним мені. Ця кімната була аж на другому поверсі. Oprіч числа, там стояли чотири літери «К-Х-И-Р» і я постояла там якийсь час, стараючися розв'язати цю ломиголовку, однаке не додумалася до нічого. Я застукала в двері. Коли відізвався чийсь голос зсередини, я увійшла й побачила там моого відвідувача в конторі Главпушніни. Тут я мала можливість краще приглянутись до нього. Це був типовий росіянин із північних окраїн. Пізніше я бачила таких самісіньких, немов якогось серійного виробу. На зрист малий, з округлим обличчям, ніс у нього «картопляний», як це окреслив би Тургенев, бо був теж малий і округлий, вії та брови білі, майже, як у албіноса. (Білий блідий жучок, що не любить світла).

Він представився мені, як товариш — ну вгадайте! — Гаврілов! Дав мені виповнити, як завжди буває у них, персональну анкету, перечитав уважно всі відповіді, а тоді почав задавати мені питання: як довго я секретаркою? Скільки урядовців служить у нашій установі? Скільки з них є членами компартії? Чи є таким наш керівник, товариш Гаврілов? Про Гаврілова я знала, але про інших не могла нічого відповісти. Тоді він наказав мені на другий раз принести списки всіх урядовців, із зазначенням, хто є в партії, а хто ні; після цього він мені знову дав дату побачення та записку до варти, щоб дала мені перепустку. Дата була визначена за тиждень. На мое питання «що ж я маю

сказати своєму начальникові з приводу моого незголошення відсутності в урядові години?» Він мені звелів сказати, що я була в обласному комітеті партії і жадних пояснень не давати. Для мене було ясно, що складання списків було тільки зачіпкою, бо він міг зажадати такі списки просто із Спецотдела телефоном. Але мені було цікаво, що ж буде далі? За тиждень, на моєму другому з ним побаченню, Гаврілов ч. 2 почав питатись мене з іншого погляду на справи — чи товариш Гаврілов із контори був жонатий, чи він добрий чоловік і чи буваю я в нього вдома. Останнє мене дуже заскочило, бо думка про приватне знайомство зі зверхником навіть не приходила мені до голови, хоч, правда, я вже була познайомилася з його жінкою, коли вона одного разу прийшла до контори. Вона, до речі, була українкою. Тоді цей другий Гаврілов запитався, чи мій зверхник купив собі тут у Львові срібного лиса. На це я могла дати позитивну відповідь, бо мій Гаврілов насправді купив для жінки комір із срібного лиса як подарунок, бо навіть ним хвалився перед спеціалістами в бюрі, вказуючи на високу якість цього хутра. Далі Гаврілов ч. 2 цікавився, чи мій зверхник будь-коли мав сварку з кимсь чужим у бюрі в часі урядових годин. Я пригадала собі, що дійсно, така сварка відбулася в кабінеті на повний голос із приїжджим з Москви контролером, але я не чула слів, ані про що ходило з огляду на оббиті клоччям двері, про що я пояснила Гаврілову з КХИР. На цьому зустріч скінчилася з призначенням такої ж третьої, знову на наступний тиждень.

У бюрі мене дуже здивувала спокійна манера моого Гаврілова з якою він сприйняв мою відсутність з роботи та заяву про те, що я була в Обкомі партії. Я вже заспокоїлася, бо стало ясно, що виклик до міліції не мав нічого спільногого з моїм чоловіком.

віком. Але мене кортіло знати, що означають ті загадкові літери на дверях Гаврілова ч. 2. Тому я звела хитро-мудру розмову про всякі скорочення назв у советському житті. За цю тему охоче вхопився Карпов, і то зі сміхом, так що можна було догадатися, що ця справа була предметом багатьох дотепів. Наприклад, як оповів мені Карпов, один громадянин зупинився перед дверима, на яких стояли літери «В-Х-І-Д». Він не знав, що вони означають, і не наважувався входити до середини, аж поки хтось йому не роз'яснив, що ці літери просто означають «Вхід». Тоді я вже прямо його запитала, що означають літери К-Х-И-Р. «Ах, це! — розсміявся він. — Це просто значить «комисия хищений и розтрат», себто «контроля та розшук всіх зловживань у крамницях та установах». У наслідок цієї розмови я певніше пішла на наступне побачення з Гавріловим з КХИР-у.

Цей Гаврілов ч. 2 (бо так я його прозвала зненацька) явно вже уважав, що я втяглась в ситуацію. Тепер, просто з мосту, він завдав мені питання, чи я не зауважила, чи мій начальник не робив якісь недозволені операції з шкірами та хутрами. На це я йому резонно відповіла, що як він і робить це, то мені не рапортус. Тим більше, що наші склади містяться на передмістю Львова, де я навіть не ступила ногою... Завідуючим там був молодий жид Штайнер, до речі, дуже вродливий з лиця. Він інколи приходив до бюра, до бухгалтерії і, звичайно був веселий та любив пожартувати. Він був сином економа з якогось маєтку, виріс на селі, умів їздити верхи і, мабуть, через те, не мав жадних психологічних комплексів, що їх мають жиди з міського гетто. Чи я в добрих з ним відносинах, допитувався Гаврілов ч. 2. Досить дружелюбний, відповіла я. Чи не могла б я піти з ним до кіна або що й завести з ним дружбу? Тут я з'ясував-

ла, що я значно старша за Штайнера — це одна річ, а друга та, що немаю ні часу, ані грошей ходити по кінах, бо мушу доробляти вечорами, маючи двоє дітей на утриманню. Гаврілов не настоював, але я бачила з його обличчя, що він щось затіває. Тому, при наступній візиті Штайнера в нашій конторі, я шепнула йому, щоб він сподівався запрошення, але він моргнув незабаром: мовляв, побачення вже відбулося.

Мій Гаврілов і далі мене не зачіпав з приводу моїх зникнень з бюра. Але одного разу він зайняв свою улюблену позицію із спиною до вікна й поставив мені питання:

— Ну, Ольго Михайлівно, куди ж це ви все ходите?

Моя відповідь йому, що я не маю права сказати, звучала трохи патетично. Він розсміявся. «Я і сам догадуюся. Ви, як видко, не доцінюєте того, що я старий член партії та довгі роки керував установами подібного ж роду. Вас, можливо, кликали до КХІР-у». Коли я притакнула, він тягнув далі: «Ну ось, бачите. Так я вам можу на це сказати, що зараз же після революції, крадіжки державного майна досягли таких розмірів, що навіть і мені самому довелося використовувати послуги внутрішніх інформаторів. У самій Главпушніні було заарештовано, в зв'язку з цим, до двохсот осіб. Я все це знаю, але мені цікаво про що ж вас питалися?»

Я не бачила причини, чому б я не мала трохи віддячитися Гаврілову за його прихильне відношення до мене. Отже, я оповіла йому про контролера з Москви. «Також розпитував мене, чи ви купили срібного лиса?» — заключила я. «Ну й купив, — не заперечив Гаврілов, — дурень би був, якби не купив за триста рублів те, що коштує дві тисячі, самі знаете. Це ж був дозволений тримі-

сячний період свободної торгівлі. Чи не правду я кажу? А що ще хотів знати?»

Я оповіла про сварку з контролером з Москви. «Ось воно що!» — з полегшеною відіхнув Гаврілов. «Гаразд, як він так хоче знати, то в наступне ваше з ним побачення порадьте йому, щоб прийшов і запитався мене самого».

Так я і зробила. Треба було того другого бачити, як він на цей раз з'явився у нас. Дашок його кепі не тільки не був задертий догори, але спущений до самого кінчика носа, комір піднесений, голова втягнена в плечі. Ну, чистий тобі Шерльок Голмз! Я удавала, що його не помітила. Розмова його з нашим Гавріловим тривала щось із двадцять хвилин, після чого наш Гаврілов випровадив його до дверей у жартівливому настрою.

Поскольки мої інформації не були вистачальні для КХІР-у, то до цього діла був притягнений іще один чоловік, завідуючий господарством М-ий. Син залізничного радника, студент права, який постійно тримав у шухляді свого бюрука симпатичну пляшечку. Він цим не тільки що не переймався — навпаки, ця ситуація його бавила. Користаючи із права виходити з праці в довільні часи, він часом зникав із бюро на пару годин, щоб поспати вдома, бо мешкав недалеко. Часом він з гумором оповідав мені про свої візити в КХІР-і й про те, що він наплів там про наше бюро.

Це вже однаже було тоді, коли Гаврілов з КХІР-у перестав кликати мене до себе. Сталося це так: одного разу, прийшовши до міліції, я застала в кабінеті цілу комісію з трьох чоловіків. Виявилося, що тов. Гаврілов з КХІР-ууважав, що я все таки можу бути їхнім здобутком, надійний співробітник чи, як тоді мовилося, «секретний сотрудник» або у скороченні «сексот». Тут власне комісія перевіряла мене й вирішувала, чи насправді я «достойна цієї чести».

Однаке я, замість погодитися на їхню пропозицію, рішила сама відкрити карти й заявила їм, що не бачу для себе можливості вступати на таку співпрацю, з огляду на те, що чоловік мій належав до «петлюрівців», а до того втік на німецьку сторону. Вони були дуже розчаровані, виставили мене на кілька хвилин за двері, порадилися та заявили мені, що відтепер мені **заборонено** працювати для міліції та що вони мою справу передають до НКВД.

Тепер, в передбаченні заклику до НКВД, я шукала способів, як себе до того підготовити. Найголовнішим моїм клопотом було, як уникнути втягнення мене в донощики, цим разом вже до самого НКВД. Ходили розмови довкола, що НКВД уміє примусити або втягнути шантажем людей до такої «роботи». З другого боку казали, що НКВД саме не любить та не довіряє такого роду донощикам і, використавши їх, по якомусь часі ліквідує їх. Наприклад, у моєму рідному місті, за Польщі, був такий політичний комісар безпеки Ягодзінський, що з приходом большевиків чомусь не втік і був змушений до співпраці з НКВД. В силу свого становища в старостві повіту, він знов усіх і кожного з діячів українських, жидівських, ну й польських, бо напр., між «пілсудчиками» та «народовими демократами» — не було великої любови. Він знов, хто чим дише. Маючи в себе в кабінеті списки усіх з характеристиками, повідавав все большевикам, як новим господарям. Щось років зо два він жив з ними за панібрата, пив та гуляв, а тоді його обвинуватили в розтраті скарбових грошей та й зліквідували.

Подумавши трохи, я звернулася за порадою до одного з периферійних робітників зі сходу, що хоч не був партійним, але добре знався на тамошніх обставинах життя. Я запиталася його, як мені триматися на допиті в НКВД. Він підтвердив слова

Гаврілова, що вони не дуже в мені заінтересовані, поскільки мені не буде доведений зв'язок із чоловіком. Тоді я пояснила йому свої побоювання, що пробуватимуть завербувати мене якексота, тим разом вже політичного, бо це ж не міліція. На це він енергійно заявив, що я можу й мушу відмовлятися, бо це мое право згідно з конституцією. Вони, мовляв, будуть лякати мене різними способами, як позбавлення праці, будуть кричати на мене та погрожувати револьвером, може навіть стріляти мені «повз вуха». «Але це все знається, — порадив мені цей добрий чоловік, — бо зasadничо вони не мають права нікого до того змусити, хто не погоджується». Щодо прав громадян Советського Союзу, то ми чули різні речі ще за Польщі, але моя постанова вже була зроблена і я старалася спокійно чекати на виклик до НКВД.

Поїздка до рідного міста на Волині

Не пам'ятаю вже з якої причини, мабуть просто на відпустку, поїхала я відвідати свого батька у рідному місті. Це тільки п'ять годин потягом від Львова — й всі ці п'ять годин, себто коло двісті кілометрів я бачила крізь вікно вагона довжелезні насипи картоплі, зложені вздовж лінії залізниці. Це був контингент, призначений советською владою і зданий селянами на користь держави. Він чекав на транспорт. Я сумно думала про те, що кожної ночі можна було сподіватися приморозків, а ці насипи нічим не були прикриті, й що ця картопля, поки дочекається вивозу, вже не буде здатна не тільки для людського, але навіть для тваринного вживання, й в крашому випадку, буде спрямована до гуральні.

Так марнувалася червоною Москвою тяжка праця нашого хлібороба. Насувалася логічна думка: що ж він отримає в заміну? Хібащо з цієї картоплі

нагонять дешевої горілки та продадуть її дорого тим же селянам-продуцентам. Які ж товари одержать вони в заміну з московської території? Де ті мільйони метрів Морозовських з Москви, Петроградських та навіть Волзьких нім. фабрик, що постачали приватно мануфактуру на село за царських часів? Або де Скороходовські черевики, що за царських часів і ще перед революцією постачали взуття на цілу імперію? Де ліс на будову в безлісних степових околицях? Де мінерали з Уралу? Тим часом тепер, двадцять два роки після революції, не можна було купити свободно одягу та взуття на провінції, а з трудом у великих містах. Моя приятелька, родом із Львова, яка сьогодні проживає в Австралії, а тоді мешкала зі своїм чоловіком у Полтаві, оповідала мені, що їй пощастило купити собі сукню в державній крамниці тільки один раз за двадцять років, а черевики «по твердій ціні» вона одержала через профспілку тільки тепер, коли вийздила до Львова, й то довелося чекати на них три місяці!

Поза тим весь цей час у східній частині України вона мусіла обходитися перерібками того одягу, що привезла зі собою з Львова як посаг. У рідких випадках її чоловік, машиніст локомотиви, привозив їй дещо з Москви, коли його посылали в командировку. З України большевицький уряд бере пшеницю, чорний вугіль, чавун, цукор, робочу силу, а тепер ще велике професійне технічне знання. В Казахстані та Сибірі повно українців-інженерів. За цю мізерію, що вони виділяють Україні, вони змели з лиця землі цілу клясу компетентних хліборобів, а решту їх закріпостили на колгоспах гірше, як на панщині, за жалюгідну винагороду та напівголодну, на продуктах, що вони їх самі ж виробляли. Знищили все святе! Взамін, окрім водки, одержали безліч пропаганди якогось абстрактного, абсолютноного нежиттєвого устрою життя, що виро-

дився у карикатуру. Породив сотні тисяч непродуктивних паразитів у особах агітаторів, енкаведистів, членів партії та її прихвоснів. І що вже п'ятдесят років винищує талановиту та роботячу націю фізичним недоіданням, а задля браку поширеного лікування, такими бичами людства, як туберкульоза та сифіліс, змушуванням жінок працювати на абсолютно непристосованих до жіночого організму роботах. Крім того просто розстрілами, вивозами та засланням не в Сибір, що порівняно було би курортом — але в полярні простори Північної Азії.

Вдома на Волині

Мій батько мав семикімнатний дім, збудований з цегли та дерева в старому місті, устаткований без розкошів, але з увагою на комфорт, включно з септичним збірником та власним артезіянським колодязем. В місті не було ні каналізації, ані водотягу. Хоч батько й тепер далі працював у «касі хворих», але життя його родини нічим не нагадувало устабілізованого життя перед війною. Тут непевність щоденного життя відчувалася ще більше, як у Львові, у всіх відношеннях.

У двох передніх кімнатах батькового дому були поселили новоприбулу родину, не спитавши навіть згоди в батька, як власника дому. Мої батьки відмовилися брати в них заплату: це була єдина доступна їм форма протесту. Одну кімнату займала наймолодша донька Ірина, яка тепер учительювала, та у вільні хвилини мусіла доглядати город, не для приемності, а через брак продуктів. Моя мачуха, яка за винятком трьох років перебування в Києві, ціле своє життя звикла до вигоди, тепер мусіла сама займатися хатньою господаркою. Тримати домашню помічницю не заборонялося, але

виникала проблема харчів, як також небезпека шпигуна у власному домі.

Переживши роки революції та пізніше в Києві, мої батьки вже знали з досвіду, що треба покладатися на город та дрібні тварини. Їм пощастило також купити мішок цукру та два мішки білої муки в останню хвилину перед російсько-комуністичною окупацією. Це послужило предметом заздрості та доносу до відповідних органів міліції, але якось обійшлося. У Советському Союзі забороняється робити запаси.

Моя друга сестра мешкала тут же недалеко, з двома дітьми та з нежонатим братом. Її чоловік, покликаний з резерви до артилерії польського війська, попав під Кутном у полон до німців. З цього приводу в неї на пашпорті було зазначено, що вона не має права перебувати ближче як сто кілометрів від прикордонної смуги. У неї також поселили родину червоного майора, — примусово!

Мій брат, абсолювент Української академії в Подебрадах, спеціяліст в банковім ділі пробув у підрядному становищі в міській Комунальній касі, в той час, коли його шкільний товариш поляк, із нескінченою серед. освітою, був директором. Тепер ролі перемінилися і, мій брат був до того ще виславний на спеціальні бухгалтерські курси, бо советське книговодство трохи різнилось від прийнятого в Польщі. Після закінчення цього курсу брата зробили главбухом. Брат викручувався від такого помітного становища, бо боявся навести на себе політичну перевірку НКВД, особливо маючи за собою диплом емігрантської школи. (Українська Академія в Подебрадах, Ч. С. Р.). Однаке, представник комісаріату фінансів прямо заявив, що їм потрібні власне такі високоспеціялізовані робітники, а щодо політичної сторони, то це справа НКВД, а не їхня. Згодом НКВД почало виклику-

вати брата на нічні допити, стараючися закинути йому український націоналізм. Звичайно, спочатку советський слідчий ввічливо пропонував цигарку, а щойно тоді почав ставити запитання, як він задивляється на відділення України від Росії, чи, може, плекає якінебудь самостійницькі тенденції. На це мій брат мав готову відповідь, що він не є сторонником відділення, бо територія України вже перенаселена, а решта Союзу ще має незаселені землі. Тут треба пригадати, що за царя переселення українців на Сибір та на Зелений Клин вже йшло повним ходом, бо їм давалося там по двісті десятин, дуже дешевий переїзд та кредити на початок. Такі мирні дискусії тяглися якийсь час, а тоді слідчий тратив терпець, починав вдаряти кулаками по столі та кричати: «Ти петлюрівська сволоч!» — та, взагалі, залякувати брата. Одного разу на таку сцену зайшов місцевий комуніст із міщан, по фаху фурман і показав слідчому знімку брата на якомусь балю, в якомусь маскарадному одягу з дивним ковпаком на голові.

«Цей чоловік ніколи не займався політикою — сказав він, — От, забавитися, то він любив». Як видно, метою його інтервенції, було допомогти моєму братові. До речі, він міг почувати в собі моральний борг йому за одну подію.

Мій брат був вийнятково вразливий та нервовий чоловік, а ці нічні виклики до НКВД просто вичерпували його. Вже до кінця свого життя на еміграції він терпів від тяжкого нервового розстрою.

Моя сестра, лікарка, була директором дитячої поліклініки, куди ходило багато жінок партійців, велика частина жідівок з їх розпещеними дітьми. У них вона здобула собі досить велику популярність. Не без того, що вона лікувала також дітей енкаведистів. Однаке, НКВД все ж таки чіплялося до неї, а то за чоловіка, який сидів у полоні. При одній такій ві-

зиті сам знуджений енкаведист заявив: «Я сам не розумію, чому ми досі вас не вивезли?» На це сестра, яка завжди мала трохи гострий язык, знизила плечима й відказала: «Мабуть тому, що я вам тут потрібна». Це була чиста правда. Лікарів на величезний повіт було мало й за Польщі. Два лікарі, покликані до війська, один на ім'я Стакурський, а другий півгуцул Мрочковський, загинули в ямі, застрілені в Катині. Українських лікарів пані Кшечковську та племінницю Сергія Єфремова, д-р Ониськову з містечка Ратна, а також жидівську дентистку з нашої вулиці, вивезли кудись у невідоме. Після Кшечковської лишилася для енкаведистів її гарненька нова вілла. Мій батько далі працював у касі хворих. З християн залишилися тільки д-р Васильківський, залізничний лікар, поляк, та галичанин Яворовський. Меншу мою сестру також не раз кликали, підозрюючи її в участі до ОУН.

Майор Червоної армії та його родина, що мешкали у мосії сестри, показалися дуже добрими нашими людьми. Майор навіть помог мені, бо мій старший син не мав черевиків — і не було де купити. Він купив пару для нього в закритому «распределителю» для старших чинів армії. До речі, цей майор кінчав старшинську школу саме в тому часі, коли наша галицька молодь, під впливом гасла «Хоч комуністична, але все таки Україна», цілими гуртами нелегально переходила кордон з Польщі до СССР, де багато з них були скеровані до військових шкіл, мабуть тому, що там їх легше було тримати під контролею. Майор стверджив те, що ми вже потиху чули: приблизно за два роки всі вони були «ліквідовані» один по другому, як небажаний елемент в Червоній армії. Очевидно, тим більше небажаний поза нею.

З інших джерел, переважно від жінок-пацієнток мосії сестри з цих кіл, ми довідалися, що нижчі ранги армії дуже нарікають на погане матеріальне забезпечення членів їхніх родин під час перебування годувальника родини в армії. Ці останні одержували дуже жалісні листи з дому на цю тему, що не раз приводило до самогубства, коли доведені до розpacії, пускали собі кулю в скроню.

Тут, на Волині, так само, як і в Галичині, більшевики звертали велику увагу на здобування собі прихильності населення. До повіту було вислано до шість тисяч агітаторів, які мали завдання перевонати населення, що советський устрій «найкращий». Але що за абсурд! Ці агітатори коштували населенню великі суми грошей в зарплатах та коштах роз'їздів, — а вся їхня балаканина не мала найменшого впливу на формування опінії населення на цю тему. Навпаки, всі думаючі люди були перевонані, що советська влада осягла б значно більшої популярності, якби розв'язала проблему забезпечення населення предметами першої необхідності, від цвяха до взуття. Цукор без черги та достатня кількість текстильних виробів — були б кращою пропагандою, як усі промови та плякати. Не було в Західній Україні ні однієї людини, щоб не витикала більшевикам (принагідно) під ніс, зниження рівня матеріального життя порівняно з небагатою Польщею. Бо хоч Польща провадила свою державну господарку дуже легковажно, зате була можливість для кожного плисти силою приватної ініціативи. І ніхто, абсолютно ніхто, навіть найтемніша бабця в найглухішому кутку країни, — не вірили в більшевицькі байки про те, що «треба потерпіти цій генерації, щоб наступні генерації могли жити краще». Наши люди були того перевонання, що кожне покоління «так спить, як собі постелить». **Ми знали**, як зробити краще вже те-

пер, але московські большевики, послідовники діялектичного матеріалізму, нам не дозволяли приєднати наші знання. Наприклад, вони абсолютно не потрапили оцінити високого рівня, всенародної популярності та значення західноукраїнської кооперації. Мало того, вони ж знищили всіх наших видатних провідників таких установ та їх відданих ідеологів (за винятком тих, що втікли). Так звана «советська кооперація» не має жадної ідеологічної основи. Вона являється лише удержанним органом — сіткою для розпреділення товарів, що не має нічого спільного з власною ініціативою населення. А тим часом, при постійному браку капіталу для легкої промисловості, добре поставлена кооперація могла б відіграти колосальну роль саме в розвитку такого діла, а це в свою чергу довело б до піднесення загального рівня життя. Перед нашими людьми стояв образ Маслосоюзу: з його річним оборотом вісімдесят мільйонів золотих річно, з впровадженням послуг навчених у Подебрадській академії агрономів, з піднесенням якості молочних корів, з поправленням пасовиськ, з гуртовим закупленням насіння кормових трав, нарешті з асекурацією на життя корови. А далі ще «Народна Торгівля», що не уступає подібним чужинецьким фірмам тут, у вільному світі.²² А до того, це підприємство давало роботу українським робітникам, які зі своєї платні місячно віддавали п'ять відсотків на українські цілі, наприклад «Рідну школу» та інші. А тут, під большевиками, нам кажуть ходити голими, босими та півголодними в ім'я «загірної комуни»! До чорта ж із їхніми пропагандистами! — Їх вважали за неробів та паразитів... Правда, до роботи стало три тисячі навчених за Польщі безробітних українських учителів.

²² Так званий, по-англ. "Food Market".

Але вони примушені були вчити дітей не того, чого **ми хотіли**. Що вони змогли б сягнути, якщо б Україна змогла піти власними, а не накиненими з Кремля, шляхами?

Коли я почала розпитувати про долю різних знайомих діячів, незалежно від їхнього соціального положення, то довідалася багато сумного: провідникові повіту за Польщі, адвокатові Підгірському Самійлові та нашему парохові отцеві Івану Губі, (пізнішому епископові Ігореві у США), пощастило замести за собою сліди, які виїхали з міста на чужу провінцію, в глушу. Посол до польського парламенту, т. зв. Сойму, патріот Борис Козубський знайшов собі притулок прямо в пащі лева, як коректор щоденника «Вільна Україна», що почав виходити у Львові. Але хто не встиг зникнути чи сковатись в іншій околиці — ті діячі, патріоти були раніше чи пізніше заарештовані. Так сталося із: колишнім сільським учителем Оксюком із Заболоття; сотником Пекарчуком із армії УНР; соціалістом, депутатом до Центральної Ради та директором першого повітового союзу кооператив на Ковельщині, з університетською освітою (швагер Підгірського) Сумневичем; фельдшером Онуфрійчуком, який був власником хутора около 80 гект. і братом посла до сойму — не знати котра з цих його провин більше заважила. До речі, його жінку (розпещену одиначку), вивезли на лісові розробки в Сибір, де за ними ганялися вовки. Всі країці, більш освічені, краще загосподарені селяни заповнювали тюрми, а родини їхні були вивезені, переважно до Казахстану (і ще сам Бог знає куди), на роботи. Так виглядала своєрідна большевицька селекція: все що було в силі своїх країців здібностей — організаційних чи взагалі інтелектуального порядку — нищилося фізично, або спихалося на низи до роботи, що її міг би виконувати люм-

пенпролетаріят. Натомість, неуків, дурнів (аби лиши партійних!) ставилося на провідні місця, часто-густо давши їм за помічника жида. Чому? Бо жиди відгороджувалися від українських прагнень і вимог настільки, що їм не можна було закинути «український націоналізм». Вони навіть часто були ворожі до українських вимог: наприклад, тут в Австралії свідки розповідали мені, що найбільшою запорою для української мови у високих школах у Києві були жидівські студенти, бо тоді російських студентів було обмаль.

Тут, у рідному місті, кинулося мені у вічі чисто советське явище молодого покоління. Советська молодь цього періоду виростала в припадкових умовинах щодо опіки, впливів та їжі. Вона не була стримувана ані дисциплінованою школою, що перед тим відіграла поважну роль не тільки в освіті, а також у прищепленні моральних та громадських принципів, доповнюючи те, що повинно було бути переданим вдома, але не сталося через низький рівень матеріального життя за Польщі, а ще гірше тепер. Упоєні в школі принципи служили в нормальних умовинах дорожовказом для життя після школи. Авторитет учителя, дуже значний перед тим («почекай, я скажу твоєму учителеві» — була поважна погроза). Тепер, за винятком вічного втвімачення в голови про блага комунізму, все інше було відсунене на дальший плян, а децо відкинене, як ось напр. — церковні впливи. Мірила добрих якостей цілковито перемінилися. Так можна таке навести: коли в старі часи доносицтво вважалося чимсь низьким, гідним презирливоності, тепер це підносилося партією, як позитивна риса. Негативне відношення до злодійства, впоюване раніше, тепер значно послабло з огляду на загострення боротьби за звичайне фізичне існування. Всі засоби були добрі при здобуванню хар-

чів. А ось інше: усі нелегальні комбінації не рахувалися негідними, наколи треба було набути одежду та взуття. Тим більше, якраз партії прийшло на гадку забезпечити «нову суспільну клясу» (себто партію), всіма необхідностями у закритих для інших громадян «розідачів». Згадую слова Джорджа Орвела в його романі «1984 рік»: усі громадяни рівні, але декотрі «більш рівні, ніж інші». Тут я уклала початок нової риси в загальній мішанині відносин: нелегальні (давніше) дії стали розглядатися, як спосіб вирівняти свої порахунки з нездалою владою. Обікрасти харчовий пункт, підробити документи, допомогти втікачеві з каторги переховатися, скритий саботаж на продукції — нічого не спроявляло населенню такої приемності, як «посадити в калошу» ненависну ж і безглузду та жорстоку владу. Буйна, галаслива, погано одягнена, без товариської поведінки, напівголодна маса молодих, що їй комунізм відняв навіть оте скромне життя, що було уділом їх батьків. Ця молодь уважала закони тільки за досадні обставини, що їх треба було спритно обійти де тільки можна, починаючи від анкети для прийому до вищого щабля школи. Розвивалася постава: жити з дня на день. Заникав страх перед репресіями і презирство росло до влади, що не принесла за двадцять років після революції в реальному житті нічого, —крім обіцянок на краще. Загальна опінія, відносно комуністичної партії, коливалася від гангстерів (злочинців) до підліх або недоумків.

Клопоти Гаврілова

Після прийняття штатних закупників шкірок, робота нашої контори стала набирати темпу. Цьому сприяло ще й те, що (крім товарища Ривкина з йо-

го «Заготовкою») нам додали ще контору закупівлі шкір «Заготкож», до чого входили також коло сорок різень худоби та склади шкір. Під наше завідування тепер також включено засолення шкір, перевозування перед відправкою до гарбарень, сортування та відповідальність за транспорт. Нас тепер відділили від міністерства Зовнішньої торгівлі й злили в одну організацію, що називалася по-російському «Заготживсиріє», що розшифровується як «заготовля животного сир'я». Українська форма цієї назви була «Заготсировина», де склад «жив» був недоречний, бо це по-українському «тваринне», що важко вмістити у скорочену назву. Директор установ Заготкожу був назначений заступником нашого Гаврілова, і за браком місця, йому поставили бюрко напроти бюрка Гаврілова, — в кабінеті останнього. (Про цю особу-Рапопорта писалось передше).

На самому початку нашої праці виявилося питоме советське явище — тепер було дуже важко дістати щось за готівку з крамниць, до чого ми, що проживали в західній частині України звичли, будучи «жертвами» капіталістичної системи. У Советському Союзі є поширене слово «добіться», що означає одержати потрібні нам речі тільки після довгої переписки та всякого роду інших старань, часто на віть напівлегальних.

Ще інша проблема була такого роду: Галичина за Австрії мала західноєвропейського типу залізниці із вузькими рейками, на відміні широких залізниць, що починалися від станції Броди й прямували на схід. Окупанти переробили на швидкоруч залізничну лінію від Львова аж до Києва (400 км.). Натомість, місцеві залізниці, що збігалися всі до Львова, залишилися всі, як були. Отже, в наслідок такого порядку, наші шкіри, які ми висилали до східніх гарбарень, мусіли бути перевантажені у

Львові з вузьких вагонів до широких. Беручи до уваги вищесказане про спосіб замовлення й отримання вагонів, можна собі уявити якою була скомплікована процедура перевантаження наших сирових шкір до гарбарень на сході, та наскільки це додатково і непотрібно підвищило кошти.

Порадившись вдвох, Гаврілов та Шамис, вирішили купити вантажні авта у приватних людей, щоб доставляти шкіри прямо до Львова з усіх провінціальних філій. В такий спосіб уникалося коштовного перевантажування та плутанини з вагонами. Тому, що наші контори брали оплати за забій худоби в наших різнях, то ми мали досить готівки на нашому конті в Державному банку, а саме понад вісімдесят тисяч рублів. Тягарівки можна було купити від приватних людей по ціні десять-дванадцять тисяч рублів. Це були повозки сховані людьми по клунях і в сіні в хвилину приходу большевиків, щоб уникнути реквізіції. Однаке, на це ми мали просити дозволу безпосередньо з Москви. Гаразд, от ми написали відповідного листа з аргументами та просьбами про такий дозвіл. Ця перша окупація західніх земель України тривала коло двох років — і весь цей час наша контора регулярно писала до централі такі листи (я їх писала), але ніколи такого дозволу не одержала. Все виникали такі ситуації у підсоветській дійсності. Найкращі робітники там мають зв'язані руки. Тому, кожен службовик в СССР старається забезпечити себе речевим доказом на випадок обвинувачення його в недбалстві зі сторони Госконтролю або ще гірше — в саботажі з НКВД. Не дивно, що кожен службовик в СССР так робить: кожна сторона затримує в себе примірник навіть невинного розпорядження на всякий випадок. Одна сторона як посвідчення, що справді такий наказ був даний, це у випадку його невиконання; друга сторона, щоб, якби так довелося, доказати,

що він виконав тільки те, що йому наказали. Щодо товариша Гаврілова, то в його ситуації в іншій державі, він подав би резигнацію зі свого урядування. Але Гаврілов тільки крякав і тягнув далі без слова нарікання. Для партійця ж бо — нема слів протесту на адресу партії. Що вона не робила б, — усе є святе, навіть коли вчинене діло — явний ідотизм.

При такому стані речей не дивно, що дуже популярним є явище: спихання відповідальнosti з одних плечей на другі. Наприклад, я чула таке: керівник установи одержує вістку, що йому висилается товар, на прийняття якого він не має місця і, взагалі, не підготований. Отже він бере собі на той час відпустку, наставляючи на відповідальнé місце свого заступника і хай цей переймає на себе всю відповідальність. Багато таких випадків виникають з того приводу, що керівників призначують не на основі компетентності, а на основі партійного квитка.

Через господарський балаган в цілій країні — від одного кінця на другий, — тенденція всесильної влади є вирішувати проблеми та полагоджувати непорядки, не згідно з практичним досвідом, а дорогою переслідування ні в чому неповинних людей. Ці переслідування часами досягали розмірів «поплювання на відьом» у середньовіччі, і широко застосовувалося при тому не тільки позбавлення волі, але й життя. Моя знайома, пані Іваненко,²³ що сьогодні проживає в США, в такий спосіб втратила свого молодого чоловіка, цивільного інженера, що вона сама дала йому можливість, будучи учителькою, скінчiti студiї в Москві. Він вернувся в Україну і працював на залізниці в Запоріжжю, де попав саме під чергову чистку саботажників. Не

²³ Сестра маляра Дмитренка.

тільки те, що не відбувся відкритий суд, але як вона б не оббивала пороги НКВД — усе надаремно — нічого не довідалася. Іще загрожували їй арештом за її настирливість довідатися щонебудь. Врешті вона одержала повідомлення, що він «засуджений без права листування», що на зловісному жаргоні НКВД було завжди рівнозначне із «розстріляний». Вона ніколи більше не почула про нього й мусіла пробиватися сама в життю з двома малесенькими дітьми, та старою мамою. Їх ярятувала (поживою) тільки бабусина корівка.

Обвинувачення, представлене цьому молодому та здібному інженеру було, звичайно за советським звичаєм, «саботаж». А це, очевидно абсурд, хоч згідне з російсько-комуністичним думанням. Коли треба було поступати так, щоб знайти де лежить помилка і виправити її, то тут якраз навпаки — «розкрити, щоб покарати». Це пахне Іваном Грозним, Аракчеевим та ін. ідіотами. ССРР був ще біdnий тоді на технічні та інтелектуальні сили, жорстоко нищив навіть ті малі сили, якими ще міг розпоряджати, посилаючи кваліфікованих людей на каторжні роботи в умовини, що в порівнянню з царською каторгою виглядали як «дитячий садок», де вони гинули як мухи.

Партійні начальники, як Гаврілов, також не були вільні від таких небезпек. Хоч Гаврілов мав своє стабільне становище в партії, будучи третім секретарем Львівського обкуму її, але хто міг з певністю сказати, що із ним не могло статись, так само, якесь лихо? Найчастіше, через чиюсь заздрість!

Справа срібних лисів

Наша Головушніна одержала повідомлення, що дві невеликі польки-дідички, одна в с. Рудках, а друга десь коло с. Устриків, втекли до Польщі, оста-

вивши свої маєтки напризволяще, в тому числі фарму срібних лисів та нутрій.²⁴ Наша котора звела всіх лисів, числом двадцять два, до одного місця, а що там була також текуча вода, то там же знайшли собі притулок декілька нутрій із замерзлими хвостами. Але фахового догляду над ними не було — от кинулося їм абищо їсти.

Нерозділені, залишені самі собі лиси, у весняному сезоні розплодились до сімдесят штук. Тут слід сказати, що срібні лиси дуже трудні до розплодження і плекати їх можна лише під фаховим доглядом. По тодішніх цінах в СССР: сімдесят добробоякісних срібних лисячих шкірок через десять місяців означало десь перед Різдвом, — пересічно сімдесят тисяч рублів. Для Гаврілова це було б значним успіхом у списку зданих державі шкірок, — ба навіть відзначення! Але це діялося не в Канаді, навіть не в Польщі. Ці тварини, як усі молоді тварини, заразилися глистами. За нормальних обставин їм далося б пігулки від хробаків і все було б гарразд. Але в Польщі пігулки купувалися в Данцигу, з яким тепер не було зв'язку. Всі наші листи до Москви з просьбами про якісь ліки — зрештою, хіба в СССР не існують десь і інші фарми срібних лисів? — не принесли жодного відгуку. Достеменно так як з тягаровими автами. Коли, нарешті, ми щось отримали, то двадцять сім лисенят уже подохло, що означало матеріальну втрату, як також можливі неприємності для Гаврілова. Як на те, решта лисів набрала пархів від якогось бродячого пса. Почала надходити ціла процесія «спеціалістів». Першим був партієць, жид із Сибіру, по фаху слюсар, що швидко скомпромітувався. Другий був абсолвент якогось московського технікуму, що, зда-

²⁴ Мале звірятко, що його вбивають задля жіночих хутряних плащів.

валося, приїхав тут на медовий місяць із своєю молодою дружиною, бо жадного покрашання не було. Тоді пригадали собі про мої агрономічні кваліфікації й запропонували мені попробувати. Я відмовилася, поперше тому, що там була тільки одна кімната без вигод для мешкання, а подруге, не було школи для моїх хлопців. Крім того, поїхавши туди, я напевно була б втратила мое помешкання у Львові. Тим часом у Рудках знайшлися два польські колоністи, що побували в Канаді й там навчилися плекання лисів. Вони підписали з нами угоду, і в належний час здали нам дванадцять першорядних шкірок, отримавши по дванадцять соток рублів за шкірку. Одного з них попросив Гаврілов вилікувати державних лисів, що той і зробив на перекір усюому, що змогли зробити московські спеціялісти, ще раз доводячи потребу моркви перед носом осла, тобто переваги приватної ініціативи над соціалістичною методою.

Був момент, коли з Москви надіслали спеціяліста з головної Главпушніни. Було це дівчатисько років з двадцять вісім, недоживлена, з неплеканим волоссям та убого одягнена. Вона також їздила до Устриків та давала якісь інструкції. Я не мала натогоди із нею близче познайомитись, бо вона була в руках ветеринара Кравса. Але з короткої розмови в бюрі я довідалася, що їй дуже подобається Львів, вихваляла добру поведінку та чесність місцевих людей в прилюдних місцях. З вікон нашої контори вона захоплювалася співом кельнера в каварні напроти нас. На мое питання про її заробітки, виявилося, що її платня виносить дев'ятсот рублів на місяць, себто найвища ставка; але, тому що в неї була на отриманню старенька мати, було важко прожити з цієї зарплати в Москві. З вищеписаного її зовнішнього вигляду, цьому можна було повірити.

Вона не могла знати, що наша членість занепадає під «подихом» російського комунізму, а що співучий кельнер в душі проклинає советську владу, що при убогій платні ще й заборонила йому приймати «на чай» від клієнтів.

Тут знову треба згадати один вислів Зільберштайна, по дорозі додому: «Знаєте, Ольго, советська господарка нагадує мені Кульпарків (божевільню у Львові). Тільки що в Кульпарку доктори урядують пацієнтами, а у советів пацієнти наказують докторам». «А ще й під загрозою НКВД», додала я.

Запрошення до НКВД

Прийшов, нарешті, день, коли в нашому бюрі з'явився такий собі непомітний чоловік і, не турбуючись зголоситись у мене як секретарки, пройшов просто до кабінету Гаврілова. Мое серце тьожнуло.

Пробувши там коло п'ять хвилин, він вийшов звідти та наблизився до моого бюрка. Без усякого вступу, він задав мені рутинні питання: яке мое ім'я, і прізвище, щойно тоді поінформував мене, що він є із НКВД та що я мушу йти з ним. Так ми й пішли: я поперед нього, а він супроводжав позаду. Повів мене до арештного дому при вулиці Лоньского, а тоді я почекала перед дверми поки він одержав перепустку для нас обох до НКВД. За таким самим порядком ми пішли також до новісінського кілька-поверхового будинку, що був збудований перед вибухом війни, де раніше було приміщення дирекції трамваїв (вул. Зелена, 7), а тепер всадилось там НКВД. Він провів мене через кілька кімнат на одному з поверхів, де всюди сиділи урядовці. Там він зголосився сам і мене також, при чому той ніби очищами, обмачував мене зверху вниз, вздовж досить

допасованої суконки так, як якась кравчиня. Згодом я довідалась, що він так перевіряв, чи в мене нема десь прихованої зброї. Після цього він віддав мене вже справжньому чекістові, а цей узяв мене до порожньої кімнати, де стояв великий письмовий стіл з двома стільцями, — сказав мені сісти напроти нього через стіл, і тут ми лишились на самоті. З вигляду цей чоловік був кавказець, правдоподібно грузин, він говорив по-російськи з твердим акцентом, як Сталін. Він попередив мене, що я мушу говорити тільки правду, тому що НКВД і так все буде знати, бо «все бачить і все чує». «Це тобі не міліція, — додав він з притиском, — це НКВД». В його словах відчулася погрозлива нотка. Весь цей час він звертався до мене на «ти».

І знову мусіла я писати скорочену історію моєго життя. До цього треба було ще додати: де мій чоловік та чи я втримую контакт з ним, чи служив він в армії УНР після 1917 року — усе це треба було списати на папері.

Почались усікі розпитування, які тільки могли бути. Питався скільки заробляю, чи погоджуюсь з тим, що мої діти будуть виховані в комуністичному дусі. На це я відповіла, що я не тільки належу, але й походжу з кляси працюючої інтелігенції і що тому не симпатизую з експлуататорами жодного роду. Щождо виховання моїх дітей у комуністичному дусі у школі, то це «трудно». У львівській говірці це слово вживается в ситуаціях, що може даній людині не подобаються, але треба з ними погодитися, бо нема іншої ради.

У нього на це піднеслися брови, він вимагав пояснити, що це означає. Минула приблизно година таких розмов, а вкінці дійшло до того, що я сподівалась — він запропонував мені стати інформатором, спеціально з середовища «старих емігрантів».

«Через вашого чоловіка ви напевно мали доступ до емігрантських організацій петлюрівців, — заявив він, — нам потрібні інформації про них. Зрештою, може вам доводиться також стикатись з націоналістами, членами підпілля?»

Моя відповідь була, що мій чоловік працював кооперативним ревізором і рідко бував вдома, а як приїздив з округи, то був такий перевтомлений, що волів відпочивати вдома з дітьми, а не ходити по клубах. Щодо підпільних націоналістів, то ми мусіли бути дуже обережні з тієї причини, що ми не мали польського громадянства, проживали в Польщі на т. зв. правах і пашпортах Нансена й жили на ласці польської влади, бо вона могла кожної хвилини відмовити «право перебування».²⁵ Після такої заяви я перейшла на іншу справу: «Ви мусите зрозуміти, громадянине слідчий, також і те, що мені ще ніколи не доводилось бути «агентом».

Тут мій співбесідник перелякав мене майже на смерть, бо аж підскочив на своєму стільці. «Не смій вживати цього слова» — закричав він на мене. Мене заскочила така міцна реакція, бо в Польщі це було загальновживане слово, навіть офіційно. Неофіційно, по-вуличному, вживалося вульгарне слово «шпіцель». У кожному разі, не було в моїх інтересах його розлютити, отже я вибачилася і пояснила, як стоять справи. Поки він заспокоївся, я провадила своє далі. «Знаєте, громадянине слідчий, я не маю практики в цій роботі, я навіть не знала би, звідки та як почати». «Про це не турбуйся, — була його відповідь, — ми тебе навчимо. Наприклад, ми тобі дамо певне ім'я з твого оточення. З цією особою ти розпочнеш контакт, стараючись в неї здо-

²⁵ Кілька моїх колег з Подебрад — лісники та агрономи — були видворені з Польщі. (Див. в книжку інж. Качура «Люди, ідеї та праці», Канада).

бути довір'я. Встановивши це, ти одержиш від нас низку питань, яких мусіла б поставити дотичній особі при найближчій нагоді. Від тебе залежатиме створити цю нагоду. Тоді ти мусиш пильно уважати на отримані відповіді, при чому не покладайся тільки на пам'ять, а старайся занотувати все почуте на папері при найближчій нагоді, хоч би в туалеті. Про ці відповіді ти позвітуєш нам, а решта тебе не обходить».

В цей спосіб він переконував і натискав на мене та обіцяв краще плачену працю, а також ставив під підозріння мою добру волю та лояльність до советської влади.

Наша розмова, — що відбувалася по-російськи — тягнулась вже понад три години і я вже міцно відчуvalа напруження. Мое обличчя пашіло, мої щоки червоніли й, мабуть, я упріла. Одного разу він запропонував мені цигарку, від якої я не відмовилась, хоч я не курець. Я навіть не вмію затягатися цигаркою, але взяла, а потім ще одну. Він усе наставав та натискав, а я слив з відчаем все шукала нових аргументів, щоб не датися втягнути себе в «роботу». Нарешті, вичерpana, я останньою спробою кинула йому аргумент, що весь час тримала в свідомості, що підтримував мене й досі: триматись по раніше визначеній дорозі.

— Громадянине слідчий!²⁶ — сказала я так, просто з мосту; — Знаєте що? Я не буду працювати у вас, і знаєте чому?

Він здивовано і пильним поглядом оглянув мене.

— Тому, що такі речі погано кінчаються.

— Себто, що ти хочеш сказати цим твоїм «погано кінчаються»?

Але як же я могла пояснити йому попередній хід

²⁶ Підозрілим або заарештованим особам, забороняється казати «таваріщ» урядовим особам.

моїх думок? Образ польського «референта безпеки» з мого міста стояв у мене весь час перед очима.

— Розумійте, як знаєте, — тягла я далі з очай-душною відвагою, — ви краще знаєте як я, що це означає.

Тут я мушу додати, що НКВД використовує донощиків, але не тримає їх у повазі. Завдяки моїй попередній консультації з советським громадянином, я була рішена витримати все до кінця, навіть якби мені стріляли над вухом.

Саме в цю критичну мить увійшов до кімнати ще один енкаведист, тим разом чисто російського типу, подібний до товариша Гаврілова з КХІР. В новісінському чако (оливковім) мундирі, що пасував йому, як «картон» (так сильно був накрохмалений). Він виглядав у доброму гуморі та звернувся до кавказця з запитанням, як ідуть справи.

— Уявіть собі, товаришу начальнику, вона ні-як не погоджується працювати для нас, ви знаєте в чому справа? «Виявити й донести». І тільки послухайте яку вона причину подає! Вона каже, що це погано кінчиться! Як вам це подобається?

На одну коротку мить, я зловила слід усмішки в його очах і мені трохи полегшло.

— Он як, — промовив новоприбулий досить жартівливо, — а що в ней за справа?

— Та її чоловік петлюрівець, втік до Германів.

Начальник роздумував над цим якусь хвилинку й тоді звернувся просто до мене.

— В якій армії був ваш чоловік?

— Ні в якій! — відповідаю.

Відповідь абсолютно заскочила його.

— Він був уроджений шкутильгачем, — пояснила я, — і не надавався до жадної армії.

— Де він працював? — слідувало наступне питання.

— В кооперації.

Тоді питання до слідчого:

— А вона з яких?

— Та місцева, — стверджив знехотя слідчий.

Начальник ніби знову зважував ці дані, а тоді врешті задав останнє, як виявилося, вирішальне питання:

— Чи ваш чоловік був хоч один день в цьому місті під советською владою? Я розумію це, як після зайняття нами міста Львова?

Звичайно я заперечила, бо так воно і було. Це вирішило справу. Пізніше я чула, що, як завжди буває у большевиків, нагнувши палицю в один бік, вони потім попускали назад. Після грандіозної хвилі вивозів та арештів, Москва наказала поступати легше.

І тут я почула останні золоті слова, як найкращу музику:

— Гаразд, — наказав він кавказцеві, — дайте їй підписати. Ви знаєте яку форму. І нехай собі іде додому.

Я залишилася знову сам-на-сам зі слідчим. Він підсунув до мене листок паперу й перо та почав диктувати: «Я нижчепідписана (така й така) зобов'язуюся ніколи й нікому не казати про те, що мене запитували такого дня й місяця в НКВД, під загрозою кари: шість років заслання в далекі лагери». Відтак підпис.

Все це я написала дуже охоче, а тоді відсунула листок в напрямі кавказця зі словами:

— Бачите, громадянине слідчий, подивіться на мене, чому я не можу бути вашим співробітником. Я занадто пряма й занадто вразлива, щоб бути дволичною. Я не розрахований тип . . .

Тоді мені прийшла думка, що її я висловила:

— А що я маю сказати своєму начальникові про те, де я так довго пропадала?

Він подивився на мене поважно з дещо дивним поглядом і сказав помалу та виразно:

— Ти не скажеш своєму начальникові нічого. Ти не мусиш іти тепер до твого бюро. Йди додому, просто до своїх дітей. (Тут уже почувалося навіть співчуття!).

Останні ці слова пролунали просто вроочисто. Здавалося, ніби він поздоровляв мене зі щасливим звільненням...

Очевидно, я мала по своїй стороні декілька факторів, що допомогли в щасливому завершенню справи, про яку згадала. Я сама була за-малою рибкою. Але не всі так легко відіпхнулися, як я. Місцевих людей було значно легше залякати, як мене, що вже раніше була знайома з їхніми способами й ці останні не були для мене ні нові, ані несподівані. Місцевих же просто гіпнотизував страх перед **репутацією НКВД**. Вони занадто легко йняли віри в льозунг: «НКВД все бачить і все знає». Бачить і знає, але поскільки вони теж люди, а не чародії, то лише те, що їм скажуть. Наведу два приклад:

Випадок викладача середньої школи П. Кудрика

Майже всі громадяни Советського Союзу за двадцять років під цією владою, розвинули велику життєву спритність, до чого привели такі умовини. Звичайно, перед вели жиди, які таку спритність розвивали вже тисячоліттями. Їм у пригоду ставало їхнє всезнайство, зокрема в торговельних справах, а до цього ще сприяли їхні міцні родинні зв'язки, що на нижчих партійних щаблях відіграво поважну роль. Вплив їхньої племінної організації «Кагал», як це було в сквирському епізоді, був поважний. Дуже важливою справою було те, що при роз-

мірі їхньої добровільної русифікації та повній небізнаності з дорогами, що ними йшло українське населення, серед якого вони жили і якого хліб вони їли, вони, за малими винятками, як Ривкин, вели загальноросійську, цебто імперську, політику й на них **не падало** підозріння в українському націоналізмі. У Галичині було зовсім інше положення. Як українці, так і жиди не знали російсько-комуністичних практик, маючи за собою цивілізовану практику початків демократії в Австрії.²⁷ Словом, щоб закінчити коротко, галичани або боялися російських комуністів «як чорта» або, навпаки, проявляли подиву гідну наївність, що приводила їх до катастрофи.

Такий один приклад був у випадку учителя серед. школи **Кудрика**. Коли йому запропонувало НКВД те саме, що й мені, то вони ужили з ним такі способи, про які попереджував мене мій дорадник, включно до стріляння над вухом у лісі. До смерті переляканий, Кудрик врешті підписав, що він обіцяє «виявити та донести», міркуючи, що як він же нічого не буде знати, то й не буде чого доносити. Але він не доцінив НКВД. Їхня діяльність — це їхній хліб. Не буде результатів — не буде хліба. Кудрикові давали імена, в цьому випадку їх цікавили прихильники ОУН і т. д. — серед учителів-колег. Йому давали готові запитання, але він не приносив нічого. За якийсь місяць, чи два, його самого обвинуватили в симпатіях до ОУН і заарештували. В день вибуху війни він був у в'язниці на Замарстинові (дільниця Львова). Широко відомим є той факт, що

²⁷ В Австро-Угорщині кожна нація мала своїх послів у Віденському парламенті! Ворога українців у Галичині, графа Потоцького, застрілив на вулиці 20-річний юнак Мирослав Січинський, який недавно помер в США.

відходячи, НКВД з Москви наказало помордувати усіх політичних в'язнів у всіх тюрмах Західної України, — а в самому тільки Львові було їх п'ять (тюрм). В одній Замарстинівській тюрмі було замордовано 700 до 900 людей в підвалих. Німецьке командування спочатку дозволило людям туди увійти в пошуках рідних. Але це був гарячий час літа, люди бродили по кісточки у мішанині крові з іншими юшками розкладу, а зайти туди можна було тільки в газових масках. Кінець-кінцем німецьке командування наказало замурувати вікна пивниць, посыпавши трупи негашеним вапном. Тестъ пана Кудрика, який особисто оповів мені цю історію при зустрічі на Театинській вулиці, знайшов там трупа свого зятя, але заховав цей факт від своєї доночки, бо вона недавно породила дитину, й він пожалів її, лишаючи надію, що може її чоловік був вивезений на Схід. Вони тепер, правдоподібно, знаходяться в США та можуть бути свідками.

Мені цікаво, що зробили більшевики зі замурованою пивницею після їхнього повторного приходу до Львова? Розмурували для нового вжитку? Правдоподібно, що так! За цей час, негашене вапно роз'їло вже трупи. Прокляте НКВД могло знову користуватись пивницями для «мокрої роботи»!!

Донощенство

Лъозунг «НКВД все знає і все чує» повторюється російськими комуністами при кожній нагоді. Це повторювання має значний ефект на слабші та наїvnі характери і являється явищем того самого порядку, як, наприклад, отой приклад зі змією в байці, що тільки розтягає пащу та наставляє на жабу, хоч вона пищить, але сама лізе туди. Бо і

правда: що знато б НКВД, як би йому не доносили? І то не тільки завербовані донощики, але і сила добровольців.

Останнє стосується особливо новозайнятих країн. У цьому випадку в певній частині населення наступає нестримний психологічний тиск: доносити. Це ж дуже легкий спосіб вирівняти старі порахунки не тільки з сусідами, але також із членами власної родини. Хтось комусь не звернув позичених грошей. Батько не дозволив синові оженитись або не купив йому чобіт, що їх давно обіцяє...²⁸ Що за легка нагода настає тепер помститись одним словом сказаним, де треба! Чим більш беззвартісний індивідуум, тим більше солодкого почуття сили дає йому доношицтво. Тому що воно заоочується владою, то воно починає так процвітати, що стає докучливим навіть для самого НКВД. Особливо у випадку безглуздих та дрібничкових доносів, слідчий не раз покаже вам оригінал доносу враз із підписом донощика, так що ви аж жахнетесь!

Не тільки пімста та заздрість являються підґрунттям для доношицтва, також наївність, глупота, безконтрольне мелення язиком, тощо. Наприклад, у зв'язку з арештом колишнього комуніста Рудника, я чула таке: редактор Михайло Рудницький ніби є в театрі разом з орденоносцем, советським письменником Корнійчуком. (Це міг би бути також, скажімо, Євтушенко). В антракті вони проходжуються по фойє, балакають про це і інше. Раптом Корнійчук питаеться Рудницького:

«Ну, однаке цікаво, чи багато у вас тут троцькістів або шумськістів?» На це редактор Рудницький, можливо, відповідає так:

«Правду вам сказати, мало таких... Я не при-

²⁸ Я сама знаю про такий випадок.

гадую в цій хвилині. От хіба Рудик,²⁹ алеж він зовсім нешкідливий».

Природно, ніхто не може твердити те, що Рудик був заарештований на підставі цієї розмови, але таємна поліція чіпляється за такі відомості, зіставляє почути в різних місцях та при різних okazіях. Їхній інстинкт гончих псів розбуджений, вони докопуються далі. Вони навіть можуть викликати дотичну особу прямо до себе. На перший раз вони велять тільки написати власноручний життєпис. Тоді відпускають додому, порівнюють написане з іншими інформаціями — з інших джерел. Знаходять, скажімо, малу неув'язку, знову кличуть до себе, наказують написати життєпис у друге, задають питання в неясних місцях, чіпляються кожної найменшої дрібнички. Знову відпускають додому. Вони не потребують поспішати, хібащо у випадках з членами активного резистансу. Із звичайними людьми це непотрібно, бо вони й так не мають де сковатися. Арешт, наколи вони його знайдуть потрібним, наступає аж за третім разом. (Рудик і Гольдберг «одержали» засуд по 8 років).³⁰

Для вияснення відносин у новозайнятому краю, НКВД контактує або просто викликає до себе якогонебудь співробітника з установи, що їх цікавить. А може також і другого або й третього, але так, щоб один не зінав про другого. Ім велять написати звіт про характер установи, про поле її діяльності, про кількість співробітників та службовців, про їх можливу партійну принадлежність, про кількість їхню, про їхні кваліфікації, про по-

²⁹ Чоловік пані Ліди Бурачинської, який вийшов з компартії геть, із причини штучного голоду в Україні — організованого москалями в 30-их роках.

³⁰ Дивись оповідання Н. Яхненко у «Визвольному шляху» — «Бойові товариші».

літичні погляди, про родинний стан, тощо. Це вже створює орієнтаційну базу для дальших розшуків. Так принаймні, як мені стало відомо, було в Науковому Товаристві ім. Т. Г. Шевченка, де вони почуали від молодого науковця. В т-ві «Сільський Господар» вони пробували це з інж. Оксаною Дучимінською.

Я вже писала про інституцію Спеціяльних Відділів, в скороченні (по-рос.) «Спецотделов», що існували в кожній установі, у кожному бюрі. Завдання цієї сітки таємного нагляду є провадити «дело», себто мапку на всіх службовців та робітників, не виключаючи партійців. З моого власного прикладу та досвіду, покищо тільки з КХИР, видно, що я могла шпигувати за моїм партійним босом та доносити на нього, не тільки економічно, але й політично. Товариш Гаврілов ч. 2 з КХИР, наприклад, допитувався чи у нас заведена та провадиться стінна газета (якої у нас не було!), тощо. Часом, такі інформації потрібні йому для особистих цілей. Про це мова буде далі в розділі «Бригадки». З організованих донощиків згадаю тут наглядачів кам'яниць, що вже були націоналізовані. Вони мусіли уважати хто приходить, а головно — хто з чужих ночує в кам'яниці. Вони мусіли крім того відвідувати регулярні збори в НКВД. Через такого загинув в останню хвилину директор семикласної школи на Городецькій вулиці Бень, а другий — Богдан Мацех, який зайняв мешкання Донцових на Курковій вулиці. Оба загинули — **непімщені!** В таких випадках, большевики судили «ревтройкою», себто три довірені комуністи. Наші, ще до цього не дійшли.

Тут хочу навести ще, як приклад організованої провокації НКВД, випадок з особою дуже знаною та популярною, не тільки в Львові, а в цілому краю:

Випадок д-ра Панчишина

Д-р Панчишин був знаний в цілому краю не тільки, як добрий спеціяліст свого діла, але також як щедрий меценат на всі українські почини та добродійні цілі. Його популярність була така велика, при тому бездоганне соціальне походження (син сторожа кам'яниці), що комуністи провели його в депутати до Верховної Ради в Москві.

Історію цього випадку, я почула з перших уст, від одного з учасників, тоді високопоставленого в науковому світі члена компартії, д-ра Ч-ка, що тепер перебуває в США та багато пише у «Свободі» та іншій пресі. Він брав в тому всьому безпосередню участь. (За німців — лишився у Львові).

Він сам оповів мені, як він бігав безпритульний по вулицях, в той час, як його батьки померли з голоду, віддавши вироблений ними хліб примусово в руки «ударних» збирщиків комуністичного уряду. Ним вони нагодували свою армію паразитів та втихомирили етнічно-російське населення, що ось-ось готове було повстати проти комуни, зморені голодом. Таке мені сказав особисто один москаль: «Як би тоді не прийшов хліб з України, то в Росії зробився би так званий «Голодний бунт» і комвлада була б впала!» Він був **простий**, з малою освітою чоловік, тому добре знатав настрої мас.

Вкоротці його підібрала міліція та віддала до сиротинця, де його виховували на комуніста. Він виявився досить здібним до науки, йому дали стипендію до вищої школи (ветеринарії) і нарешті він вийшов на професора. Після зайняття Західної України він став деканом ветеринарного відділу Львівського університету і, як такий, не раз зустрічався з д-ром Панчишиним, який був ректором медичного відділу.

Хоч старались йому промити мозок в дусі ко-

муністичному, але, виростаючи, він побачив та зрозумів все зло, що партія заподіяла в його рідній країні. Любов до неї тліла в його серці, як жар під попелом.

У Львові йому приділили помешкання якогось «буржуя», який втік. Однаке, тому, що його родина ще не була перевезена до Львова з інших місцевостей України, він поділився помешканням з іншим самітним комуністом, досить високопоставленим в комуністичній ієрархії НКВД. Вони мало бачили один другого, хіба тільки зійшлися по праці.

Незалежно від усього, у Львові проживала одна завзята жінка — католичка. Їй на помешкання принужено всадив, «советку» з двома дітьми, мешканевий уряд. Жінка була досить приемна, але уявіть собі жах релігійної господині, коли виявилося, що діти цієї жінки нехрещені. Однаке, настирливе навернення господині на правильну путь пішло надиво легко, і «советка» не тільки погодилася на охрещення дітей, але навіть на те, щоб хрестини відбулися в католицькому обряді, хоч мати походила зі східньої України, де панівне віроісповідування є греко-православне. Сама господиня та її подруга погодилися бути хресними матерями, і всі були дуже вдоволені. Мало того: господиня почала посвящати новохрещену в справи існування підпільної організації ОУН, і так захопилися ідеєю, що незабаром доручили їй поважну справу збирати фонди на цю організацію, при чому їй був довірений список осіб, від яких можна було сподіватися датку!

Як вже було сказано, д-р Ч-ко рідко зустрічався зі своїм співмешканцем-енкаведистом, в звичайних днях. Але цим разом, повернувшись з роботи, він застав його вдома. У надзвичайному хвилюванні енкаведист бігав по гостинній кімнаті, ви-

крикуючи: «Ах ти сволота! Ах ти падлюка! Та тебе варто задавити, застрілити, як собаку!»

Ч-ко ще ніколи не бачив його в такому стані і, будучи дуже здивований, запитався:

— Та кого ж це?

— Кого?

Викрикував розюшений енкаведист:

— Вашу цяцю, доктора Панчишина, натурально. Депутата до Верховної Ради, не більше й не менш. Ми його тут випхали наверх, у Москві він тис руку самому Сталінові, а тут тільки подумайте: він дав пожертву на таємну організацію націоналістів, дві тисячі рублів, ви чуete?

З метою довідатись, які ж будуть наслідки, Ч-ко удав обурення:

— Що ви кажете! Чому ж ви не арештуєте та розстріляете гадину негайно?

— Неможливо, — почув Ч-ко несподівану відповідь, — Ми ж самі, тобто партія, піднесли його так високо. Таким радикальним кроком ми утратили б лице. Ні, ми цього не можемо зробити, принаймні тепер.

— Що? — протестував Ч-ко, — Ви його лишаєте на волі?

— Так! — була рішуча відповідь. — Нам доведеться вичекати, може з рік, може з два, потроху звести його з сцени, а тоді вже розрахуватися.

На протести Ч-ка ще додав:

— Так, тимчасово ми не можемо зробити нічого.

Тепер настала черга Ч-ка ламати собі голову, яким чином попередити Панчишина. П-н знову його, як висуванця партії, й був би підозрівав якусь провокацію. Треба було підшукати незаангажовану особу, і з таким добрим іменем, що само по собі становило б певну гарантію автентичності. Він та-

кого знайшов — тепер цей чоловік на еміграції, який вже помер.

Можна собі уявити душевний стан д-ра Панчишина після одержання такої вістки! Його першою реакцією було: «Ніколи в життю вже більше не дам на ніякі політичні організації». Але ключовою фігурою в усій історії залишається, безумовно, побожна «советка», що на приказ НКВД охристила навіть людей. Теж її безглаздо-наївна кума, що показала їй дорогу до ОУН та дала їй до рук чорним по білому, список прихильників Організації.

Д-рові Панчишинові пощастило не бути розстріляному при відході большевиків, зате його внесла (за німців) на список до зліквідування польська підпільна боївка. На той час він вже наймав двох постійних детективів, як охоронців, і вони ударемнили спробу поляків викрасти доктора під виглядом поїздки до дому хворого. Маючи, однаке, і так ослаблене серце, він незабаром помер. Але принаймні «не під стінкою», від кулі енкаведиста, з побиттям та знущанням, як це було з директором семирічки, на Городецькій вулиці, Бенем. Його і Богдана Мацеха видали сторожі кам'яниць.

Спеціяльно плекається доносицтво по школах. За таку «працю» дотичні школярі одержують пільги від учителів в оцінках науки, бо учительська рада в кожній школі сама стоїть під безпосереднім наглядом відпоручника партії, наприклад, випадок пані Туркукало (вона живе на еміграції) під час страшної Єжовщини. Один із товаришів моого сина зі школи, спеціялізувався в шпигунстві, саме в погоні за тими учнями, що ходили в неділю до церкви. Школярів учили доносити, про що говориться у них вдома, хто до батьків приходить. Школяреві Павлику, що доніс на власного батька, ще й тепер, стоять пам'ятники в СССР. Про шпи-

гунство серед туристів та, взагалі, чужинцями, я навіть не згадую тут, але наведу тут тільки, що від описаних мною часів, заведено ще одну категорію донощиків, що ще не всі чужинці знають: це шофери таксі, особливо в західній частині України. А в Москві то вже напевно. А вже нема що й казати у прикордонній смузі.

Заробітні платні

Які ж були платні бюрових урядовців? Я пригадую собі, як товариш Гаврілов, продиктувавши мені листа зі своєї улюбленої позиції, себто спиною до вікна та з руками в кишенях, обернувся до того вікна лицем та глибоко зідхнув. Вже той сам факт, що він дозволив собі на вираз своїх почувань під час робочих годин, спонукав мене його спитати про причину.

— Грошей не вистачає, — була його сумна відповідь.

Гаврілов, як керівник-директор нашої фірми, одержував дев'ятсот рублів зарплатні місячно — до речі на сто рублів менше від Шамиса. Партиєць, керівник фірми, що мала шістдесят три філії на провінції (збирних) та понад сорок пунктів убою худоби на м'ясо, одержував таку мізерну і то за сорок вісім годин праці на тиждень, що не дозволяла йому проживати в достатку, і то тільки з одним сином. Пам'ятаймо, що в ці часи (1939-41 рр.) ніхто навіть не мріяв про різні технічні поліпшення, як холодильники, пральні машини або приватні авта. Телевізія ще не існувала, а замість електричних кухонь, як ми їх маємо тепер, найбільшим удосконаленням була мала та дуже грубо зроблена плитка для примітивного куховарення.

Щодо одягу, то більшість одягалася в що Пан-Біг послав, переважно вистоявши в довгих чергах

або напівлегальними способами а чи по знайомству. Для цього виробився навіть певний термін — «по блату», що взятий з кримінального жаргону. Карпов, як начальник плянового відділу, одержував щось понад 500 рублів, а я, як машиністка-рецип'єнтка одержувала триста п'ятдесяти; і це була вже добра платня, бо звичайні машиністки піді мною мали тільки по: двісті п'ятдесяти. Але найкращою ілюстрацією опіки уряду робітничої влади над малими людьми була заплата нашого посильного Марцінковського, що виносила «аж» сто двадцять тодішніх рублів на місяць. Всі платні виплачувалися місячно.

Тепер порівнямо ці платні з цінами товарів у державних крамницях (приватних прецінь вже не стало). Отже, один метр не особливої вартості вовниної діягоналі, шкільного гатунку, коштував там сто тридцять рублів. Посильний, отже, працював цілий місяць шість днів на тиждень, по вісім годин денно, за вартість одного метра матеріялу, Карпов за 4-5 метрів, секретарка, що володіла трьома мовами, одержувала несповна три метри і т. д. Я звертаю увагу читача, що цей стан існував двадцять років після революції. Нікому в комуністичній советській імперії, що перед цілим світом ставала в позу захисника життєвих інтересів робочого люду — я повторюю — нікому не прийшло до голови додуматись до такої речі, як мінімум заробітної платні.

До речі, доля цього нефортунного Марцінковського була свого роду советською Енеїдою. Поперше, він мав на утриманню семеро дітей та жінку. Саме, тепер, його найстарший син досяг віку вісімнадцяти років, що вже міг би в нормальних обставинах виділити якусь частину з платні батькові. Не так просто! В СССР молодих людей затягається на примусову службу в військо: саме в цьому віці і то на два роки.

Ще в перших днях нашого «медового місяця» з СССР, наша профспілка, на доказ того, як добре робітнича влада опікується робочим людом, запропонувала йому місячний відпочинок в горах, в одному з недавно знаціоналізованих пенсіонатів. Дійсно, він поправився там і посвіжів. Але ще за пару тижнів він мовчки наблизився до моого бюрка і, розглядаючись на всі боки, поклав передо мною... рахунок на чотириста рублів за перебування в санаторії. Добрий жарт, правда? Згадаймо, що казав Зільберштайн про божевільних та про докторів: хто ким управляє?

Цей Марцінковський, був зроду невдаха. Незабаром він попав під авто, і його забрали зі шпиталю. А ще через тиждень йому припинили зарплатню. Його вкрай виснажена жінка прийшла до бюра з просьбою чимнебудь допомогти. Ми почали збірку, але в це вмішалася Надежда, як представниця профспілки, та заявила, що всякого роду доброчинні збірки в Советському Союзі є заборонені, бо, мовляв, советська влада забезпечує усіх працюючих у вистачаючій мірі в усіх випадках потреби. Його відіслали на компенсацію, але я сумніваюся, чи він знав куди саме він має звернутись та як ця поміч мала б виглядати. Зрештою, компенсація була так само — жебрача.

Чи ж трудно собі уявити, які були думки «визволеного» населення по відношенню до «визволителів»? Це був скрегіт зубів, ненависть та презирство до уряду, що береться перебудувати весь світ на свій лад! А як же цей їхній лад направду виглядає? У власній хаті, де вони повні господарі, вони за двадцять років не навели сяк-такого господарського порядку!

Наслідки такого стану речей, нетяжко передбачити: почалися страшенні крадіжки робітниками всього, що тільки можливо. Мило, шкіра, зерно з еле-

ваторів та інші товари з фабрик. Ховання на бік завідуючими крамниць товарів я вже згадувала. На колективних господарках крадуться серед ночі снопи з поля, робітники потягають картоплю, а вищі службовці завколгоспа, ветеринар та агроном «списують» від часу до часу стільки-то голів худоби, як слабу до знищення. Тому що для такого «списання» треба лише підписів трьох свідків, то я чула про випадки, коли, наприклад, було «списано», як зіпсуті на складі, до десяти тисяч яєць. Завідуючі великими оборотами маніпулюють накладними паперами на вагони, а міліція та судді беруть хабарі з карних справ (з політичних, це занадто небезпечно). Я посміхалася одного разу з члена компартії (не з нашого бюро), що заплатив на чорному ринку коло двадцять рублів за кілограм цукру, коли урядова ціна була около 8 рублів. «Чи не дивно, що член партії підтримує чорний ринок?» — сказала я йому. Врешті партія «додумалася»: вона встановила осібні замкнені крамниці для партійців, де ці останні могли все купити. Саме так робили німці в 1941-44 рр. зі склепами «Nur für Deutsche!» (Лише для німців). На громадян простих — плювати! Вони ж не були придворні сторожеві пси революції!

В перших хвилинах наше населення просто задубіло від цього всього, і якийсь час сподівалося, що справи покращають. Воно опинилося в положенню чоловіка, що йому з-під ніг вибивають платформу життя. Пізніше прийшла злість та ворожість: «А, як воно так є, то чорт бери усе». Дуже типічний дотеп, що попав у зміненій формі до журналу «Райдерс Дайджест» після півсотні років, звучить так: «Чи завжди буде так тяжко жити з вами, як оце тепер?» — питалися наші люди. «Ні, може яких два роки» — звучала відповідь від будь-якого простого вояка з близком в очах. «А тоді, як

буде?» — настоював «визволений» громадянин. «А тоді звикнете», з гумором відповідав запитаний. Де-хто продовжував випитуватись далі: «А як не звикнемо?» Відповідь на це друге питання була просто клясична: «Хто не звикне, той здохне». Коли ви були настільки настирливі, що напирали далі: «А що ж буде, як забагато здохне?», то у відповідь дістали: «Нічого. У нас людей вистачить».

КХИР не дрімає. Не тільки з обов'язку, але він сам може тут зловити трохи рибки для себе. Сталін же твердить, що «жити стало не тільки „легше“, але і „веселій“». (Більш весело!). Читач знайде дещо в підрозділі «Бригідки».

Кари робітників за крадіжки

Кари за крадіжки неспівмірно тяжкі: за пару кавунів вкрадених робітником при розвантаженню вагонів, присудили йому два роки примусових робіт. За крадіж п'ять кілограмів цукру, як гонорар докторові, присуджено завідуючій сирітським домом також два роки того самого. Не тільки не береться на увагу коштовність судових коштів при таких малих переступствах, але й того факту, що покараний залишає вдома, скажімо, жінку з дітьми. Якщо в наших демократичних країнах важко самітній жінці з дітьми перебиватися, то можна собі уявити, що родина такого «злочинця» засуджена на скрайню нужду, а у випадку жінки, на можливість втрати чоловіка до того. (Дивись у підрозділі «Надя в Бригідках»).

Такий саботаж існує, але не на горішній верстві суспільства, а якраз на долішній. Незарадність та невміння в роботі трудової організації спричиняє великі втрати в промисловості. Комуністична держава не аналізує: завжди розплачуються хтось зовсім не той, хто завинив. Маю абсолютно без-

стороннього свідка в особі мадярського капітана, що пробув понад чотири роки на східному фронті останньої війни. З огляду на коротку тишу зайнятої ним містечка, він пішов оглядати його і десь на краю надивав будинок нечинної фабрики та скерував туди свої кроки. Там до нього підійшов старий чоловік-робітник і запропонував показати щось цікавого. Він повів капітана до недалекого гаю і показав щось, ніби завалений рів, порослий буряками. «Тут, — промовив він поважно, — поховано сімсот молодих робітників з цієї фабрики, яких розстріляли «за саботаж» саме перед війною». Мадяр, повернувшись до свого батальйону, в якому було шістсот вояків і наказав своєму адъютантові покликати усіх присутніх вояків-слюсарів та й всі разом пішли до тієї фабрики, де вони, оглянувши машини, ствердили, що вони такі старі та в такому занедбаному стані, що взагалі тільки чудом могли б на них осягти якихось результатів. Один навіть висловився, що волів би доконати самогубство ніж працювати на них. Оце вам кровожадний російсько-комуністичний Канібал: простіше обернути в трупів сімсот пар робочих рук, як дослідити справжню причину й поставити нові машини.

Розбіжність жадань робітників і влади

Чи советська влада старається зрозуміти чого хоче населення? Ні, вона сліпа й глуха на їхні потреби та бажання. Не тільки не провадяться жодні анкети або досліди, чи хоч згадки в советській пресі, безпосередньо серед громадян СССР, але й ніби вільно обрані представники у вищих органах не можуть нічого доконати, бо вони є контролювані комуністичною, єдиною на всі народи СССР партією, що ревниво береже своєї диктаторської влади. Їх доктрина не випроваджується

з вимог самого життя, тільки життя брутально навивається до доктрини. Називаючи себе диктатурую пролетаріату від початку, тепер вони перетворилися в державних **капіталістів**³¹, що підбивши своїй безоглядній владі величезні терени та засоби колишньої російської імперії царів, в той же час не покидають далекозорих планів панування над цілим світом. Нікому з комуністів не приходить на віть до голови довідатися, чого насправді хочуть робітники? Профспілки є органами влади, а не робітників. Жалі та нарікання трактуються, як саботаж або контрреволюцію. Страйки не дозволяються. А як виникають спонтанно, то їхні провідники нещадно карані. Свобідний виступ робітника з претенсіям дорівнюється його **самогубству**, як члена громади, що ще на волі. Як приклад, візьмім голодний протест робітників у Черкасах, всім знаний, після війни (до них стріляли!). Характеристично для Росії ще з царських часів є те, що з браку платформ для розгляду заробіткових та інших промислових конфліктів, та, відповідно, наступного введення нового законодавства цю ролю брали на себе видатні письменники.

Так, як за царів Лев Толстой писав «не маю малчать», а Леонід Андреев та інші виписували «потрясаючі» картини повіщення (разом сім, десь 1905 року) революціонерів з-поміж студентської молоді, так тепер Солженіцин був напастований та викинений із батьківщини. Советська влада нищила мільйони: голodom, розстрілами, тяжкими роботами по первісних лісах і тундрах та Білому морі. Яка інакша картина від писання напр. Аптона Сінклера про зловживання на різницях в Америці! Його покликав до себе сам президент, а

³¹ Розумій і читай також: «політично-економічних неуків».

наслідком шуму було поправлене законодавство. Але коли Хрущов хотів ввести інсентиву для робітників та колгоспників при помочі збільшеного заробітку, то його настампували «ревізіоністом».

Звідки ця негнучкість партії? Чому ця твердолоба настанова за всяку ціну утримати «статус-кво» (дійсний стан)? Бо ж, це лежить в національній вдачі росіян: вони просто не люблять змін та поступу.³² Треба було жорстокого Петра I, щоб дрімливу в підтарському сні Москву наблизити до Європи та екстреміста Леніна, щоб знести летаргічний царат.

Комуністична партія колишньої російської імперії вже давно перетворилася в партію державних капіталістів. Безпосередні слуги режиму вже перестали бути партією, а зробилися новою клясою (див. книгу югослав. комуніста Джіласа «Нова класа») упривілейованою у всьому: від закритих крамниць та першенства в набутті помешкання до права на науку у вищих навчальних закладах, а далі осібні шпиталі, осібні відпочинкові domi, словом — усе на світі для «псів революції». Тільки, на жаль, вже й пам'ять про революцію, маю на увазі справжню революцію — лютневу (не жовтневу) вже заглухла. Останні живі свідки цієї революції вже повимириали, а ті, що були тоді підлітками повбивані в численних протикомуністичних збройних повстаннях, а рештки — викінчено в останній війні. Дітям, що тепер ходять до школ навіть не згадується, що була якась інша революція, поза жовтневим переворотом Леніна. Тепер щоб викликати нову революцію поступову, то треба зачинати усвідомлюючу працю серед мас від початку. Большевики свідомо одвертають небезпеку від себе, скеровуючи всі потен-

³² Я помічаю тут в Австралії це саме серед росіян, та половина хахлів-бабтистів. Вони не уживають мозку.

ціяльні пориви населення в бік забезпечення фізичного існування, тобто себе та шлунка своєї сім'ї. Таким чином сприяється насадженню т. зв. «шкурництва» (відміна «маломіщанства» або «кулака»), а тим самим морального зниження, ба навіть підлоти.

Не раз подається в західній пресі в позитивному наслідковстві той факт, що більшість лікарів у ССР становлять жінки. Поминаючи те, що війна перешкодила вишколити кадри лікарів-чоловіків, подумаймо: кому з мужчин оплатиться студіювати 15-16 літ на лікаря, щоб після того працювати у відділі забезпечення здоров'я чи в державному шпиталі за мізерні місячні платні? Не забуваймо, що навіть і в ССР чоловік залишається все таки головним кормителем родини.³³ Значно кращі заробітки можна отримати на праці, що пов'язана з технологією, від шофера до старшого інженера. Там існує можливість bona (грош. квиток) та побічних «можливостей». Минулого року я читала в тутешній австралійській газеті «Сідней Гералд» про скаргу одного з австралійських туристів на грубість, затягання та погане виконання направ і замовлень у шевських та кравецьких артілях в Москві. Цей факт стверджує, що ця система примушування ремісника чи експлуатації державою і далі тримається в ССР. Особливо кривдно московському ремісникові давати свою працю за безцінь якомусь закордонному комуністові, забезпеченого повновартичною валютою і якого він підозріває у бажанні використати дешевий советський труд.

Чи не насувається само собою думка навіть кухаркам і підліткам, що собою уявляє уряд, що моно-

³³ Цікава згадка в книзі Somerset Maugham Ag-henden, очима "british Agent". Книга називається "Love and Russian Revolution", — прочитайте цю книгу!

полізує та ревниво не допускає до влади ніякої іншої партії, а сам не був у стані 50 років після революції розв'язати проблеми співвідношення заробітної платні та коштів життя? Це, що на Заході називається «основна зарплатня» («Бейзік уейдж»). Не забуваймо також, що советський робітник чи ремісник, чи взагалі трудящий є позбавлений права на страйки. Отже згадані прикмети: грубість, затягання і т. д. це свого роду протестні форми, що йому, єдино йому доступні, тим більше, що вимагати одверто хабарі чи малого подарунка неможливо: зараз же вмішаються чисті «ідейні» комуністи, а за ними НКВД. Вони мають спеціальні магазини «тільки для комуністів»!

Тихий саботаж в обличчі глухого, але жорстокого уряду помічався в ССР тоді в 1939 р., а ма-
бути нічого не змінилося і досі.

«Експортлес»

Завдяки німецько-советському торговельному пакту, я одержала додаткову працю у фірмі Внешторгу «Експортлес», що містилася в другій половині нашого поверху. Мое завдання було виповнювати так звані «накладні», себто супровідні папери на цілі транспортні залізничні вагони нашого карпатського дерева смереки (по-російськи «піхта»), що його большевики дуже швиденько рубали та продавали німцям. В більшості це були залізничні шпали. Тут знову стало мені в пригоді знання російської мови. Оплата була за кожну штуку, платити «аж» по п'ять копійок і, натурально, мій заробіток залежав від того, скільки я встигну надрукувати за вечір. З приходом большевиків робітники в бурах працювали вже по вісім годин на день, включно з суботою, а не по шість, як це було за Польщі, при чому в суботу працювалося до

півдня, а тепер повних вісім годин. Я мусіла швидко побігти додому та з'їсти щось на скору руку та вертати до праці від сьомої до десятої вечора. Мене туди порекомендувала Надежда, що не була сама заінтересована: вона в цей час вже починала гуляти з енкаведистами.

Першого разу директор Експортлесу, якому було на ім'я Шаруненко, покликав свого главбуха для опінії. Це був старий чоловік попередньої генерації, респектабельного вигляду москвич. Його російська мова була бездоганно літературна, але вже трохи застаріла як на теперішні часи. Після короткого іспиту він одобрив мене, а після того я мала до діла тільки з товаришем Шаруненком. Цей так само добре презентувався: добре вбраний, під сорок років, гарної вроди з постави та з лиця. Володів бездоганно російською мовою, але так же легко перейшов зі мною на добру — українську. Мав стриману манеру поведінки і, взагалі, в усьому заслуговував на добру марку. Я вже згадувала, що до Внешторгу підбиралися люди з найкращою репрезентацією. Вже пізніше я довідалася, що його жінка хворує на туберкульозу і знаходиться в якісь санаторії під Львовом. Мав також малого сина. А найголовніше він був членом Компартії.

Досі мені не траплялося зустрінути українця на вищому становищі в бюрократії. Ті советські українці, що приходили до Главпушніни по ліцензію на мисливську зброю, були то колеги Гаврілова по партії, переважно члени Обкому, де Гаврілов був третім секретарем. Два або три, що я їх запам'ятала: були це високі, здоровенні, грубокосні та мускулясті типи з грубими обличчями із затятим виразом. Словом, справжні «пси революції» — держиморди. Склясифікувати їх було легко: вони рекрутувалися з таких типів, що хотіли грati ролю там, де вони не мусіли відбувати поліпшення себе шля-

хом шкіл або набуття шанованих практичних знань. Ні освіта, ні робота над собою, не були їм принадні, бо їх жорстокість та безоглядність поряд з цілковитою відсутністю скрупулів морального порядку, були їх одною кваліфікацією на підвищення понад сірою масою. Одна була різниця в таких, як Льоня з НКВД. Льоня був вихований з дитинства, як фанатик ідеї та навчений служити їй правими чи лівими засобами. Він був із тих, що їх призначили досягти ролю «фати моргани» (омани), прозваної банкрутом Хвильовим «Загірною комуною». Інакше було з цими: більшість з них були готові продати свою гангстерську службу тому, хто дасть більше. Багато з них пізніше пішло на послуги німецьких нацистів, і були використані для винищення недогідних для цих останніх. Їхній статус у суспільстві вимагав не сибірських вивірок, а високих чобіт, шкіряної куртки та штанів крою галіфе. Вони продавали свою душу дияволу за таку ціну, що її заробить кожний канадський дроворуб за один тиждень роботи. Коротко вони були холуями комуністів з Кремля проти інтересів власних земляків.

У хвилину вибуху революції компартія України була в пеленках представлена, так званими «боротьбістами». Це не відповідало керівникам із Кремля, що при першій нагоді розігнали її і змусили їх членів вступати та зливатися нашвидку з урядово-організованою компартією, що навіть не «удостоїлася» бути названа українською компартією, а лише одержала офіційну назву Комуністична партія (большовиків) України «КП(б)У». Ця назва вже говорить сама за себе, особливо, коли ми зважимо, що до вісімдесят п'ять відсотків її членів були жиди, й то нижче середньої кляси (середня жидівська кляса була соціалістична, а не комуністична). Представники цієї останньої групи були знищенні разом із ес-ерами та меншовиками інших наці-

нальностей. Натомість подавляюче число українського населення тяглося до Української Народної Республіки,³⁴ а до КП(б)У, не йшло. Інші національності в Україні не мали числового значення, коли мова про легальні вибори. Згадаймо слова Гаврілова, що їх він сказав мені: «Якби не єреї, то ми ніколи не взяли б у свої руки України». Це була свята правда. Тому що незначний відсоток етнічних росіян, так само як і жиди, будучи середньої кляси, не поспішали в членство партії, створилася така ситуація, що майже поголовно адміністраційні провідні місця невдовзі були обсаджені жидами нижчої верстви. Вони навіть не вміли говорити правильно по-російськи, втягаючи при тому силу українських слів, що й дотепер лишилися в російській мові.* Наприклад, «ледар», «пліт» або «тин», замість «забор» або «плетень»; «виявити» замість «обнаружить», ба навіть через письменників мішаних подруж, як наприклад Б. Пастернак, провели їх у літературну російську мову. Подивіться, наприклад, на переклади Госіздату оповідань із мадярської мови: скільки там тепер українізмів. Особливо на селі, ці жидівські начальники зробилися царями та богами супроти селян. Згадайте слова Хатаєвича, сатрапа Москви по переведенню колективізації в Україні, з книги першого дисидента «хахла» Кравченка «Я вибрав свободу» — розділ «Жнива в пеклі»: **«Ми покажемо їм (себто ук-**

³⁴ Перші переведені в 1918 р. свободні вибори, дали 85% голосів соціал-демократам — «петлюрівцям».

* Тим часом є правою, що С. Петлюра був прыхильником втягання жидів в уряди. 4 міністри були жонаті з жидівками: Винниченко, Шадлук і ще два. Головою Українського Червоного Хреста був д-р Златковський — це вже я є свідком, бо мій батько, як лікар, мав з ним до діла.

райнським хліборобам) **хто тут хазяїн**. Тоді ж в Україні виник спосіб розшифровування назви «СССР» як «три срулі й один росіян». Зрештою, для жидів вихід із гетто та наступне соціальне підвищення було твердо зв'язане з русифікацією. Так воно лишилося і дотепер, коли українську мову в Києві та Одесі вони звуть «колхозною».

Деякі надії мріяли ще недобитки українських комуністів, а до них прилучилися «побожні бажання» західньоукраїнської частини молоді, що взяла собі за мотто: «Хоч комуністична, але Україна». Відповідь Кремля було обезголовлення «нації від інтелектуальної» верстви. Наприклад, Союз визволення України розгромлений у 30-их рр. на так зв. Харківському процесі, не мав на увазі жадних збройних виступів, а тільки піднесення громадського виховання і національної свідомості для захисту своїх інтересів та розвитку власної культури. Большевики аранжували цей процес, щоб мати прічіпку знести з лиця землі тих інтелектуалів, що ще лишилися після виїзду за кордон активної політичної верхівки із С. Петлюрою на чолі. Тоді ж знищено понад 200 письменників. (Дивись «Розстріляне відродження»).

Деякі надії мали українські комуністи в часі т. зв. «українізації України» (сік!). Але цей процес скінчився тим, що кілька «прем'єрів» України по-мандрувало на Соловки і далі, що нарком Скрипник пустив собі кулю в скроню, що зробив теж видатний письменник М. Хвильовий. Дальше приєднання чесних патріотів-українців до компартії було скомпромітоване нелюдськими заходами, вжитими при колективізації та з штучно-викликаним голодом, що в 1930 рр. забрав коло сім з половиною мільйонів душ, себто 10 відсотків кляси хліборобів, і то самих найздібніших. В інших країнах світу таких, як кормителів краю та нації, шанується: хоч би тих са-

міх українських переселенців у Канаді або Бразилії. З-під плякатів, що проклямували рівність усіх націй, що входять у склад СССР та обношений в Україні жидівською нижчою клясою, почали висуватись обмочені кров'ю пазурі колоніяльних за зіхань та початки російського нацизму. Верхом усього зробився терор Єжовщини, коли Сталін, наперед забивши популярного провідника профспіллок Кірова, що в ньому бачив свого суперника, зарядив чистку над чистками, починаючи з самої партії. Згідно з даними Авторханова, автора книги «Технологія влади»³⁵ тільки із самої партії було «вичищено» один мільйон двісті тисяч членів. Коли мова про беспартійне населення, то не можна навіть почислити, бо все робилося під мороком но чі. Але маштаб можна уявити хоч би з прикладу розкопаних могил у Вінниці 1940 р., що з неї, під очима представників нейтральних держав та Міжнародного Червоного Хреста, було викопано чотиринадцять тисяч, застрілених в потилицю, переважно селянських трупів. Українців, що їх обминула ця чистка в той чи інший спосіб, вже не можна було рахувати за українців як таких, а тільки за сліпє знаряддя сталінізму.

Щодо «безпартійних», чий хліб для себе і родини залежав від волі сатрапа та його підвладних, то їм нічого не залишилося, як замкнути очі на все страшне і безправне, що тільки діялося. На трупи померлих з голоду людей, що були прецінь хліборобами, на гурти голодних дітей безбатченків, що спали на цвинтарищах і виростали, як «блатні», на вимерлі з голоду села, на брак цивілізованого правосуддя, на геноцидні винищення... на все, на все. Втягнувши голову в плечі, вони не під-

³⁵ Книжка вийшла в Німеччині наприкінці війни в 1945 р.

носили очей понад свої бюрка, бо це було єдино-одне місце для мешканця міста, де він одержував свій мізерний вогкий кусник ячмінного хліба з остюками, в той час як тяжко навантажені потяги таскали на північ пшеницю вирвану з горла українському продуценту, якого вже названо не хліборобом, а колгоспником!

Підставою роздумування цієї частини суспільства (державні урядовці) було переконання, що нема засобу протиставитися політиці компартії, якою згубною вона не була б. Під гострим оком спецотделу, навіть одне слово легкої критики приводило до втрачення праці, але могло довести й до дальнього переслідування поліційними та адміністративними органами. Як може приватна одиниця захищати себе перед міццю тоталітарної влади? І тоді виробився чисто советський тип — «чесний советський робітник».

Отже, «чесний советський робітник», це є особа, що відмежовується від моральної відповідальності за брудні діла партії в усіх ділянках народного життя. Його головне завдання зберегти матеріальну базу існування для себе та своєї родини, а для того він мусить виробити, як не повне довір'я, то ласку в партійців. Єдина путь до того, щоб якось утриматись на поверхні — це довести свою працевздатність, а ще краще незаступимість.* Це осягається за допомогою якнайбільш скрупульозного виконання обов'язків, що вже само собою є доказом його лояльності до советської влади. На підставі своїх бездоганних кваліфікацій, він забезпечує собі повний імунітет від всякого роду бюрових інтриг. У жидів тут легша ситуація, бо їм не можна закинути українського націоналізму. Кінець-кінцем большевики також потребують когось, хто б ви-

* Дивись в книжку О. Звичайна «Ти».

конував щоденну працю, особливо приймаючи під увагу велику кількість малограмотних членів партії. Щоб приглушити голос неспокійного сумління, «чесний робітник» кличе собі на поміч своє природне замилування до добре виконаної праці «пар екселенс» (найвперше). Він ступає на дорогу комплексу, так добре описаного видатним франц. письменником Ле Буль у його книзі «Міст через ріку Квай». Він же автор іще кількох романів про логіку психологічних ситуацій, що доводить до абсурду.

Мене інтригувало питання до якої ж категорії треба зачислити товариша-директора фірми «Експортлес» з комісаріяту, себто міністерства зовнішньої торгівлі. Ясно було, що до першої згаданої категорії «холуїв» він не міг належати. Від його манери чи способу говорення культурною українською мовою, непоспілitoї зовнішності, — віяло добрим родинним запіллям із щасливим дитинством в родині з культурними звичаями. Він міг походити з тих заможніх хуторян-селянів,³⁶ що були поставлені на ноги реформою Столипіна на скомасованих ґрунтах, і вже мали матеріальну можливість посылати дітей до міста не тільки до середньої, але та-кож до високих шкіл. Якби він не був партійцем, то легко міг би бути зачислений до категорії «чесних советських робітників», маючи усі кваліфікації вище названі, **включно з вислугою**. Це останнє, наприклад, можна було побачити по тому, що він значно більше уваги приділяв зовнішнім парфумеріям, як «червоний куток» або стінна газета. Як скажімо, Гаврілов, робітник з крові та кости, а не «толерований» комуніст, в силу обставин: в даному разі тому що «Внешторг» по самому характері

³⁶ Негативні типи таких селян виступають у романі У. Самчука «Ост», «Темнота».

своєї торгівлі із закордоном вимагав кращого, а не тільки внутрішнього (щодо роботи), але також «зовнішнього» представництва чи там репрезентації. Компартія толерувала визначних людей: все-світньо-знаний академік Павлов, що дослідив, наприклад, виділення жолудкового соку, ніколи не був переконаний комунізмом, бо відомо, що у себе в кабінеті тримав портрет останнього, замордованого большевиками царя. Я також із власних спостережень знаю, що вони не раз пробували завербувати до партії особливо здібних людей. На жаль, у ті часи високоосвічені люди, що виділялись понад юрбу, всі поголовно узناвали й не могли відмовитись від таких здобутків культури, як гуманізм та тверді, справедливі закони. До цих прикмет комуністи СССР не наблизилися й досі. Я нишком придивлялась до Шаруненка в ті короткі хвилини, коли здавала роботу, стараючись розшифрувати, що саме поганяє його зі середини? Якщо він не був «псом компартії», а тільки її вислужником, то пощо було йому лізти в її члени? Особливо, будучи українцем, культурним, рафінованим українцем? Кожний українець, що пробував установити стосунки з російською комуною, як угоду, а не як вислужування Кремлю в беззастережній формі, помандрував на Соловки або пустив собі кулю в чоло. Чому ж Шаруненко не сказав так, як товариш Ривкин на запитання Зільберштайна, чому він не в партії: «Мені не треба». Чому Шаруненкові було «треба»?

Інтелігентний українець-комуніст

За якийсь час товариш Шаруненко запропонував мені перейти до нього «на штат», що саме звільнився та з більшою зарплатнею. Але я не схотіла. Гаврілов був впливовим комуністом, який не

тільки не видав би мене, але й зумів би захистити, бо ж не потребував вислужуватися; крім того, я була йому потрібна через знання мов. Поза тим він знов, що я не шпигун НКВД. Шаруненко таки був вислужником. У критичному випадку вислужник завжди топить й іншого, щоб тим врятувати себе. Мене дуже муляло запитати Шаруненко, чому він не сказав, так як Юдкин, чому йому було «треба»? Адже крім замкнення очей «на все», він не міг не знати, що його можуть післати кожної ночі навіть до «підвалу», дати йому револьвер до рук і наказати розстрілювати. Кого? Свою кров — правда? Або засідати в якісь ревтрійці? Фізично, він був антиподом того типу примітивних «холуй революції», але внутрішньо він міг бути ще гірший за них. Уникали же Шамис та Надежда втягнення в партію і примусове відвідування партійних зборів, це не була одинока причина . . .

Якби я залишилась службовцем в Шаруненка бюрі, то я, можливо, поставила б собі за мету знайти дорогу до підстав його психології. Але так, як речі стояли, моєю найбільшою турботою були діти та можливості заробітку, що забирало весь мій час. Крім того я тоді пробувала знайти дорогу до німецької комісії, що забирала фольксдойчів за допомогою купленої метрики, що показувала, ніби моя мама мала німецьке прізвище. Німці допустили з українців тільки кілька таких з українців, що колись були офіцерами в австрійській армії. Гурма людей облягала віллу, де містились німецькі представники, цілий день. Навіть деякі жиди зробили транспарент по-польськи: «Краще неволя німецька, як російська „свобода“». Я вже отримала відомості про чоловіка, що він працює по другому боці в кооперації на Сяноччині. Він пробував улаштовувати наш перехід на півдні, але це не вдалося. Але моя голова і так вже працювала в цьому напрямку.

Переоцінка цінностей або думки про втечу

Вже майже півтора року минуло від початку першої окупації большевиками західних провінцій України. За ними вже були такі головні моменти: як «добровільна інкорпорація» в ССР, як «законодавче оформлення» такої, як «очищення від соціально небажаних елементів», націоналізація приватних будинків, крамниць, фабрик, земельних маєтків, повний економічний перелім, переведення релігії у ледве терпимий стан, розгромлення потенціяльно загрозливих груп національного резистансу, реформація усієї окупаційної системи і т. д., і т. п. Грізною примарою на обрію маячила ще колективізація села, страшними прикладами переведення цього процесу в Східній Україні. Але щодо державно-службової верстви, себто бюрових робітників, то помічалося певного роду стабілізація та, разом з тим, перехід у советські будні. Що з того, що по ночах і далі возилося тягарівками трупи розстріляних, що усі в'язниці тріщали від тисяч зарештованих не тільки за політику, але також за провини, за які в цілій Європі нікому не прийшло б навіть до голови карати так тяжко, як це впровадили большевики...

Ті, що залишилися тепер сидіти у советських бюрах, були вже перевірені, пережили депортациї, арештування, вже вважались «благонадійними». Тепер від них самих залежало тримати носа за вітром. Всі вже призичалися волею-неволею до сталого нагляду Спецотделу й вже звичайною річчю став той факт, що приблизно кожний третій з нас є, можливо, донощиком НКВД. Звиклося, як до мух у літі, виявляти «непідроблений ентузіазм» при кожному новому помислі «непогрішимої» компартії та кричати «ура» кожний раз як вимовлялося ім'я Сталіна. Буденні дні в бюрах ставали моно-

тонні та нудні. Найбільше піднесення міг викликати хіба ордер на пошиття черевиків дорогою через профспілку, себто за ціну, скажімо, шістдесят рублів, замість двісті п'ятдесяти у крамниці, але порядком льотерії.

Як тепер виглядало наше приватне життя? По-перше ясно, що зарплатні на прожиток не вистачало. Можна було тільки поплатити ті видатки, що були заморожені державними цінами, як от газ, світло, помешкання і трамвай та які залишились в більшості в тих самих цінах у рублях, як було за Польщі у злотих, себто безприбутково. Це було єдине, що трохи облегчувало матеріальне життя. Але для доповнення харчів на чорному ринку, також на одяг та взуття, доводилося продавати, що можливо, зі старих речей. Таким чином пішли на «товчок» усі речі мого чоловіка, як його високі розізні чоботи та «бурка», його реґлан, рейтки та всякі інші речі. Покупцями в більшості були приїжджі або селяни, котрих не сколективізовано. Відкрито державні комісійні крамниці або ж продавалися на базарі старих речей, так званому «товчу». На останньому можна було продати за кращу ціну, ну і не платити комісії. Товщи, м'ясо, городина, звичайно переважно картопля, купувалися на чорному ринку. Ті, що мали родину на селі, користали з їх допомоги. Відбувалися виміни на базарі, бо село вже гостро відчувало брак одягу. Щодо мене, то за два роки перебування советської влади у нас, я не змогла купити собі ані одної суконки для себе, ані одного вбрання для хлопців. Одну пару черевиків через протекцію Карпова й Надежди через профспілку, одну пару черевиків для старшого сина через ласку червоного майора з військового «розпределителя». Менший носив мої подвійно шиті, тяжкі, але незносимі лещатарські черевики ручної роботи з мастерні

Володимира Качмарського ще перед початком війни. Часом мені щастливо купити пару панчіх або штуку білизни; спеціально, коли я йшла на побачення до товариша Гаврілова (другого), до міліції. Це траплялося завжди в урядові години, коли черги були короткі, не більше, скажімо, десять людей. Загалом, відчувався брак грошей, особливо у робітничої верстви, що жила тільки з заробітку та не посідала запасів на прожиття. Крім того ж вони мусіли чекати на зарплатню аж до першого дня місяця, бо большевики ще й тепер розплачуються за роботу тільки раз на місяць. Все більше людей кидалося в усі напрямки, щоб зорганізувати хоч щонебудь у додатку до мізерної платні. Розвинулось стояння в черзі для перепродажу товару на чорному ринку, навіть після виїзду жидівських «хаситів» з Варшави на Сибір. Тепер цим почали займатись місцеві. Однаке, спіймані на цьому були покарані дуже тяжко, як «спекулянти». Треба знасти, що в СССР ця категорія рахується гірша ніж злодійська. Ті, що не спромоглися або не мали нагоди для різного роду комбінацій, страждали від холоду та недоїдання. Занедбані всіма старі люди вмирали, як мухи. Молоді жінки вдавалися до приституції. Напр., до моого квартиранта приходила сімнадцятирічна полька за кілограм цукру «для мамусі». Я задумалася над тим, що нас чекає після того, як вже не буде чого продавати. СССР заключив мир з Гітлером і тепер із злорадним тріумфом насолджувався невдачами альянтів, як наприклад під Дюнкерком. На таємних зборах членів компартії пояснювалося рядовим членам, що СССР тільки вичекає, поки західні держави скривавляться дощенту в війні, а тоді вже вступить у війну СССР і пожне всі жнива. Наперед дістане в свої руки цілу Європу, а тоді переможе Америку, а вже тоді не буде довго поки цілий світ «заговорить мовою

Леніна». Так хвалився мені Карпов. В усякому разі війна може затягатися на чотири-п'ять років, як і попередня. Сподіванки на німецько-російську війну могли показатись тільки побожним бажанням і то сумнівної якості.

При браку тягlosti в постачанні харчових продуктів, виринала поважна загроза для здоров'я моїх дітей, що обидва знаходилися в стадії посиленого росту, себто потребували повновартісної іжі. Особливо старшенький, тепер покійний, інженер економічних наук з університету в Лювені (Бельгія). У моєму мозку були випечені саркастичні слова недоживленого червоноармійця з кривою усмішкою: «Як не привикнете, то здохнете». Мій особистий життєвий мотор був невеликої потужності, в родині батька туберкульоза стояла за рогом, до чого треба було додати безперебійне душевне напруження та зруйновані нерви. Це останнє безумовно підкопувало фізичний спротив. Як довго, наприклад, буду я в стані тягти робочі дні по десять, дванадцять годин денно, шість днів на тиждень, при дуже тяжких умовинах ведення домашнього господарства? Не раз я думала, що якби я була сама, то закопалася б десь на дослідну станцію або колгосп по моєму фаху, і дивилася б, що буде далі. Але з дітьми? Ім же треба було вчитися. Все це життя можна було витримати тимчасово, але якби двері до вільного світу закрилися перед нами на стало, то для мене не було сумніву в сумних результатах. Словом, потроху я стала схилятись до втечі на Захід.

В мирні часи перед війною ніхто в Європі не вважав нелегального переходу кордонів поважним проступком. Навіть у Польщі, коли під час НЕП-у в СССР, наші волинські теслярі та інші ремісники численно переходили польський кордон до УССР в пошуках за заробком (советська валюта стояла

добре за часу НЕП), а потім повертались назад, то це каралося двома тижнями арешту або навіть тільки грошовою карою. Інакше було в большевиків, але навіть і тепер, після двох років їхнього перебування тут, ще можна було часами почути уривки розмови про те, що той або інший перейшов кордон. Було ясно, що ще можна було знайти слабі пункти.

Якраз сталося так, що до моого квартиранта, ро-дом із Равщини, приїхав у відвідини знайомий жид, директор цукроварні на самому німецькому кордоні. Коли він сказав мені, що задні вікна його цукроварні виходять на німецький бік, то він уже зasadничо погоджувався помогти мені й обіцяв подати вістку в жовтні.

Тепер належалось зробити матеріальну підгото-товку, себто випродати все, що ще залишилося з непроданих рештків нашого майна та зібрати трохи готівки на перші витрати в новому місці. Я не зби-ралася випродувати меблі, бо це могло б звернути на себе непрохану увагу, натомість я стала вино-сити речі на «товчок» щонеділі. Я звільнилася з праці, де сказала, що виїжджаю додому на Волинь.

Ринки для продажу уживаних речей існують у великих містах цілого світу, де в нормальних умо-винах їх перепродують посередники-торгівці. В советських умовинах речі продаються самими влас-никами, що для цієї цілі встановлюється двома ря-дами вздовж головної магістралі, що перетинає за-гальний ринок. Ніхто не платить за це ніяких по-датків, а сама процедура навряд чи легальна і, хоч установлена звичаєво з часів революції 1919-20 рр., фактично могла бути розігнана міліцією кожної хвилини. Специфічна різниця від советського товч-ка було те, що там в більшості продається тільки справді старе барахло, ще з перед революційних

часів, бо все випродуковане в нових часах іде по-через знайомих «по блату». У нас же, люди ще мали добрі речі для продажі на ринку. Також, при кінці війни, як ми чули, лодзькі жидівські фабрики роздавали свої товари кому попало. Це ніби на борг, а фактично, щоб врятувати що можна було від німців. Тепер усі пивниці крамарів були напхані гарними новими текстилями й власники виносили їх на «товчок» — продавали окремо. Наприклад, я зауважила такого, що приносив щодня складаного стільця, сідав на нього й продавав не-раз тільки 1 гарну стебновану ковдру за ок. 400 рублів. Я і сама була б не зауважила цієї риси нашого «товчка», якби випадково не підслухала размови на ту тему двох советських людей. Вони були дуже здивовані, але не догадувались причини. «У нас на товчу, тільки старі лахи, — а тут, подивись!»

Тут уже пішли на продаж мої останні цінні речі, як машина Зінгера, срібний сервіс на 6 осіб, навіть речі щоденного вжитку, як простирала, настільники тощо. Навіть моя улюблена оксамитова сукня, сливкового кольору, пішла в руки старшої сільської господині. Село ще могло децю виміняти або продати перед приходом колективізації.

Вторговані рублі, я стала вимінювати на чорній біржі на американські долари, і вже назбирала їх може сотню, як також одну тисячу рублів. Тим часом мого жида з Рави як не було, так не було. Вже була осінь, коротка і суха, та наступив листопад і одного дня випав сніг. Тоді я вирішила поїхати сама до нього на розвідку.

Ніч в арешті

Я зарані довідалася, котрого дня відбувався тижневий базар у Раві Руській, звідки я надіялася

присісти на селянську підводу. На станції в Раві мій пашпорт був перевірений міліцією без жадної зачіпки. Вже випав був сніг, лежав тонким шаром, і я легко знайшла господаря зі саньми, що за кілька рублів довіз мене до певного роздоріжжя, звідки показав мені дорогу до цукроварні. Вже сутеніло. Я досить швидко знайшла цукроварню, але чоловік, що там зустрів мене, хоч і відповідав на ім'я Гольдберг, але це не був той Гольдберг, що приїздив до Львова. Проте він пояснив мені, що він його кузин та що його цукроварня знаходиться десь за три кілометри далі. Він попросив мене показати мій пашпорт, що я і зробила, заспокоєна тим, що мала щасливу перевірку в Раві. Однаке я не знала того, що в цей час, в прикордонній смузі, (а це була така!), — вже вимагалося особливого штампу на право перебування. Тоді чемний Гольдберг запропонував мені чашку чаю з тим, що він пішле вістку до свого кузина на другу цукроварню. Але, як тільки він вийшов, то я почула себе непевно в чужому оточенні й вирішила негайно повернутись пішки до Рави, вийшла поспішно з дому. Але я не вспіла зробити кілька кроків по доріжці серед заметаного снігом поля, яка вела до проїзної дороги, як назустріч мені, з туману, що обліг поле, виринув високий військовий, який ще на ходу застібав пояс із револьвером. І він мене заарештував. «Кузин»-Гольдберг зайшов не далі, як на найближчий пункт прикордонників!

Цю першу ніч я перебула в пральні якогось, як видно, великого маєтку, тепер пристосованій як умивальня. Про це свідчили залізні рури на стояках із великою кількістю кранів. Тут же була велика господарська піч, що була тепла. На ту піч, я зараз же залізла. Я була досить солідно одягнена в лещатарські штани та черевики, взуті на грубі вовняні шкарпетки, в светрі, а поверх усього зи-

мовий плащ на вателіні з хутряним коміром, так що я ані трохи не мерзла. Внизу стояв вартовий із рушницею, зовсім молоденький, може з вісімнадцять років, що раз-у-раз підкидав дрова до печі. Він був цілком дружелюбний, дуже зрадів, що я можу говорити по-російськи і тут же почав мене розпитувати про тутешні умовини життя, як вони були за Польщі. Пізніше я переконалася, що нижчі ранги набрані з рекрутів до війська, рідко виявляли ворожість до арештантів. Навпаки, в усьому СССР арештування (крім кримінального) уважається ніби якийсь акт долі, що може трапитися кожному, і від якого не можна втекти. Спеціально нема ворожнечі до жінок, бо острах фізичного опору, як то буває з мужчинами, є мінімальний. Настирливо чіплятись жінок в іншому відношенні дуже суворо карається, так що такі випадки трапляються тільки там, де обставини вказують на те, що порушник омине покарання, як, наприклад при депортациях.

Я спала, властиво дрімала, дуже недовго, бо вранці почали прибігати вояки залоги, щоб умітись. Вони весело цвіркали зимною водою, видно призвичаєні до неї. Це були поголовно москалі північного типу, як отої другий Гаврілов, якого я знала, були невисокі, пострижені під нулю, біляві аж до «альбінізму». Їх легке трактування холоду загralо пізніше немалу роль у війні з німцями. Одначе, були й такі, що взагалі не бажали митися, а трималися осторонь, поки їхні товарищи порскали та плескались у холодній воді. Мене дивувало, що не було якогось підофіцера, щоб ужив прямус дисципліни.

Незабаром мене забрали звідти і привезли до якогось довгого бараку в полі із загратованими вікнами та дуже холодного. Коли мене провадили коридором, що тягнувся через цілий барак, то зла ельзаська вівчарка дуже гарчала на мене і була б ки-

нулася на мене, як би не конвоїр, що ледве її стримував на ланцюжку. Він передав мене доглядачеві бараку, і мене замкнено у малій камері з дощаними нарами, на яких було трохи соломи. Тому що там було дуже холодно, я завела розмову з доглядачем, що варив щось собі у камері напроти моєї і дипломатично обіцяла йому дати три рублі, якщо він запалить у моїй грубці. Від попереднього моого вартового я вже знала, що в Червоній армії платять так мало, що їм і на махорку по номінальній ціні, ледве вистачає. І дійсно, моя обіцянка його зелектризувала, бо він зараз же взявся до розпалиння грубки, що челюстями виходила на коридор. Але не встигла піч нагрітись, як знову з'явивсь прикордонник із вівчаркою і, під акомпаньемент її злобного гарчання та уривчастого гавкання, завів мене до великого будинку, де містилась контора.

Треба знати, що большевики не тільки віддали для прикордонної сторожі багато будинків з конфіскованих ними маєтків, але й будували поспішно силу військових комплексів вздовж нового кордону з німцями, як також велиki корпуси для війська довкола Рави!

Арештний дім у Раві Руській

Тут писар, що записував мої особисті дані, був дуже чесний і навіть пробував завести зі мною розмову. Але його зверхник крикнув на нього, що «нема чого панькатись з нарушителями граници» та додав ще погрожуючі слова. Як тільки моя супровідна мапка документів була готова, то мене відправили відкритими сільськими непідкованими санями до Рави Руської. Був чудовий зимовий день, повітря було чисте, сніг блищав міріядами брильянтів на сонці, а пара коней швидко тягнула наші сани по ще тільки злегка їждженій дорозі.

Спереду сидів погонич, а спиною до спини, напроти мене, сидів також молоденський конвоїр з настравленим на мене багнетом рушниці та переляканим виглядом на обличчі. Мені було дуже смішно за всі ці перестороги на адресу малої та безпомічної жінки, якою була я. Особливо смішив мене вираз його обличчя, повний підозріння та водночас страху. Я собі можу уявити, якою пропагандою на тему шпигунів та терористів була напакована його голова.

Дуже швидко ми доїхали до невеличкої вілли на краю міста Рави Руської, де мій конвоїр здав мене під розписку в канцелярію. Тут від мене знову взяли особисті дані, забрали в мене речі та запровадили до невеличкої, свіжо побіленої кімнати без меблів. Тут, на голих дошках підлоги сиділи три жінки та одна дівчина років дванадцяти. Дві були, як видно, селянки. Одна вже літня, в темному гідному одязі традиційного селянського крою, тобто в широкій рясній спідниці та жакеті з темним шалем із френзлями на голові. Я відразу почула до неї симпатію: вся її зовнішність, до речі, бездоганно чиста, являла господарську статечність. Ці жінки вже в сорок років рахують себе поважними господинями. Позбавлені з часом ілюзій життя, але працьовиті та запопадливі, вони вміють пронести до кінця почуття гідності. Такі жінки поводяться дуже стримано, рідко посміхаються, а в розмові дуже розважні. Ці жінки є основою стабільності сільського життя і на них, звичайно, спочиває ступінь успішності їхніх чоловіків.

Ця жінка, а разом з нею її чоловік, були заарештовані з вини їхніх синів. Утікши не так давно через кордон «на німецьку сторону», вони осіли близько кордону й від часу до часу відвідували своїх батьків нелегально. Не знаю чи вони належали до ОУН, але на цей раз метою їх приходу було роз-

добути польські срібні монети. А що батьки не мали таких напоготові, вони звернулись за порадою до свого давнього знайомого... Гольдберга. «Він, цей Гольдберг, був як брат у нас — сказала зажурена жінка, — Ну, і все таки видав нас». Можна догадуватись, що він уже був завербований НКВД до примусових донощиків. Це був той самий Гольдберг! Її чоловік знаходився у чоловічій половині того ж самого будинку. Про них ще буде мова.

Друга, молода велика сільська дівчина, також українка, вразила мене тим, що в цю пору року вона була, можна сказати напівгола. Поверх куцої літньої суконки, вона мала малий жакетик із доморобного льняного полотна, а на голові літню, а не теплу хустину. Під сподом вона мала звичайну сорочку з сільського полотна і я не завважила жадних підштанців у неї (до речі, ми тут не роздягалися взагалі, навіть до спання). Панчохи доходили ледве до колін, а далі виднілася тільки посиніла від холоду шкіра. Я просто здригалася від цієї явної демонстрації, до якої нужди докотилися деякі околиці Галичини, як Равщина або Яворівщина. Дівчині на ім'я було Стефа, була вона наймичка, виявилася скромною та доброю дівчиною, що з типовою пошаною відносилася до старшої «господині».

Третя жінка, мати дівчинки, була жидівка з Варшави. Вона не зводила очей зі своєї доночки і в погляді її була любов та гордість. Справді, дівчинка була того гарного шляхетного семітського типу, а не простацького, що заповнювали замкнені в собі гетто, де кров не одержувала свіжого припливу зі шкодою для їхнього зовнішнього вигляду. Вона мала правильне подовгасте личко, рівну смуглясту, гарну шкіру, великі чорні очі та чорно-синяве волосся. Мама її вияснила нам, що вони втекли від німецької небезпеки, і що один з її кревних є чле-

ном високої партійної верхівки в ССР. Вона розраховувала, що він її визволить з арешту дуже швидко. Також виявилося, що вона затята комуністка та що вона ненавиділа все українське, хоч їй ніколи в житті не доводилось стикатись з цим народом. З перлів її висловів у відповідь на запитання доньки, я пам'ятаю, що вона вважала наші кооперативи антисемітськими організаціями. На запитання, хто такий був Петлюра, мама повчала, що це був такий собі «організатор погромів». Це про чоловіка, що дав жидам персонально національну автономію та навіть призначив міністра жидівських справ! Четверо з його найближчих співробітників мали жінок-жидівок, як Винниченко, Шадлун, Ніковський (четвертого не пам'ятаю). Він також почав призначувати жидів на високі становища, наприклад, мій батько мав до діла з головою українського Червоного Хреста, д-ром Златковським, що був жидівського роду. Я догадуюся, що й тов. із «Заготож-у» Ривкин належав також до жидів, які прихильно ставились до української справи. Щодо погромів, то Петлюра стільки ж відповідає за погроми, як англійська королева за знищення аборигенів Тасманії (див. Сквирський епізод).

При вогнистому темпераменті цієї жінки, з її прихильністю до російського комунізму, її можна було сміло порівнювати з еспанською Пасіонарією, яка прославилася своїм фанатизмом під час громадянської війни в Еспанії, і про котру говорять, що вихований нею син був вбивцем Троцького в Мехіко.

У кожному разі, можна було тільки молитись у душі, щоб вона не попала в Україну, де б вона безумовно поповнила ряди україненависників, як також і русифікаторів. В усякому разі її кликали на допит значно частіше як нас і, нарешті, прийшов день, коли вона з донькою тріумфально покинули

нашу келію. Думаючи про своїх дітей та батьків, що не могли знати куди я пропала, я проковтнула своє почуття нехоті до неї та попросила її вкинути поштову картку до моого батька на Волині. Щоб вона не забула адреси, я казала їй запам'ятати тільки дві назви: ім'я батька та назив міста, бо мій батько був відомий у всій околиці. Як це не дивно, вона це зробила і мій батько вислав когось до Львова забрати моїх дітей до себе. Дивні Твої дороги, Прovidіння!

Кожна з нас була кликана кілька разів до канселярії для вияснення різних деталів. Тоді настав день, коли нам наказано «приготуватися з речами», себто спакувати свої манатки і дуже рано наступного дня нас відвезли до залізниці в Раві Руській, де вже чекав на нас спеціальний потяг, і навіть не тягаровий, щоб перевезти нас до Львова. Ми доїхали до Львова десь коло десятої ранку. Нас було тільки п'ять жінок, а до тридцяти: були чоловіки. Було дуже дивно маршувати рядами вділ по Городецькій вулиці, де спочатку нас взяли до примітивної дезинфекційної станції, що звали в армійському жаргоні «відвошарньою». Після того повели нас тією ж вулицею вниз, до стародавнього монастирського будинку, де за Польщі містилась тюрма Бригідки (так названа за монашими орденом, до якого колись належав цей будинок). Тут розпочався новий розділ моого життя.

Я — СОВЄТСЬКИЙ В'ЯЗЕНЬ

Бригідська тюрма

Хто у Львові не знає стародавнього будинку на вулиці Городецькій, загальновідомий як «Бригідки»? За Польщі цей будинок сповняв функцію в'язниці добре знаної нашим членам Організації Українських Націоналістів, от хоч би письменникові Олесю Бабієві та поетові Богдану Кравцеву. Вони провели в її стінах по чотири роки за «принадлежність» до партії, що мала на меті «одерване ченсці од цалосці»,³⁷ так формулював польський закон їхню провину. Тепер цей будинок був перейнятий большевиками для тієї самої цілі. Не змінилися, однаке грубезні мури, довгі коридори, камінні арки та дерев'яні сходи на три поверхні. Там, до речі, Богдан Кравців написав свої чудові сонети! Він оповідав мені пізніше, що камера не була переповнена і, що вони отримували передачі від Союзу Українок. Також дозволялося листування.

Начальник арештного пункту в Раві Руській, що доставив нас до Бригідок, мусів нас тут здати по рахунку. Ми перемигнулися значучо, коли при вході він віддав свого револьвера вартовому в будинку. Тут ми востаннє бачили цього молодого, стрункого чоловіка, що його широкі плечі відбивав стягнений в талії ременем білий кожух до колін.

Нас запровадили до просторої кімнати з підлогою з дощок. Тут, після переклички усім чоловікам

³⁷ Відірвання частини від цілості.

було наказано роздягти до гола, не звертаючи жодної уваги на присутність нас, кількох жінок. Але за яких десять хвилин вони про настаки згадали і повели нас додолу, до вже не так великої кімнати, переділеної посередині залізними штабами на дві половини. Одна з цих половин вже не була порожня: там стояли ще три чи чотири жінки. У другій же половині знаходився тільки один військовий молодий чоловік у довгій шинелі зі слідами відірваних відзнак на комірі. Ці жінки сказали нам, що їх привезли зі Стрия. Одна з них, що безнадійно курила цигарку, оповіла, що вона завела дружбу з «советчиком», що їй посадили його в реквізовану кімнату, і як він звірився їй, що хоче уникнути набору до Червоної армії. Далі, що хтось їй сказав, що у Львові можна купити фальшивий пашпорт дуже легко на чорному ринку. Вони поїхали до Львова, а що перед тим Ганна довірилася ішо одній приятельці «советці», то на Головному двірці там вже чекали на них енкаведисти. А може і сам її «квартирант» був агентом НКВД.

Тим часом молодий військовий, почувши нашу українську розмову, звернувся так само до нас з просьбою про цигарку. Я негайно запиталася його, звідки він походить? На це він відповів, що з Ленінграду. «Неправда, — відповіла я, — ваша українська мова занадто чиста». Це його видно заскочило. Але він зараз же поправився. «Ну, звичайно, я походжу з Дніпропетровська, — признається він. — Але в останній час я був приписаний до Ленінграду». Тим часом я розглядала його. Він був того типу, що часто зустрічається на Поділлі, а звідти розповсюдився на схід слідом за колонізацією степів Лівобережжя. Високий та стрункий, з м'ягчими, як бувають у нордійців рисами обличчя, хоч і бльондин. Охоплюючи зором його тюремну блідість, його тонку шию, що патетичним стеблом виходила з ко-

міра його шинелі, його сумні очі — в мені вже прокидався материнський інстинкт, але я хотіла трохи більше вияснення. «Ну, і чого ж ви тут? Військовий, ага, ще й старший лейтенант? — допитувалася я. — Ну, і як же це ви потрапили до львівських Бригідок? Інша річ ми звільнені від польського панського ярма. Алеж це **ви** нас «освободжали» — і масш тобі — тут обое разом».

— Вас це дивує? — підхопив він. — Вас ще більше здивує, як я вам скажу, що нас тут, себто військових, до п'яти тисяч.

Я вирячилася на нього, не розуміючи. Мое оставління заохочувало його говорити.

— Ну так, нас військових із Червоної армії тут, в Бригідках є до п'яти тисяч. І лейтенанти, і капітани, часом і майори, хоч вищих рангом вже забирають в інше місце. Я сам повинен мав бути капітаном. Я був героем озера Хасан, пам'ятаєте?

Я кивнула головою, бо ще свіжа була пам'ять про цю сутичку Червоної армії з японцями.

— Ми дали доброго прочухана японцям, — продовжив він, — я одержав тоді медалю. А ось тепер, як бачите, за подяку — я опинивсь тут.

— Але за що? — напосідалася я, ще не розуміючи. — Параграфи п'ятдесят другий, третій та четвертий советської конституції. Це — агітація проти советської влади, конспірація, зрада, підбурювання... Всі підрозділи: а), б), в), г) і так далі... Чорт знає що ще... Мене оце беруть на суд, я вже тут досить насидівся.

При цьому він кинув недокурок на підлогу, розтер черевиком та почав грюкати в двері протилежні до тих, що ними прийшли ми. А що ніхто не відізвався, то він бухнув з усієї сили чоботом у двері.

— Довго я буду тут ще чекати? — grimнув він

було наказано роздягти до гола, не звертаючи жодної уваги на присутність нас, кількох жінок. Але за яких десять хвилин вони про настаки згадали і повели нас додолу, до вже не так великої кімнати, переділеної посередині залізними штабами на дві половини. Одна з цих половин вже не була порожня: там стояли ще три чи чотири жінки. У другій же половині знаходився тільки один військовий молодий чоловік у довгій шинелі зі слідами відірваних відзнак на комірі. Ці жінки сказали нам, що їх привезли зі Стрия. Одна з них, що безнадійно курила цигарку, оповіла, що вона завела дружбу з «советчиком», що його посадили його в реквізовану кімнату, і як він звірився їй, що хоче уникнути набору до Червоної армії. Далі, що хтось їй сказав, що у Львові можна купити фальшивий пашпорт дуже легко на чорному ринку. Вони поїхали до Львова, а що перед тим Ганна довірилася ішо одній приятельці «советці», то на Головному двірці там вже чекали на них енкаведисти. А може і сам її «квартирант» був агентом НКВД.

Тим часом молодий військовий, почувши нашу українську розмову, звернувся так само до нас з просьбою про цигарку. Я негайно запиталася його, звідки він походить? На це він відповів, що з Ленінграду. «Неправда, — відповіла я, — ваша українська мова занадто чиста». Це його видно заскочило. Але він зараз же поправився. «Ну, звичайно, я походжу з Дніпропетровська, — призвався він. — Але в останній час я був приписаний до Ленінграду». Тим часом я розглядала його. Він був того типу, що часто зустрічається на Поділлі, а звідти розповсюдився на схід слідом за колонізацією степів Лівобережжя. Високий та стрункий, з м'ягшими, як бувають у нордійців рисами обличчя, хоч і бльондин. Охоплюючи зором його тюремну блідість, його тонку шию, що патетичним стеблом виходила з ко-

міра його шинелі, його сумні очі — в мені вже прокидався материнський інстинкт, але я хотіла трохи більше вияснення. «Ну, і чого ж ви тут? Військовий, ага, ще й старший лейтенант? — допитувалася я. — Ну, і як же це ви потрапили до львівських Бригідок? Інша річ ми звільнені від польського панського ярма. Алеж це **ви** нас «освободжали» — і маєш тобі — тут обое разом».

— Вас це дивує? — підхопив він. — Вас ще більше здивує, як я вам скажу, що нас тут, себто військових, до п'яти тисяч.

Я вирячилася на нього, не розуміючи. Моя оставління заохочувало його говорити.

— Ну так, нас військових із Червоної армії тут, в Бригідках є до п'яти тисяч. І лейтенанти, і капітани, часом і майори, хоч вищих рангом вже забирають в інше місце. Я сам повинен мав бути капітаном. Я був героєм озера Хасан, пам'ятаєте?

Я кивнула головою, бо ще свіжа була пам'ять про цю сутичку Червоної армії з японцями.

— Ми дали доброго прочухана японцям, — продовжив він, — я одержав тоді медалю. А ось тепер, як бачите, за подяку — я опинився тут.

— Але за що? — напосідалася я, ще не розуміючи. — Параграфи п'ятдесят другий, третій та четвертий советської конституції. Це — агітація проти советської влади, конспірація, зрада, підбурювання... Всі підрозділи: а), б), в), г) і так далі... Чорт знає що ще... Мене оце беруть на суд, я вже тут досить насидівся.

При цьому він кинув недокурок на підлогу, розтер черевиком та почав грюкати в двері протилежні до тих, що ними прийшли ми. А що ніхто не відізвався, то він бухнув з усієї сили чоботом у двері.

— Довго я буду тут ще чекати? — grimнув він

на вартового, що показався нарешті. — Мені вже час іти на суд, забирай мене швидко.

На його обличчі зникла лагідність заступлена викликом. Його забрали, а я задумалася. Ось де поневірявся цвіт України! Ось де пропадали здібності та навіть заслуги перед режимом. А ці п'ять тисяч, що він про них згадав! Адже цих п'ять тисяч арештованих молодих чоловіків, це ж були офіцери війська! Того самого, що мало б незабаром боронити Советський Союз перед німецькими нацистами. У той час мені ще не прийшло до голови, що це вже починається таємна чистка командного складу, на випадок війни. І що, тим самим, большевики самі не вірили в тривалість миру, нещодавно заключеного Сталіном із Гітлером. Тоді ж я тільки подумала, що ненадійна ж та армія, що її треба тримати в руках такими мірами.

Обшук

На місце військового, забраного на суд, прийшла закутана в хустку з френзлями жінка, що відчинила великим ключем ґратчасті двері з одної половини кімнати до другої. Вона наказала нам всім роздягтися до сорочки для обшуку, а тоді стала викликати нас по черзі на свою половину камери. Ще в канцелярії ми віддали наші пашпорти та гроші й інші цінності на переховання з квитком. Від мене туди пішов імперіял, себто золота монета з царських часів, ціною десять рублів, себто п'ять золотих долярів. Він був записаний як «жовта монета». Разом із ним я здала під квит ще сімдесят п'ять радянських паперових рублів; крім того, я мала 10 американських долярів, спритно зашитих у плащі. У молодої жидівочки, втікачки із Варшави, советка відібрала пасту до зубів та деякі ще речі з косметики, в наслідок чого власниця почала

бурчати, що вона купила та все за зароблені гроші. Але ця неприємна та груба жінка, що її сміло можна було назвати «сукою революції», з насупленим обличчям продовжувала свою роботу над нами. Закінчивши її, вона передала нас наглядачеві, який забрав наші папери та повів нас широкими з тяжких дощок зробленими, старовинними бригідськими сходами вгору. На першому поверсі він наказав присутньому наглядачеві, так званому «коридорному» відімкнути двері в куті і пхнув туди стару селянську жінку з Рави Руської, а також наймичку Стефу до середини. Вони обидві кинули на мене жалісний погляд на прощання, бо їм хотілося бути в тій самій камері, що і я. Тим часом наш провідник повів нас ще на один поверх вище, і зупинився перед такими самими дверима з написом «шістдесят три».

В камері ч. 63

Тут знову коридорний відчинив двері, провідник вичитав з паперу мое прізвище і, не вспіла я оглянувшись, як він міцно штовхнув мене до середини в одчинені двері з такою силою, що я влетіла мало не на середину камери і ледве стримала рівновагу на слизькій, як мені здалося, підлозі. Мене вразив, зненацька, гамір багатьох жіночих голосів, а також дмухнуло в ніс погане повітря. Але вже до мене підскочили дві або три жінки з криком «цу-вакс» (по-німецьки: «доріст», себто новенька) і тут же почали бомбардувати мене запитаннями, а одна з них подала голосно комусь позаду слово «граничка». Тим часом я вже завважила, що камера була дуже велика з трьома дуже високими вікнами в одній зі стін, і що вона дуже-дуже переповнена: тут було зібрано не менше як сто жінок, що сиділи або лежали на сінниках, покладених на під-

лозі в п'ять рядів з проходами поміж ними; а ще інші під вікнами та під стіною з входовими дверима. У куті напроти входових дверей простягався ще один ряд аж до простого дерев'яного стола, де розкраювали буханки хліба на порції. Та, що перша підскочила до мене, була полька, на ім'я Ядзя у коротких штанцях і взагалі хlop'ячо-спортивого вигляду. Мала довгий ніс, що часто зустрічається серед мазурського племені в Польщі. Вона забрала мене в кут, діагонально від дверей, де, як вона казала, сиділи самі «границі», себто ті, що пробували нелегально перейти границю, трьох національностей: українки, польки та жидівки разом коло шістдесят п'ять або сім душ. Одні «звідси туди», а другі «звідти сюди». До останньої категорії належали переважно жидівки, що утікали з німцями, окупованої частини Польщі. Незалежно від того «звідки», всі «границі» сиділи без перемін місяцями. Друге діло, що серед граничок не було крадіжок. Третя причина був доступ до свіжого повітря, для чого в одному бічному вікні, були навмисно розбиті (общасом) шиби, хоч уже наступила зима.

Я не бачила ніде вільного місця для себе, сидячи на краечку вже зайнятого сінника. Мене повідомили, що я мушу зголоситися до старости камери, а та призначить мені місце, як би хтось був забраний з камери до кінця дня. Хтось із добрих душ приніс мені емальйовану миску на зупу та олив'яну ложку з наказом, щоб доглядати їх, як зіницю ока, бо як не стане ложки миски, то не буде обіду. Розглядаючись по камері, я завважила, що майже на кожному сіннику вже було по дві жінки, а тільки одніці розпоряджали цілім сінником. Було дуже мало надії на місце, нікого не викликали того дня з камери. На обід одержала я ополоник кислого капусняку, себто нічим незаправлена варена квашена капуста з водою. Отже, якщо я не могла їсти одної

страви в моєму житті, то це був кислий капусняк: від раннього дитинства мій організм не зносив жадних квасот. Отже я залишилася без обіду, але якось не чула голоду. Тим часом, одна з українських гранічок, учителька на ім'я Барановська, запропонувала мені розділити сінник із нею. Я, правда, не мала вільного вибору, але, на щастя, пані Барановська була цілком симпатична. Натурально, з її сторони не все було християнська добросердечність: з огляду на переповнення камери, староста могла їй призначити когось гіршого від мене кожної хвилини. Крім того, для мене було вигідніше через те, що я була щупла, так що не було жадної проблеми на вузькому сіннику, навіть якщо вона була грубша. У неї було кругле рум'яне обличчя і була вона привітна. Оповіла вона свою історію. Замужня була за поляком-учителем в «конгресівці» (центральна Польща), гостювала із п'ятилітнім синком у своїх батьків у Львові. Вона чомусь не скористала з триденного відкриття кордону й вирішила перейти кордон із дитиною пізніше, з таким самим результатом як і решта нас, гранічок. Привезена до центральної станції у Львові, вона почала свій вимарш вниз по Городецькій вулиці до Бригідок, коли її прояснилось, що вона може відправити хлопчика до своїх родичів, що мешкали недалеко. Це вона і зробила, не звернувши на себе уваги конвоїрів. Тихенько пхнула синка і сказала: «Іди до діда і баби та скажи, що сталося». І велике щастя для дитини, бо таких арештованих дітей забирали від батьків й держали в осібній камері з великою кількістю босяків.

Ні подушки, ні простирадла, ні якогось покриваля не було. Замість подушки вживалося пошивки або просто клунок з речами зав'язаними абощо. Так я загосподарювалася та стала розглядатися довкола. Тут наведу плян камери із сінниками. З цьо-

го пляну видно, що сінники лежали дуже тісно зсунені. Залишенні вздовж кожної подвійної серії проходи треба було замітати та мити щодня, для чого призначалася чергова дижурна. Але коли приводили нових, званих в тюремному жаргоні ще з Австрії «цувакси», то ця робота звичайно навантажувалася на них. Вже на другий день ця робота впала, таким чином на мене, але зустрінулася з такою гострою критикою експертів, що надалі викуплювалася ціною двадцять цигарок комусь із жінок-курців. Ця трансакція віталася ними з ентузіазмом, але також і мною. Я ніколи в житті не шурувала підлоги, бо у нас в мешканню вони були насамперед паркетні. А цигарки можна було купити в кантині по державній ціні скільки хочеш, то я брала часом і п'ятсот штук.

«Гранички» займали в камері цілий найдальший кут по діяоналі від входових дверей, одною суцільною групою, до 60 осіб. Вже хоч би тому, що вони сиділи найдовше в камері, місяцями без розгляду до слідчого. Там було ще одне бічне вікно, шибики з нього були хронічно розбиті: гранички воліли ризикувати запаленням вух та горла заради свіжого повітря. Крім того гранички не крали і не мали серед себе «капусів», себто донощиків. Трималися більш менш національними групами, але не дуже суворо.

Щодо їжі, то вранці нам давали по півлітри доброго гарячого чаю з цукром, норма останнього — коробка від сірників. Тоді ж видавали по шістсот грамів житнього хліба, так званого чорного, але випеченої нашими львівськими пекарями і доброї якости. Молоді здорові жінки з'їдали переважно цілу порцію хліба таки зараз же вранці. Хліб приділявся буханками, староста камери розділяла його на пайки ножем на столі, що стояв на ту ціль зараз коло входових дверей. Часом під тим столом

спали «цукавси», але ніколи на ньому. Обслуговували кухню та приносили баняки в'язні з легкими провинами. Зупа щодня той самий капусняк, останні два місяці моого перебування була замінена на рибну юшку з квасними помідорами. Отже я жила чаєм та хлібом і дечим, купленим у кантині, як оселедці та коржі. Ввечорі беззмінно давали ячмінну кашу без омасти, і я не могла проковтнути більше ніж три-чотири столових ложок, а тоді зачинала давитись. Шумовиння та біднота їли багато, не раз нам приносили що лишалось із інших камер. Деякі із жінок навіть набрали ваги з браку руху та праці. Коли викликали охочих мити коридори, то мало не бились за привілей. Правда, це не тільки з того огляду, щоб розімнати зледачілі м'язи, але також із ціллю роздобути якісь новини. Як на замкнену камеру, інформація у нас стояла непогано.

Наприклад, наша «кочегарка»,³⁸ яка замордувала свого новородка ніколи нікому не говорила про свою справу. Однаке за тиждень уже ціла камера знала про причину її арешту, хоч вона після виклику на судову розправу не повернулась до нас, але всі знали не тільки те, що вона була засуджена на три роки, але також слова судді, що «не було потреби вбивати: світ широкий для кожної людини». Натурально, суддя виголосив таку «соціяльну правду» тільки теоретично, бо практично для самітної жінки виховати здорову дитину було неможливо. Щодо притулків, то спостерігала цих нещасних дітей на прогульках по Кайзервальду з учителькою, що їм дуже мило пояснювала. На жаль, навіть скупі запаси товщів та цукру в більшості розкрадалися завідуючими господарством. Всі ці діти були просто чорного кольору шкіри з

³⁸ Батьком був машиніст цього ж паротяга.

нерівномірними розвинутими членами тіла, власне з браку цих головних елементів, як мабуть і вітамінів. Серце стискалось дивитись на цих дітей, в той час, як партійні захоронки мали все, що треба.

Кантинна

Тут, у камері ті щасливі, що отримували з дому гроші, мали можливість доповнити наші вітаміни та протеїни з кантини, що спочатку буvalа раз на місяць, а після ревізора з Москви що два тижні. Головними предметами були солоні оселедці, що їх я купувала не менше одного кілограма (це мабуть буде коло одного тузіня) та цигарки. Після ревізії з Москви були додані прості «бонбони» та солодкуваті коржики, імітація медівників.

Я, що ніколи не з'їла більше, як малий кусничок або два нарізаного з оселедця, як закуски до горілки, тепер здирала шкіру одним вправним рухом, потрощила, полоскала в холодній воді, тоді скручувала голову, брала в жменю та з'їдала цілого аж до хвоста, нараз. Природно, після того дуже хотілося пити, але приносити баняки води нам не заборонялося, а була це львівська вода, джерельного походження з-поза Львова і надзвичайно смачна. Кожна з жінок старалися їсти як найбільше нараз по принципу, що те, що вже є в жолудку, є певне. Сестри Старі, а з ними і я, вішали свої запаси на ручку вікна напроти їх сінників, куди не було проходу, і так могли ми забезпечити собі на якихсь два дні запасів. Занадто було багато «спеціалісток» у нас у камері: у мене з-під голови вкрали нові панчохи, що я берегла на виїзд або подібну нагоду: бачите їм потрібно було ниток до шиття.

Тому що цигарки були свого роду готівкою в цілих Бригідках, то я купувала їх не менше сотні, хоч я не курю, а на свої приватні потреби. Напри-

клад, поза платнею за дижури, їх можна було виміняти за мило, що давалося нам малими кусничками, щось величини столової ложки. Тут треба згадати в'язничний звичай, що хто виходив з камери зовсім, то роздавав все своє тюремне майно кому хотів, отже дехто колекціонував мило.

Добросердечні жінки звичайно давали оселедці тим, що не мали за що їх купити. Перед вела Мироська. Стало одержуючи гроші від своєї сестри пані Вовк із Личакова, вона купувала коло два кілограми оселедців і певну кількість роздавала. Її фавориткою була одна з дурних, яку звали «Дичкою», що проте не була божевільна цілком, а фактично була гола і боса. Коли ревізор дозволив нам перші пакунки з дому, то Мироська замовила для Дички нову суконку гарного кольору та пару шафірового кольору підштанців (майтків), бо інакшого кольору в ССР не продукували. Відтоді Дичка узнала Мироську, як свою добродійку. Я давала часом по оселедцю кому мені хотілося: одного разу моїй тодішній сусідці по матраці, що дуже жадібно на мої багатства дивилася, а не мала ні гроша, бо всі жидівські гранички не догадалися дістати собі рублів, а їхні польські злоті вже були неважні. Вона, недовго думаючи, скопила оселедця в жменю і з'їла від носа до кінця хвоста, навіть не почистивши. Я її спіталася, чи так смакує краче, на що вона відповіла, що важнішим є те, що так оселедця більше. І якось то їй не зашкодило!

Інакша справа була з панною Борковською, полькою з Варшави, що мабуть тоді розділяла зі мною сінник. Хоч я підозрівала її в кур'єрстві, але вона цілком правильно говорила по-українському, за винятком вимови літери «г», що у неї виходило варшавський спосіб, як «х». Ця панна була негарна, невелика на зріст, з картопляним кольором обличчя та всього тіла. Але вона говорила трьома чужими

мовами, грала на фортепіані, знала визначніші музичні композиції на пам'ять і широко знала найкращі фільми та акторів того часу. Отже ми з нею відпочивали від дійсності, обговорюючи подібні речі або наспіваючи потиху найгарніші мелодії Шуберта або Шопена або славні арії з опер. Про себе особисто нічого ніколи не сказала, але я стала догадуватись, що вона мусіла походити з якоєсь дальшої родини графів Дунін-Борковських, цієї спольщеної української шляхти. Підставою мого здогаду було те, що в автобіографії нашої відомої письменниці Наталени Королевої вона згадує, що в родині Дунін-Борковських, після переходу на Унію, покоління за поколінням знання української мови для членів цієї родини, було обов'язком. Для цього зі села вибиралися підхожі дівчатка або хлопці до забав із графськими дітьми. Зі свого особистого досвіду у Львові знаю, що граф Дідушицький, якого палацик був на Курковій вулиці у Львові недалеко Донцівих, прегарно говорив по-українськи. На жаль, я непевна за його десять чи дванадцять синів! Дорогий читачу! Він охоче підтримував мого чоловіка, інспектора РСУК, в переведенню реєстрації українських молочарень, для отримання субсидій на машини для молочарень. Мій же чоловік, не вмів по-польськи.

Панна Борковська не мала жадних грошей на кантину і я часто давала їй оселедця, але вона ніяк не могла навчитись його очищати! У домі моого батька я також не чистила оселедців, але навчилася пізніше, — а панна Борковська ніяк! Мене тривожила думка, як тяжко їй прийдеться, коли її заберуть із транспортом у середину ССР на тяжкі каторжні роботи. Такі як вона резигнують з усього, не вміють пристосуватись і мовчки вмирають.

Зараз же на другий день після моого приходу, вранці нагрянуло кілька чоловіків в'язничної обслуги та

звеліли нам вийти на коридор. Це була періодична перевірка камери за забороненими речами, як го-динники, голки, олівці, ножиці, ножі і таке інше. Виделок ми не мали, тільки їли ложками, бо нічого твердого і так не було. Ці ревізії повторювалися досить часто та були поважним докучанням, бо все переверталось догори ногами.

Прання в камері

Ніхто не журився чистотою нашого одягу, отже ми мусіли допомагати собі самі або сидіти місяцями в бруді, розводячи воші (були і такі). Ми пристосовували наше мізерне прання холодною водою до наших виводів до умивальні. А що час перебування там ледве дозволяв особисте вмивання, то ми тільки щедро намочували наші кусні лахів під кранами, тоді забирали на камеру, там намилювали й терли на дошках підлоги побіч сінника або терли в руках. Тоді лишали так лежати, намиленими, а по обіді, коли нас брали до умивальні другий раз, то ми захоплювали наше прання зі собою і там же полоскали від мила. Сушити не було де, бо в камері це суворо заборонялося. Коли одна із «шумовиння» розвісила свої мокрі речі на протягненому від вікна до параші шнурку, то «коридорний», себто наглядач, влетів до камери і скинув всю білизну на підлогу, зірвавши шнурок. Можна собі уявити скарги та вереск тієї жінки, на що коридорний реагував одним словом: «Ніззя» і забрався геть. Взагалі, наша камера мала легший режим, як «неполітична». Ми сушили наші речі в той спосіб, що несли поодинокі штуки перед собою в руках вздовж головних двох проходів, лопочучи ними, ніби прапорами. До лазні нас брали що два тижні, а після ревізії з Москви що десять днів. Милися ми великими групами в одному приміщенні під душшю, вода була можливо тепла,

але час був закороткий. Роздягаючись до купелі, ми мусіли віддавати весь свій одяг до дезінфекції парою на «відвошивлення». Результат був такий, що хто тримав себе чисто від вошів в камері, той одержував їх після парової дезінфекції. Хоч скажати правду, наглядачі лазень не дуже дотримувались дисципліни. Були такі, що взагалі не ходили, в першу чергу «падачка»; сінник її усі жінки обминали, мов якийсь острів, оточений невтральною полосою. До лазні переважаюча частина жінок ішла сама охоче, хоч тут було одне «але». Справа в тому, що пара страшенно нищила нашу добру вовну, наші плащі та светри. Жінки шахрували, як могли, щоб якось порятувати такі цінні речі. Врешті нас же могли вивезти в транспортскої хвилині в холодні частини СССР, де б вони дуже придалися.

Трохи трудно було з чесанням волосся, бо жінок не обстригали насилу. Ножички для нігтів, голку, папір до писання заяв з олівцем ми одержували на прохання від дижурного. Але перше, що жінки просили прислати з дому, це були міцні кістяні (а не плястикові) густі гребені. Щоправда, нам, на прохання, видавався також один густий гребінь на всіх. Але ми мали досить значний процент на камері жидівок, з їх густим кучерявим, шорстким волоссям, що через шорсткість пружинило, і вищесати комах з нього було дуже трудно, тим більше, що ми ж не стриглися. Зі слов'янок, тобто польок або українок, я не пригадую ні одної кучерявої, крім гарненької слабоумної ще одної Зоськи (тих Зось було без кінця) із «ряду слабоумних». Зося, — кур'єрка з Krakova, мала волосся до колін, ніколи не мила його в лазні, бо не було як при короткому часі і в не дуже гарячій воді, але вона комах не мала. Одна з причин було мабуть те, що вона «мешкала» в самім кутку під вікнами, ото-

чена чистими українками та польськими «панями», а на камеру виходила дуже рідко.

Цікаво, що у советських в'язницях ролю наглядачів меншого калібру, як, наприклад, ті, що роздавали зупу, сповняли не енкаведисти, а прості вояки середнього віку. Тому, що це були колгоспники, в більшості українці зі сходу, ми підтримували з ними дружні дипломатичні стосунки. Наприклад, ми попросили нашого, щоб на Різдво чи Великдень не дозволяв жидівкам прати — і він їх всіх повиганяв із уборної назад до камери, як щось бачив у вічку, що є недозволене. Коли підрівна скоком з вікна одного поверху босячка Мариська Бергер дістала великий вилив крові, до тієї міри, що її сінник промокав наскрізь, то ми підняли загальний крик і стук аж доки не прийшов корпусовий і забрав її до шпиталю на пару днів, де вона могла бодай помитись. В цьому ж шпиталю передержували тільки гірші випадки, а справжньої медичної допомоги не було, хіба аспірина. Служба не ставилась до нас вороже і мабуть тому, що ми не були «політичні». Кільком підозрілим взагалі не було ще доведено: їхне діло мало замало суті справи.

Українські «границі» й інші типи жінок

Як я писала, пані Барановська, яка прийняла мене з ласки на свій сінник, була вчителькою. Але згодом я познайомилася з іншими українськими границями, з яких кілька були міщанки, в більшості зі Львова, а решта селянки. Одна з львов'янок, Мирося Патляківська навіть мешкала на Личакові у своєї замужньої сестри пані Вовк. Зрештою і вона сама була замужня, хоч бездітня. Вона була зловлена на кордоні та ще в невтральній околиці. Взялася перевезти її через кордон один се-

лянин, якого вона знала раніше. Але вже в цей час прикордонна сторожа твердо взяла охорону в свої руки. Не тільки були вже проведені по-двійно або потрійно ряди огорож колючого дроту, не тільки були постійні патрулі з собаками, але, що найголовніше, вони страшенно застрашали населення вздовж кордону. Всім, хоч трохи підозрілим у допомозі втікачам було запропоновано або співпрацювати з прикордонниками або ж бути виселеному з рідного тепер прикордонного села або ж навіть щось гіршого. Цим пояснюється і поведінка Гольдберга відносно мене. Словом, золоті часи нелегального переходу кордону вже проминули.

Чоловік Мироськи знаходився по другім боці кордону і був членом ОУН. Він якимось чином прошмуглював до неї олівцем накреслений плян на куснику паперу, на якому була відпісана пароля до німецьких прикордонників. Коли Мироська зі своїм провідником вже знаходилася поміж німецькими та советськими дротяними загородами, їй лишалося буквально кілька метрів до волі, як зі снігу вискочили кілька фігур, одягнені в біле, оточили її довкола, взявшись за руки, як у хороводі. Вона пройшла ту саму дорогу, що і я, себто через арешт у Раві Руській.

Треба пам'ятати, що у Советському Союзі кожний, згідно з їхньою термінологією «нарушитель» границі трактується, як шпигун чи агент капіталістичних держав. Підозрілих осіб викликається ще і ще раз на допити, стараючись роздобути від них всіма способами признання вини в шпигунстві, піддаючи їх різним пробам. Наприклад, молодий жидівський різник, який перейшов кордон із дружиною, був запідозрений вже тому, що мав при собі трохи золота у виді ювелірних виробів та монет. Що ж може бути більш підозрілим для советчика?

Платний агент західної розвідки? Щоб переконатись у правді його тверджень, що він різник, його взяли до різні і казали йому розібрати тушу вола, що він і зробив у рекордовому часі. Мене врятувало від закиду шпигунства мое знайомство з НКВД, бо я була довший час під його наглядом.

Стараючись знайти щось компромітуючого, большевики тримали дану особу дуже довгий час («габеас корпус»³⁹ не існує в ССР). Так, наприклад, одна жидівка, яка до речі дуже гордо трималася, в часі моого прибуття до Бригадок, перебувала вже в тюрмі десять місяців і на списках слідчого колоїдії імені ще все стояв грізний параграф конституції, що говорив про шпигунство. З Мироськи Патляківської слідчі пробували дістати якесь признання, але потерпіли невдачу, через тверду поставу Мироськи, як і те, що в неї була вадлива серцева кляпа. Ще в дитинстві вона перейшла хворобу запалення уставів, яка залишила зіпсую одну з кляп серця. Практично це виявлялося в тому, що вона мліла при кожній нагоді, часом вже стоячи в черзі за капусняком, а вже й поготів, коли насмілювались бити гумовою палицею. Так сталося при допиті й слідчий дуже перелякався. Словом, вони нічого від неї не добилися. Мало того, при першій конfrontації поки слідчий прочитав протокол її справи, Мироська зауважила, що він поклав з краю кусничок паперу, де була записана її пароля до німецьких прикордонників та накреслений плян переходу. Потихеньку-полегеньку вона двома пальцями стягла цей папірчик ближче до себе, а тоді проковтнула.

Мироська при своїй фізичній слабості мала дуже міцний характер, так що її можна було назвати неофіційною провідничкою українських граничок.

³⁹ Охорона особистої свободи.

Вона також не так дуже давно одружена й тужила за своїм чоловіком так, як я ще ніколи не бачила. Вона мала чотири кляси гімназії, а з природи була розумна та спритна. На сіннику лежала з молодою дівчиною з села (до речі сама походила з села), якій на ім'я було Зося, зграбненька та приемна. Їхні сусідки були сестри Старі та трохи старша молода жінка, якій на ім'я було Оксана, а далі ще замужня молода селянка Марія. Протилежно до замореного вигляду Мироськи, з її сухим личком з трохи горбатеньким носом та недорозвиненою фігурою. ці інші були просто квітучі і всі до одної гарненькі, а Оксана, висока та добре розвинена, насправді була гарна. Зрештою, так само й Марія. Всі пovedились спокійно, гідно, чемно. Щодо сестер Старих, яким було щойно 18 і 19 років, то, почувши, їх прізвище «Старі», кожний урядовець задивлявся на їх рожеві щоки та усміхався. Вони працювали у священика по другому боці кордону й на Різдво вирішили піти додому, відвідати батьків.

Вони перейшли кордон щасливо, але почули гавкання пса із прикордонної патрулі й завернули з дороги в поле. Сніг був дуже глибокий, як вони згодом оповіли, залишили вони за собою слід і боялися, що пес побіжить за ними. Дійсно пес побіг за ними, понюхав... і пішов без звуку геть. Можливо, що запах кухні на їхніх кожухах був йому занадто симпатичний, адже він завжди діставав свій обід від жінок у хустках та кожухах. Їх забрали з дому батька за пару днів (мама вже не жила) на донос. Пізніше, коли паню Барановську вивезли в транспорт, то вони мене взяли до себе. Я їм показала, як плести діамантовий взір светра на гилячках із мітки то вони тим захопилися. З польських граничок було небагато з тієї категорії, що прогавила можливість перейти кордон, коли він був відкритий на три дні. В цей час навіть досить

наших зробило це, під виглядом польського. Документів ніхто ніяких не пред'являв, коли записувався на право повороту до Польщі. Я була тоді в конторі перепусток і сама довідувалася, так що знаю це певно.

З польських граничок найкраще пам'ятаю одну паню з дочкою вже дорослою, з Варшави, жінку високого урядовця, що мало коли сходили зі своїх сінників. З інших тутешніх була ветеринарна лікарка Гелена. Вона вистаралася своєму кузинові, офіцерові польської армії, перепуску до Перемишля, де він надіявся перейти кордон. Зловлений, він видав її. Це була досить гарна, поставна молода жінка з доброго середовища, але ми, українки її не долюбляли, бо вона, маючи маму українку, була великою польською патріоткою, ба навіть шовіністкою. Але в неї був міцний характер. Коли слідчий одного разу не міг з неї видобути нічого більше про одну нелегальну польську організацію, то він загрозив, що заарештує її маму. Мало того, лишивши її під наглядом вартового, він скочив автом до її дому і привіз плащ її мами, на доказ, що мама вже заарештована. Але одинока відповідь була:

«Ну що ж, сиджу я, посидить і моя мама». Одного разу вкинули до нашої камери жінку генерала Уейського з визначної родини: у Львові був університет «імені Уейського». Це була струнка жінка понад тридцятьку, з дуже густим пшеничного кольору волоссям, але вже трохи знищеним обличчям. На щастя, те волосся було обстрижене по шию, бо виявилось, що вона не вміє втримати в себе чистоти. У цьому волоссі дуже скоро завелися воші, а умивалася вони в убиральні, не здіймаючи свого тричвертнього хутра, так що при вмиванню рук під міцним струменем води, їй заливало до рукавів, а з лиця вимила хіба носа. Ми, навпаки, роздягалися догола при умиванню, щоб не замочити

одягу, а головне, що ми спостерегли, що воші не люблять холодної води після купання і зі зимної шкіри перелазять завжди в той сам куточек сорочки або блюзки, де їх легко виловити. Крізь мої лещатарські штани з доброго сукна, вони взагалі не могли пролісти.

Уейська була дуже балакуча й говорила дуже інтелігентно, але після декількох викликів до слідчого нею перестали інтересуватись і, з вибухом війни, її перевели в божевільню до Кульпаркова, бо виявилося, що її чоловік нагородив свою гарну, молодшу на 20 років жінку невилічимою хворобою, що пішла їй на мозок. В Кульпаркові їй принаймні дали відповідні застрики, що забезпечили її на дальші чотири роки, про що я довідалася припадково від советського лікаря після вибуху війни.

Іще однією оригінальною фігурою була 16-річна Зося з Krakova. Правдоподібно кур'єрка польської організації, але їй нічого не давали. Мала янгольське личко й коси до колін, тихо сиділа під самим вікном. Кіс своїх ніколи не мила, бо не було як — і все таки якимось способом тримала їх чисто. Вона щодня молилася, сиділа тут вже довго і зробилась щасливкою професіоналок «твердих».

Молода жінка з Торуня перебула аж три місяці в «спецотделі», в повній самоті, як не враховувати випадку, що до неї дали якусь страшну, ординарну та дуже брудну жінку, чи не проститутку. Большевики при своїй канібалльській дикості не беруть під увагу особливостей фізіології жіночого організму й не дбають про найпримітивніші санітарні заходи. Деякі жінки, і не так їх було мало, були забрані з дому в чому стояли, наприклад, у нічній сорочці і легкому шляфроку. Добре, що це була зима й можна було подерти до ужитку частини спідньої білизни, що влітку не були потрібні, а митися льодовою водою в убиральні. Це пониження страшенно

пригнічує жінок. Але в даному випадку ця представниця низів ще й демонструвала: вона не вживала нічого, бо навіть паперу з часопису не було. Отже вона не вставала з ліжка, і цілий сінник промокав наскрізь і капав на підлогу, а повітря просякало запахом засохлої крові. На великій камері було легше, бо там жінки допомагали одна другій, часом випросили гарячого чаю (без цукру), щоб обмитись. А крім того, мабуть за браком свіжого повітря та вітамінів, природне явище припинялося у 60% жінок.

Посидівши в таких умовинах три місяці: сама одна, в повній тиші, докторова стала відчувати, що божеволіє і оголосила голодівку. Тоді тільки перенесли її в нашу камеру зі страшеним гамором від сотні жінок. Ця щупла молода жінка, недавно одружена, так само тужила за своїм чоловіком, як Мироська та інші молоді одруженки. Характеристично, що у старших жінок на першому пляні були думки про дітей. Особливо яскравим прикладом була Надя із східніх областей, про яку ми згадували вище. Будучи завідувачкою дитячого дому для сиріт, вона тримала коло себе п'ятирічну донечку. Коли ця донечка раптом захворіла, вона покликала до неї місцевого приватного доктора («на чорно») і заплатила йому гонорар п'ять кілограмів цукру з запасів дому. Завидний шофер таксі доніс на неї до КХІР. Боже, як бідкалась ця жінка. Ми, місцеві, мали тут своїх близьких із родин чи кревних, але кого вона мала?

— Ти ж маеш чоловіка, — казали ми.

— Чоловіка? — скричала вона. — Ви не знаєте наших чоловіків! Я одержу пару років напевно. Наші чоловіки не будуть себе обмежувати на такий час: він візьме собі якусь — і бідна моя дитина!

Надя виявилася дуже доброю жінкою, з чисто наддніпрянським почуттям справедливості та пря-

мим підходом до спірних речей. Тому її вибрали камерною старостою абсолютною більшістю. Всі її полюбили. Нарешті її взяли на судову розправу. Їй дали два роки в легшому таборі примусових робіт, в Україні. Це за п'ять кілограмів цукру, що перед війною продавався по одному золотому за кілограм, себто за крадіжку на суму п'ять або шість англійських шіллінгів. Правда, всі казали, що при добрій поведінці вона вийде на волю за один рік. Але за польських часів вона дісталася б тільки попередження або штраф.

Із жидівських граничок виділялась Соня Гольдберг, донька багатого інженера, а може і власника фабрики в Лодзі. Вона колись проговорилася, що батько купив їй астраханське хутро за дві тисячі злотих на її уродини. Тепер її родина сиділа у варшавському гетто, що ще не було замкнене й будучи заможною, не бракувало їм їжі. Але вона захочалася в краківського брокера (маклер) Ізю Каца, що втік на схід відразу після окупації Польщі. Вона перейшла кордон з метою його відшукати й опинилася в Бригідках. Це була добре вихована й не дурна дівчина. Треба було спостерігати її, коли котрась з її одновірок зробила щось негарного: її жидівська гордість була зранена. Вона була захоплена своїм Кацом і переконана в його надзвичайних здібностях до такої міри, що твердо вірила, що він знайде вихід з усякої ситуації, аби тільки вона його знайшла. В своєму клунку вона мала тільки дорогі, але непрактичні речі, ніяк не для сибірського клімату або казахстанського колхозу. Була струнка, з інтелігентним обличчям і думала, що її ноги гарні, але насправді вони були патикуваті. Вона мала наші симпатії, але ніяк не зближалась до нас, українок. Її частіше викликали до слідчого, але врешті її взяли від нас і ми ламали голови: чи це відвезли її у глибину СССР чи до Замарстинівсь-

кої в'язниці, де сиділи самі політичні в'язні. Особливою постаттю була інша жидівка з Варшави, що вже знаходилася тут понад рік, яку підозрівали в шпигунстві. Мала гарну біблійну семітську красу, як зав'язала голову після миття волосся, то виглядала наче Рут, але християнок ігнорувала. Іще одна жертва советського безглуздя була стара понад 70 років жидівка, яка посідала невеличкий маєток. Хтось доніс на неї за визиск робітників, між якими були її дві власні дочки. Вони регулярно надсилали їй гроші для кантини та одяг, коли це дозволили, але вона була майже сліпа й не могла себе очистити від вошів, що їх мала силу-силенну. Коли ми запиталися тієї жидівочки, що з'їла шматку з зупи, чому її ніхто не очистить, то вона відповіла:

«Я не маю найменшого гроша, щоб купити щось у кантині. Вона має все, але ніколи не поділилася з нами. Отже нехай годує свої воші разом із бісквітами». Однаке, тому що вона «мешкала» недалеко від нас і ми всі були загрожені, то одна українка узяла на себе роля доброї самарянки й почала виловлювати воші, рахуючи їх вголос. Нарахувавши вісімдесят сім, їй надокучило це зайняття й вона покинула. До лазні стара не ходила. Навіть «тверді» не обікрали її, бо бридилися. Але найпопулярнішою з усіх жидівок була зловлена, коли вертась із заслання, на ім'я Кая (Кляра). Її прізвище Фраер. Її з чоловіком, також «брокер»,⁴⁰ вивезли на Урал, до нового шахтового міста. У дорозі їм давали їсти тільки солоні оселедці і дуже мало води, що і так була занечищена, в наслідок чого вона занедужала на дезінтерію й просто з потяга пішла до шпиталю, а її чоловіка призначили до шахти, де він носив дерев'яні підпори. Вкінці вони обое вирішили втікати назад до Львова.

⁴⁰ Гешефтмахер: торговельний посередник.

Кая була висока, кучерява, як фіджійка, брунетка, як кажуть, «жгуч», з дуже чорним волоссям, дуже рум'яним лицем, з дуже білою усмішкою, дуже чорними очима... і стовпчикуватими ногами. Словом, була гарна з ноткою вульгарності. В її утечі з Уралу абсолютно всі советські громадяни допомагали. Наприклад, депортованим на Урал не продавали залізничний квиток, їм купив червоний майор. У Києві їх взяв на нічліг фія-крап до себе без благословення міліції. Де по-дівся її чоловік потім — вона про те мовчала. Але через стару советсько-польську границю перевіз їх рій українських чередників, що їхали до Західної України відібрati до транспорту гурт худоби. Словом, їй допомагали всі і вся, бо що то значить бути гарною жінкою! Зрештою, в Советському Союзі люди мають собі за приемність дурити владу де і як можуть, принаймні тоді. Вона була дуже весела, жваво ходила по камері, не уникали християн, як інші жидівки, словом, вона стала скоро улюбленицею публіки. А до того — її прізвище — Фраер (!) додавало веселості у камері, особливо, «морових», себто професійних з батальйону «к... вазлодій». Яка шкода, що вона не залишилась на Уралі, далеко від німців!

Крім Каї Фраер, я зустріла в Бригідках ще дві заслані жінки, що повернулись. Обидві були за Польщі проститутками у Львові, і, як такі, заслані. Одна з них працювали у фабриці, де фарбувалася залізні ліжка десь аж за Москвою. Друга була заслана до колгоспу в Туркестані, де мусіла дойти вівці та виготовляти овечий сир «бріндзю». Обидві були маленькі, непомітні та дуже тихі. Тепер їм, як і Каї Фраер, загрожували вже не просте заслання, а тaborи примусової праці, як покарання за втечу.

Тепер мало кого викликували на допит, хібащо

у дрібних випадках, як от т. зв. «спекуляція», себто прояв приватної ініціативи в постачанні харчів зі села, переважно шляхом заміни за одяг. Колективізація сільських господарств ще не була переведена, так що хто в місті мав дещо вимінювати, той ще не голодував.

Від часу до часу влаштовували імпровізовані виступи вар'сте, наприклад, одноока фельдшерка-бабка з Цехоцінка, жидівка, якій минуло вже 50 років, загорнувшись у шальову хустку, виконувала пісеньку і сценку з життя паризьких апашів. Крім кабали, дехто розказував свої віщі сни, що їх треба було розгадувати. Навіть мені приснилося, що я в шпиталі, де лікар у білому халаті сказав мені, що буду хвора двісті шістдесят днів. Дівчата це розгадували в такий спосіб, що буду сидіти в Бригідках таку кількість днів. Найдивніше те, що воно так майже і було. «Морові» розважалися тим, що напускали, одну на другу дурноватих при чому найбільше дісталося Марусі Дишко або, як її називали, «Дичка». Про це навіть з'явилось мое оповідання на еміграції у журналі «Київ», а згодом у «Порогах». Але більш барвистим було святкування 1-го травня, також надруковане в першій книзі альманахові «Нові Обрії» Нитченка в Мельбурні, Австралія. До них відсилаю читача. Це все в 60-их рр. Кадрових злодійок не випустили ані одної, але в більшості вони сиділи «за брак пашпорта», за що на перший раз дають тільки шість місяців, а на другий раз вже три роки за «нехіть до праці». Їх навіть не кликали до слідчого.

Перебування у вогкій, холодній пивниці підтривало здоров'я Стаски Ярошевської і вона перейшла «на праву путь». Вона навіть вийшла заміж за жида, дрібного урядовця, якоїсь каси й вже мала п'ятирічну дитину, дівчинку. Цим разом вона «сіла» не за свою війну. Трапилося так, що вона йшла со-

бі спокійно вниз Личаківською вулицею, коли побачила, напроти себе знайомого злодія зі старих стосунків, що утікав від двох міліціонерів із вкраєною валізкою. Побачивши Сашку, він упхав їй у руки валізку в один момент і погнався далі вже собі легенько. Натомість Сашку заарештували й так вона попала до нашої камери. Своїм заарештуванням Сашка не журилася: вона твердила, що по гоноровому злодійському кодексу, коли один злодій постраждає за вину іншого, то той другий повинен поставити землю дотори ногами, щоб невинного викупити. Це було тільки питанням часу, всього кілька тижнів. Але тим часом вона страшенно тужила за своєю донечкою. Вона часто сиділа на своєму сіннику, обхопивши коліна руками й тяжучо виводила:

Листи дрібні пише, дитину колише,
З буйним вітром розмовляє!

Цієї пісні навчилася від своєї мами-українки. Бо треба сказати, що ця частина суспільства так між собою національно переміщана, що не помітно ніякої гостроти в національних почуваннях. Хоч би й тут: півукраїнка-півполька Сашка мала за чоловіка жида.

Сашку викликали на допит один раз. Вона повернулася у піднесеному настрою: все йде добре; винуватець її арешту робить все можливе, незабаром її виклучить на суд і вона відразу буде звільнена. Коштуватиме це дотичного злодія дві тисячі рублів. Велика сума в порівнянні із звичайною зарплатнею, але головне, що гонор втриманий!

Тут ми, гранички, побачили нашу нагоду: ми переговорили зі Сашкою, і вона погодилась взяти від усіх, хто тільки напише, листи, та ще й рознести по адресах. Показалося, що така послуга так

само трактується, як справа чести між «моровими». Ми гаряче взялися до діла, особливо раділа Мирося Патляківська. Сташці було доручено шістьнадцять листів і вона їх перенесла на другий бік, кожного до свого адресата. Правда, були вони короткі та обмежувались до справ, про які не можна було написати в офіційно дозволених листах, як це встановив ревізор з Москви. Так «морова» прислужилась нам, «фраєрам» (недотепи).

Тут я хотіла б зробити малий відступ, щоб подати краще пояснення, як ставились усі верстви громадянства до советської влади. Сидячи у нашій камері Сташка Ярошевська якось довідалася, що в сусідній камері «неважних» арештантів знаходився один ії старий знайомий, злодій, якому на ім'я також Стах і що він ось-ось має іти «на суд» та що обвинувають його в тому, що «не має пашпорта», що означало, що він не мав сталої праці. I дійсно, незабаром ми одержали відомості, як відбувся його суд. Відомою річчю є, що комуністи вважають кримінальних за «соціально споріднених до пролетаріату», принаймні в теорії, бо насправді їх трактують дуже жорстоко. Отже суддя, побачивши чистого, поголеного та на вигляд інтелігентного львівського злодія Стаха, запитався його: «Ну, а як відпушу вас тепер тільки з попередженням, чи будете ви працювати?» На що наспіла щира та пряма відповідь Стаха: «На вас (себто комуністів) я не буду працювати». За цю відповідь Стах одержав три роки примусових робіт. Однаке Стах лише висловив загальний погляд населення про них, як неробів та рабовласників.

Пригадую собі також, що за часу Сташки забрали вперше за моого арешту кілька граничок, забрали польську паню з донькою з Варшави, її сусідку, та-кож польку й мою безпомічну Борковську, що не вміла собі почистити оселедця. Характеристично, що

польське «шумовиння» не тільки не злораділо з того, протилежно до «блатних» в Советському Союзі, а, навпаки, деякі з них плакали і казали: «Як вони так трактують «лепших людзі», то що ж буде з нами?» Дехто навіть поцілував варшавську паню в руку на прощання і на знак співчуття . . .

У цей час після Різдва, я вже не пам'ятаю, щоб приходили нові гранички. Зате прийшло кілька «советських», тим часом справжніх кримінальних, одна з них навіть комуністка, що стріляла в свого чоловіка. Була одна молода жінка, що хотіла бути машиністкою паротяга (большевики дуже рекламиували такі «можливості» для жінок). У даному разі їй треба було починати від кочегара, в наслідок чого вона породила небажану дитину. Цю дитину вона підклала під той паротяг, що винуватий машиніст провадив. За це їй дали три роки. Прийшла пара дуже несимпатичних «морових». З'явилася «азербайджанка», що спочатку відрекомендувалася, як росіянка, але я відразу завважила помилки в її російській мові. Вона «гуляла» з німецькою комісією, що забирала фольксдойчів. Пашпорт насправді був у неї азербайджанський, але печатка на ньому Української ССР.

Найстаршою та найповажнішою особою з професійного батальйону «к . . . в-злодій» була Казіка. Під цією кличкою, знаною на весь Львів, де вона була «інституцією» вже яких тридцять чотири роки, крилася особа з доброї міщанської родини з Бережан, Катерина Пришляк. Загально кажучи, проститутки є дуже лініві та недбалі коло себе. Але не такою була Казіка, вона ще зберегла добре риси міщенки. Вона дуже добре прала, а потім прасувала випрані речі, підкладаючи їх на ніч під найтяжчу частину свого тіла. Результати були, як на обставини, чудові. З огляду на її повагу й вік, їй дозволялося займати одній цілий сінник, третій від

вхідних дверей поміж моровими. До уборної вранці вона рідко коли ходила, навіть чай їй приносили молодші «адепти професії». Вона дуже споживала нікотин, у неї зуби були почорнілі від тютюнової смоли і це, мабуть, її наблизило до мене. Хоч вона ніколи не випрошувала нічого, я часом її частувала цигаркою. Вкінці дійшло до того, що ми з нею стали грati щодня по обіді у вовка та вівці, себто в шахи виліплені з хліба. На жаль, я ніколи не розпитувала її про подробиці ремесла: за ці тридцять чотири роки можна було б багато чогось від неї почути, що заповнило б кілька томів Мопасана. Мені вона сказала тільки, що походила з Бережан, де співала в церковному хорі й прийшла до Львова в пошуках заробітку, а знайшла його в корчмі в нижньому Львові, де власник змусив її до прости туції, бо це «добре для бізнесу». Ще й тепер вона мала чорне волосся без одного сивого волоска, свіжий колір лиця, а щодо стану її тіла, то твердила, що важила останніх десять років сто кілограмів, що в очах деяких чоловіків уже само собою цінна характеристика. Один її клієнт, наприклад, лягав на підлогу і вимагав, щоб вона ходила по ньому в мештах з гострими французькими обцасами! Однак вона останніми часами вже переходила на позицію «хазяйки-мами» для молодших від себе, охоче для них прала та варила. Заарештували її за «брак пашпорта», себто як непрацюочу.

Непрацюочі в ССР не тільки не одержують соціальної допомоги, а ще й караються примусовими роботами. Перший раз 6 місяців в'язниці, а спіймані вдруге одержують 3 роки примусових робіт. А що далі? Північний Сибір, шахти, лісорубки і т. д. Професійні злодійки та проститутки звали себе «моровими», щоб відрізнати себе від «фраєрів», тобто припадкових. Шумовиння вони звали «кшаками», себто «корчами» і з найбільшим презирством ка-

зали, що «вона спить під третім кущем на горі Гицля» (де були артилерійські склади). Вони ніколи не вмішувалися у сварки інших, хібащо висловлювали прилюдно свій погляд, наприклад, «Пані повяда, же она пані скшивдзіла, але я відзен, же пані сама смейс сен, а она плаче!» Але і такі заяви дозволяла собі тільки Казіка, а часом Гелька з Мишкою. Правда, і серед них можна було спіткати огидні типи, такі як Шпунерка, агресивні, нахабні, що любила напаствувати спокійних жінок. З ними ніхто не відважувався сперечатись або сваритись, бо вони мали свої власні, вироблені довгою практикою та дошкульні способи скритої помсти. Це була каста замкнена сама в собі, але назагал не ворожа до інших.

Залізничні «спекулянтки»

До речі, тут крім категорій ясно окреслених, як «границі» та «морові» було дуже багато неокресленого характеру проступку проти закону. Сюди належали «аматорки»-злодійки та простиутки, натурально, але також випадкові, наприклад, з огляду на обмежене постачання продуктів зі села та цукру дорогою державних харчових крамниць, виробляється тип приватних посередників, що курсують до сіл і назад, скуповуючи все на місцевому ринку ношені речі, а при нагоді і в крамницях як удасться, і вимінюють їх на селі за харчові продукти, в першу чергу всякого роду товщі, а за ними муку та картоплю. Тому що продуктів цього роду не дозволено надавати на фрахт, то ці люди, у великий мірі жінки, їздять сюди-туди та тягають на власних плечах продукти, що продаються дуже дорого, але принаймні є все таки в обігу.

Я, яка перебувала в Києві під час революції

аж до 1921 р., добре обізнана з цим промислом і знаю, що він є тяжкий та небезпечний, бо дотичний торговець ризикує арештом, а ще перед тим конфіскацією всього привезеного. Або жінка, що вийшла на вулицю продати кошик або з двоє овочів, чи побилася з кимось в черзі. Таких людей тримають довгими місяцями навіть без розгляду, навіть у таких випадках, що в «панській Польщі» вирішувалися дуже скоро судами «дрібних випадків», де або засуджувалося на штраф або на тиждень-два арешту. Подумати скільки коштувало їхнє отримання у так жебрацькій державі, та як це сприяло переповненню та хабарництву.

Мироська Патляківська

Виявилося, що у своєму листі Мироська завдала своїй сестрі найбільш важливе питання в тім часі, а саме: чи скоро почнеться війна між СССР та Німеччиною? Її сестра мала прийти до малої наріжної крамнички позаду Бригідок, від вулиці Шпитальної і чекати там, аж поки Мироська дасть її знак хусточкою з-поміж дощок, що ними було забите вікно. Тоді, як би війна мала вже бути близько, це було б відомо через зв'язки її сина з ОУН, її мала донька мала б обкрутитися три рази на одній нозі.

Після висилки цього листа через Сташку, Мироська зробилася мов навіженна. Вона просто не знаходила собі місця, металася по камері і раз-у-раз заглядала в ту однісіньку щілину поміж дошками-щитами на вікнах, що була трохи ширша й дозволяла просунути руку назовні, якраз напроти крамнички. Дійшло до того, що ціла камера завважила цю її дивну поведінку, а що загал не був поінформований з огляду на «капусів», то жінки почали говорити між собою, що Мироська поволі

сходить з глузду. Однаке нарешті настав день, коли коло крамнички з'явилася жіноча постать з кошиком і з малою дівчинкою. Мироська енергійно помахала крізь щілину в дошках білою хусточкою тільки так скоренько, щоб не притягти уваги «Ваньки» з рушницею, якого було видно на вежі, збудованій посеред подвір'я. На перше запитання як мається сестрінок, що належав до підпілля ОУН, сестра показала перехрещені пальці двох рук. Хоч сана Мироська не зрозуміла значення, але пізніше «морові» пояснили їй, що в тюремному телеграфі це означає арешт. Але в наступну хвилину донечка її сестри обернулась тричі на одній нозі: це означало, що війна вже була близько.

Можна собі уявити що за хвилювання постало серед нас при такій вістці! Воно було тільки затімарене отією вісткою про арешт сестрінка. Цей сімнадцятилітній хлопчина спонуканий своїм гарячим патріотизмом до членства в ОУН, був заарештований скоріше, ніж вспів доконати якогось акту проти советської влади. Він був вивезений невідомо куди. Аж після війни, вже в Австрії, мені попала в руки книжка фольксдойчера Білинського, який бував у різних таборах, де я натрапила на прізвище «Вовк», і оце думаю собі, чи це не той самий Вовк, що за ним наплакалася його мама? Це вже минуло тоді яких сорок років від того дня. Тоді йому було 17 років.

Тим часом життя в камері йшло своїм порядком, хоч настрій трохи покращався. У цій камері, де ми належали до «політичних», ми не сподівалися розстрілу, але вивезти нас у далекі сторони СССР могло трапитися. Наші мури могла відчinitи тільки війна. Тут не можу не підкреслити свого спостереження, що, беручи до уваги, що «границі» становили, скажімо, сорок відсотків населення камери, то з решти половину можна було

відпустити, такі незначні були їхні провини. Навіть злодійки наші сиділи не за актуальні крадіжки, а за «брак пашпорта», бо не зареєстровані на будь-якій роботі пашпортів не отримали. І вони теж могли обминути цю ситуацію простими хабарами.

Виклик до слідчого

Я особисто була вирвана тільки два рази з цих нудних буднів. Перший раз це був виклик до слідчого. Слідчий явно не був мною заінтересований, і дуже зрадів, коли я йому сказала, що коли б він бажав довідатись про мою «принадлежність» до якихось там таємних організацій, то найкраще було б для нього просто звернутись за інформаціями до НКВД, що вже кілька місяців за мною слідкувало. Крім того розпитували двірника про нас із чоловіком, про його кульгання та про прогульки з дітьми в Кайзервальд, що починався зараз за нашим домом. Зрадів слідчий тому, що це заощаджувало йому трудів у нецікавій справі, як моя. Він не затримував довго мене та зараз відпустив назад до камери і відтак я про нього більше нечула аж до війни та виходу з тюрми.

Другий раз мене викликав ревізор з Москви, присланий провірити стан тюрми (комуністи в той час ще старалися по можливості показувати себе культурними не менше від попередньої влади). Ревізор викликав мене мабуть тому, що прочитав у протоколі моєї справи, що маю вищий ступінь освіти, як загал камери. Він був прилично вбраний і ввічливий. Крім того його тип не був виразно жидівським, так що я того спочатку не розпізнала. Це мабуть йому сподобалося. Але він, завдавши мені кілька питань про стан камери, почав розпитувати, що знаю про націоналізм Донцова і, взагалі, про націоналізм. На це я відповіла, що про

німецький націоналізм знаю тільки те, що подавала преса, а щодо Донцова, то він не належить до активних з організації націоналістів, але його визнають теоретиком. Тоді знову спитався мене, чому Гітлер так ненавидить жидів, на що я відповіла, що він їм приписує всі можливі гріхи, починаючи від лихварства і скінчивши на торгівлі живим товаром. Але я говорила дуже загальниково. Після цієї ревізії нам дали нового матеріялу на сінники: досі це була мішковина, а тепер ми мали сінники із узористого бавовняного матеріялу! З двох сінників наші «меткі з шумовиння» пошили собі сукні. Часами дали щось кращого їсти, наприклад кілька разів дали навіть рибу, артистично засмажену нашими ж львівськими фаховими кухарями з легкими в олії сухарями!⁴¹

Одного дня телеграф приніс новину, що в Бригідках змінився уповноважений НКВД. У зв'язку з тим до мене прийшла з візитою Мариська Бергер. Про неї я знала тільки те, що вона походить з Волині, з німецьких колоністів. Сидить вона за те, що обікрала червоного лейтенанта, що з ним тоді жила. Виходячи з дому, він замикав її на ключ і був певний, що вона не втече, бо помешкання було на першому поверсі. Це не зупинило Мариську: одного дня вона спакувала у великий вузол всі його цінніші речі, переважно одяг, викинула вузол із вікна й сама скочила за ним, розраховуючи, що він зм'якшить її скок. Її знайшла міліція і вона опинилася у Бригідках. Того дня я навіть не помітила, що її не було в камері майже дві години й, ніколи не маючи з нею нічого до діла, я не могла собі уявити що вона від мене хоче. Виявилось, що її викликав до себе сам уповноважений, вона до нього не записувалася. Чому? Бо він, переглядаючи па-

⁴¹ Дивись мое оповідання «Перше травня Казіки».

пери в'язнів, побачив, що вони обое походили з того самого села, де її батька, по професії стельмаха, широко знала ціла округа. Однаке, це їх село, після мирного договору по першій світовій війні, було поділене кордоном по самій середині, де протікала річка. Та половина, де мешкала Мариська, відійшла до Польщі, а його половина до СССР. Тепер уповноважений спеціально викликав її до себе, бо хотів довідатись про всі події в Марисьчиній половині за останніх двадцять років від поділу. Вона, природно, рада була дати йому всі інформації: хто поженився, хто помер і так далі... Їхня розмова затяглась більше як на півтори години, а при кінці він спитався її, чи є ще хтонебудь з Волині в камері, і вона назвала мене. Про це тепер вона вважала потрібним повідомити мене, за що я їй подякувала, хоч не усвідомила собі тоді, щоб це мало якесь значення для мене.

Єлісавета Яковна

У цей час я придбала собі нову товаришку, була нею інтелігентна жидівка, років тридцять п'ять, яка називала себе Єлісавета Яковна, прізвища я не пам'ятаю. Вона була головною бухгалтеркою в одному з бюр, що належали до відомства «Стройтельство НКВД» (Будівництво НКВД), а арештована була за касову недостачу, більше як десять тисяч рублів. Як і всі жиди з міст України, вона не знала української мови. Проте вона ніколи не виявляла неприязні чи презирства до українців, а назагал вона виявилася людиною дуже доброго та справедливого серця. У випадках суперечок вона завжди ставала по боці скривдженої жінки, незалежно від національності. Це навіть викликало незадоволення деяких наших жидівок, що вважали, що завжди треба підтримувати свого і тільки свого.

Вона натякнула мені, що її походження не було пролетарське, також оповіла, що була гарненька замолоду, і тому дуже рано вийшла заміж за... українця, який служив у міліції тут, у Львові. Він походив зі села і, як багато наших простих людей того часу, вважав, що шлюб зі жіздівкою облегшить йому службову кар'єру. Він був на вісім років молодший від неї, і вона вагалася якийсь час, але він пустив у хід такі аргументи, що проти них вона не могла устояти. Так вони добилися торгу: вона внесла в шлюб тисячу рублів зарплатні на місяць і одержала першорядного коханка, а він, крім жіздівської протекції, мав тепер за жінку «паню». Вона, правда, признавалася, що їй коштувало часу навчити його мити ноги, ідучи до ліжка й не плювати в кут кімнати, але якось вони сходилися.

Вона, як і всі, була певна, що війна з німцями недалеко: вона мене все питала, чи дійсно німецька армія така могутня і я оповідала їй про кліщевий об'їзд танків, що оточували та відтинали від головного тіла армії цілі дивізії, щоб потім їх методично знищити. Це зробило на Є. Я. велике враження; вона, як і всі, була певна, що Червона армія програє проти німців, але водночас і засумувала:

«Розумієте, — звірялася вона мені, — якщо німці виграють і займуть хоч би тільки Україну, то мій чоловік, при його примітивно-невисокій моральній вартості, мене покине. З другого боку, мій син, актор, ніяк не залишиться з німцями в Києві». Що я могла на те сказати? Тоді я ще сама не могла собі уявити, якої форми набере розправа Гітлера з жидами.

Несподівано я довідалася від Єлісавети дещо цікавого з моого недавнього минулого. А саме: від свого чоловіка-міліціята вона чула, що Гаврілов із Комісії по крадіжках та розтратах, сам був арештований за якісь надужиття зі шкірами. Недурно

він випитував мене тоді, чи мій Гаврілов потягає хутра! Він просто шукав можливостей, мабуть з ціллю шантажу! Від неї я довідалася про існування іще одної мені досі незнаної організації Єlisавети, де вона була главбухом. Назва організації була Стройтельство Енкаведе, себто Будівництво НКВД. Вона твердила, що хтось зі зверхників украв тридцять тисяч рублів, але так хитро зумів повестись із документами, що винною вийшла вона й так вона потрапила до нашої камери ч. 63. Вона відразу пристала до мене, бо, як я вже згадувала, я була єдина в камері, що вміла говорити по-російськи, а вона, хоч походила зі столиці України — Києва, української мови не знала. Її навіть якось оминула впроваджена Леніном, під натиском комуністів українського походження, так звана українізація урядів та шкіл, як також частини преси, мабуть на «пробу» — що з того вийде. Прийнята як цілком логічно природна, широкими колами автохтонного населення. Ця реформа зустріла твердий опір зі сторони зрусифікованих «малоросів» у великих містах, як Харків, Київ та Одеса, де був також великий відсоток жидівського населення, яке поставилось так само. Додати до того, що поскільки Комуністична Партія України складалася на 80% з жидів, які боялись щоб їх не усунули з ключевих становищ в ієрархії уряду на користь українських комуністів.

Отже велика інтрига та всякі доноси на український «націоналізм» роздувався до такої міри, що українські прем'єри один за другим, навіть не говорячи про нижчі ранги, опинилися на засланні, переважно на Соловках. Варто згадати, як приклад ентузіазм українських комуністів, що «комуністична Україна буде також українською» — факт перебігання молодих людей з-під Польщі до УССР. Чим це скінчилося? Це трохи згадував д-р Драган

у своїх спогадах. А я знаю дуже особистий факт, що студент із Чехії та колишній товариш Чубаря із технічної школи в Катеринославі, хоч ніколи з ним не переписувався, ані не знав його місця перебування нагло дістав листа від товариша прем'єра Чубаря із запрошення повернутись, бо, мовляв, тепер «буде все інакше». На це загданий студент тільки саркастично розсміявся і, здається, не відповів. Незабаром поштова адреса Петровського, Чубаря тощо, вже писалася Стройтельство НКВД, Соловки. А Хвильовий та Скрипник уникли Соловок способом пістолетної кулі!

Моїм українським дівчатам не дуже подобалася моя приязнь з Є. Я., але скоро вони побачили, що з того може бути користь, а саме: діяльна Єлісавета ніяк не могла помиритись з переповненням у камері та з примусовим товариством блатного елементу. Хоч, правду сказавши, в порівнянні з тим, що діялося в тюрмах у самім СССР (з описів), цей тутошній елемент був зразком доброго виховання та ще й вів перед у тюремній солідарності. Отже Є. Я., почувши, що є новий уповноважений НКВД, стала до нього записуватися на авдіенції. Не порадившися з нами, вона стала надокучати уповноваженному, щоб граничок відділили від шумовиння в окрему камеру. Вона прийшла вже з першого побачення в збудженному настрої і зараз же поділилася зі мною: «Ви знаєте, що він мені сказав? — тражданка, у нас війна на носі, а ви лізете до мене з такими дурницями!» Можна собі уявити, яке то враження зробило на Мироську, коли я їй то передказала!

Не знаю, чи Є. Я. була партійною, мабуть ні. Але можливо завдяки своєму становищу главбуха Будівництва НКВД, вона легко діставала побачення, передавала мені що чула. Я передавала Миросьці, а Мироська далі нашим дівчатам. Часом Є.

Я. оповідала мені щось приватно й таким чином вилізло наверх, що це не був її перший засуд: вона вже раз відбула такий десь у концтaborах північної Росії, але і там вона була касиркою. Між іншим, там вона зустріла жида на ім'я Гуревич із недокінченою університетською освітою, родом із Одеси, що спеціалізувався по грошевих сейфах. Він заробляв собі збоку і тут, в концтaborі, виробляючи з оленячої шкіри шкатули на грамофонні платівки. Одного разу, будучи сам у бюрі, він хвалився своїми подвигами та раптом запропонував: «Оце тут ваша каса: хочете, я її зараз відчиню на ваших очах». Зацікавлена, вона притакнула, і Гуревич витягнув з пуделка одного сірника, розщепив його кінець в спеціальний спосіб кишеньковим ножем і через п'ять хвилин каса була відчинена. Є. Я. так перелякалася, що домоглася від начальника концтaborу постійного озброєного вартового до каси. Вона не затрималася довго в нашій камері, бо всіх «советок», незалежно від параграфу, випустили одного дня.

Ми в «новій» камері ч. 65

Однак, її заходи в уповноваженого увінчалися успіхом, і нас перевели — самих тільки граничок — до такої самої камери один поверх вище, число 65. Відразу стало просторі, бо було нас вже не сто, а тільки коло шістдесят п'ять. Тепер у камері був порядок, спокій татиша, зате було нудно. Ми навіть втратили той мізерний зв'язок із новинами з волі, що ми мали дорогою через кримінальних. Граничок нових не було, бо кордон пильніше вартували. Тому ми зраділи дуже одному однісін'яному «цуvakсу». То було польське дівчатисько з Кракова, що з'явилося у нас десь на початку червня. Це була вихованка сирітського дому, що чомусь

хотіла бути у Львові. Ми кинулися до неї з запитаннями, як стоять речі. «Жіночки, — була її речева відповідь, — от-от вибухне війна. Поки я вичікувала під кордоном слушного моменту для переходу, то я завважила, що всі приміщення — хати та стодоли — були переповнені німецькими воюками».

Реакції двох родів граничок були цілком різні: жидівки комуністки, а чи некомуністки — були страшенно перелякані. Із зблідлими лицями вони кричали, що це неправда та провокація. Деякі хотіли подати заяву до начальства. Тому, ми могли говорити про це, тільки під вухо на сіннику. І правда: для нас, граничок «звідси» війна був єдиний шанс вийти з тюрми на волю. Для них невідома доля. Но-ва дівчина була таки покликана до начальства, але не для покарання «за провокаційні чутки», а задля інформації.

Щоправда, додали нам іще одну нову граничку якийсь час перед тим. Це, як казали, була жидівка, але вона зовнішньо мала тип скоріше міжнародній, крім того вона не вміла говорити по «їдиш». По фаху вона була комерційна малярка, останньо робила узори для матеріалів лодзьких мануфактур, добре заробляла та зовнішньо гладенька, а в розмові цілком інтелігентна. З нею переходитив кордон її синок, що його, природно, у неї забрали до осібної дитячої камери. З українським елементом вона ніколи перед тим не зустрічалася, але незабаром ми побачили, що ця людина може бути вартісна в разі можливої кризи якогось роду при вибуху війни. Я з Мироською, не входячи в інтимні стосунки з нею, нав'язала все таки дружні стосунки, бо осітально ми мали досить велику частину жидівок поміж собою, що легко могли б впасти в гістерію: треба було мати когось для них на авторитетного лідера. Ми також «взяли на облік» едину серед нас

на той час «советку», що заховалася за залізну піч, лежала цілими днями на своєму місці, всіх нас. західніх явно боялася і не реагувала на наші спроби якогось контакту з нею. Казали, що в ній також, як у «Рут» з Варшави, є параграф за шпигунство. Всі ці причини складалися на те, що вона мала явний нахил до гістерії, що треба було взяти до уваги.

Перебуваючи в такому напруженому чеканні, а до того вдень нудьга, за якою вночі чергувався страшений шум під нашими вікнами, де формувалися валки вантажних авт, що завозили людей на залізницю, звідки їх перевозжувалося вглиб Сovетського Союзу. Отже відбувалася евакуація всіх обвинувачених за легші провини. Ми вже навіть спали під цей акомпаньемент та при дуже яскравому освітленні подвір'я електричними лямпами, що пробивалося крізь дошки на вікнах.

Я лежала деколи серед ночі без сну й думала про те, що й мене, як «легший» випадок, можуть забрати в транспорт. У такому разі мене чекала будь темна, невиразна, але далека від спокою та щастя майбутність. З другого боку я обвинувачувала себе, що я сама була собі ворогом та показалася найбільшим з львівських «фраерів» (на цю думку навів мене випадок Сташки Ярошевської). Чому я, дурна, призналася, що я мала на думці перейти кордон? За те я дісталася параграф 74, що називався «намір перейти кордон» і судився заочно в Києві спеціальною ревтройкою, що, як ми бачили, ніяк не поспішала: вже минуло вісім місяців від моменту мого арешту. Тим часом, якби я заперечила б «намір», то я отримала б параграф «перебування в прикордонній смузі без дозволу», а за такі випадки суд відбувався в Львові. А з випадку Сташки видно було, що тут міг допомогти хабар. Я вирішила піти до нового уповноваженого

НКВД на розмову: адже Єлісавета твердила, що він цілком можливий чоловік. Неясно жевріла в підсвідомості думка, що він же питався Мариськи Бергер, хто ще є з Волині, себто він не втратив почуття земляцтва. Словом, я попросила у коридорного аркуш паперу та олівець й написала подання, але для більшого враження по-російськи, щоб він призначив мені побачення, і одержала таке на суботу вранці, дня 23-го червня 1941 р. Уповноважений (я забула запитатися його прізвище), своїм фізичним типом був подібний до старшого лейтенанта, з яким я говорила першого дня, коли я вступила до Бригадок. Та ж делікатна стрункість, та ж русявість, брак ненандерталських⁴² рис або, скажімо, горилі на його обличчі. Перше питання, що він мені задав, було, — чи я не жидівка? Коли я заперечила, то далі ми вже говорили українською мовою. Проте, я відчувала, що його не так цікавила моя доля, як хотілося йому щось почути від мене. На початку він запитався мене, чи сильні націоналістичні настрої в камері. На це я відповіла, що про настрої в камері він правдоподібно знає більше, ніж я, через «капусів», яких у російських турмах звуть «стукачами». Він не заперечував: «Так, я знаю, що всі чекаєте на німців, — сказав він, — чому ви думаете, що німецька влада буде краща за радянську?» На це я дипломатично відповіла, що я особисто не сподіваюся нічого доброго від німецьких нацистів, бо я вже раз бачила німців на українській землі за гетьмана Скоропадського. Тоді вони грабували, що тільки могли, навіть український чорнозем вивозили залізничними потягами. Тут над моєю обережністю взяв верх інстинкт грача, що сидить майже у всіх людей, але в нормальніх обставинах у приспаному вигляді. Я додала:

⁴² Передісторична людина-великан.

«Що ж, вони вже побачили радянську владу. Тепер їм хочеться побачити німецьку. Не забувайте, що Галичина ніколи в бігу історії не зазнала російського панування, натомість була під упорядкованим впливом німецькомовної Австрії і досі згадує ті старі часи; всі місця праці доступні, не дивлячись на інтриги поляків, а золоті гульдени та срібні крони були дуже приемною монетою. Словом, вони вже віками належали до західного світу, хоч їх називали «заднім подвір'ям» Європи. Російські впливи були їм знані тільки зі слуху, дуже прикрашеному дзвоном царських рублів». Тут я завважила, що він не дуже слухає, що я кажу, зайнятий своїми думками. Він обіцяв наказати слідчому переглянути мою справу й після того відпустив до камери. На мое запитання, куди саме мене можуть заслати, він відповів: «Це трудно сказати, може десь в Україну, а може аж до найхолоднішої Якутської області» і показав на мапі ріку Лену в Сибірі.

Роздумування після побачення з енкаведистом

Тепер, оглянувшись назад після багатьох років, я бачу якийсь таємничий зв'язок у тому всьому, починаючи від того моменту, коли босячка Мариська Бергер опинилася в нашій камері аж до зміни старого уповноваженого НКВД на її односельчанина й як мене привело до нього. Щоправда, не було особливої потреби іти до нього, бо і так війна була б усе розв'язала. Але незрима рука Провидіння так повела всю справу, що він мене собі запам'ятав і це привело... але не будемо забігати наперед.

У камері до мене знову повернулися такі самі думки, як колись у Експортлісі або при зустрічі з героєм озера Хасан на перший день у Бригідках.

Ходячи по «Бродвею» туди і сюди, від хлібного стола аж до параші, я перепускала через свою голову цілий фільм про стосунки українців з росіянами. Не забуваймо, що до часів Петра I, погромника Батурина, етнічна країна росіян на всіх тогочасних мапах називалася Московією, а не Росією, як цей цар її перезвав.

Але відтоді Москва черпала кошем знання науки та мистецтва з України: вже дітей Олексія Михайловича, другого по порядку царя з дому бояр Романових, вчили грамоти монахи з Києва. Донька того самого Петра бере собі за чоловіка красня Олексія Розумовського зі золотим голосом і живе разом, та вінчається з ним аж по двадцяти роках. Ради цього робить останнім гетьманом України його брата Кирила. За Катерини II, чистокровної німкені, поминаючи всіх її коханків, беззмінно тримається прем'єр-міністер Безбородько. Життя цієї епохи в столиці описує українець Мордовець (Мордовцев). За Олександра I розробляє реформи попівський син Сперанський. Жид Еренбург, народжений у Києві і захоплений його атмосфорою, каже:

«Гоголь вніс сміх у російську літературу. Наш Шевченко в ідеях співпрацює з російськими «просвіщенними» декабристами, куди належало досить української шляхти... Замість «виття пред напоєм», як висміювали самі росіяни з'являються янгольські хорали Д. Бортнянського та А. Веделя. Великий маляр Ілля Репнін побиває всіх мистців своїми образами, включно зі славним «Листом запорожців до турецького султана». Хоч на того грубого полковника, що має руки при боках, показував сам генерал-губернатор України Драгоміров, але хто передав би той запорозький дух цього образа так, як Репнін?» Ось українська стихія полонить душу росіянки Марковички і робить з неї першорядну письменницю українського Парнасу.

Ось головою Першої Всеросійської Думи стає мільйонер-поміщик українець Родзянко. Ось у російській літературі пишуть десятки українців: Мордовець, Ліско, Немирович-Данченко, Короленко і хто знає, скільки ще там! Чому пишуть же по-російськи? Тому що в народніх школах України вчать українських дітей від першої кляси по-російськи, те, чого вони не розуміють, — тут породжується явище, нечуване ні в одній іншій нації: рецидивна неграмотність — по двох, трьох роках ці діти взагалі забувають читати, так що не вистачає вже читачів для своїх новонароджених письменників, як І. Нечуй, Б. Грінченко, М. Коцюбинський та багато-багато інших. Я довго не спала того вечора, на свою «комфортабельному» сіннику, поруч з молодою свіжкою дівчиною, що спала мов мертвa.

НІМЕЦЬКО-СОВЕТСЬКА ВІЙНА

Бомбардування Львова

Зате наступного ранку, це було в неділю, десь о годині четвертій, загриміли розриви тяжких бомб з німецьких літаків. Ми ще нормально ішли до умивальні і на питання дівчат Старих, я сама не певна, і не бажаючи їх розчарувати, сказала отак собі, що це напевно «маневри». І вже мостилася назад на сіннику, щоб поспати до чаю, як раптом рознісся міцний вибух, коло самих Бригідок, якраз за глухою стіною, що під нею гніздилися «наші сасосечі». Ця бомба дійсно була дуже велика, бо пізніше ми ходили туди оглядати кратер, що вона залишила. Осколки з неї обсипали цю глуху стіну без вікон, і таких бомб було тільки три: дальші були вже менші. Так прийшла війна. Почався, досить лінивий, обстріл Львова з артилерії. Падали також малі летунські бомби.

Цього дня ми ще одержали звичайний обід, але дижурному, що розливав рибно-помідорну баланду до наших мисок, капали слізози просто до баняка. «Чого це ви плачете, громадянине? — запиталася його Мироська, яка була нашою зв'язковою з усіма нижчого степеня наглядачами (поголовно сільськими українцями). «Війна почалася, — зідхнув він і серйозно тягнув далі: Багато народу буде забито. Мій брат вже загинув на фінському фронті, тепер прийде черга на мене та всіх».

Після обіду вже нами ніхто не займався: ми ж не були «політичною» камeroю. З нашого боку не

було жадних голосних виразів почувань: всі себе тримали спокійно, тільки одна жінка нарікала, що бомба не впала пару метрів ближче, бо тоді стіна Бригідок розірвалась би і ми могли б повтікати. Поза тим, з огляду на поділ камери на «звідси» та «звідтам», ніхто не поспішав із декларацією своїх приватних опіній. Обидві групи тільки шепотіли між собою.

Але хоч ітишком, але групки сходилися тут і там. Всі пішли спати дуже пізно й спали, як забиті: можливо, що нам щось підсипали до їжі. У цілій камері не могла спати тільки одна жидівка «звідти», коли вночі чоловіки з сусідньої камери пробували в'яло пов'язатись «морзе-м», то вона, тільки з відомої собі самій причини, не збудила тієї, яка могла б розшифрувати висткування.

В'язні — визволяють в'язнів!

У понеділок вранці нас ніхто не взяв до «уборної», і, взагалі, діялося щось незрозуміле: до нашої зовнішньої стіни (Шпитальна сторона), виразно цокали кулі. Одна куля влетіла в стіну над «самосечими». Коли хтось зиркнув до вічка у дверях, то виявилося, що коридорного там не було вже, а по всій в'язниці чувся стук та гамір. Я тільки що зупинила жінок, які вхопили хлібний стіл і мали вже розбити ним двері, як колодою. З-зовні наші сусіди «легкі» в'язні (Стациного Сташка там вже не було) відсунули засув і відчинили нам двері. Вони повідомили нас, що вся сторожа тюрми, на чолі зі спецотделом, вже втекла. «Легкі» в'язні, що працювали в кухні та в шпиталі, відчинили першу передню келію першого корпусу і випустили всіх, хто там був, — з такою умовою, що вони відімкнуть келію два, а тоді тамті — третю. Самі ж пішли

НІМЕЦЬКО-СОВЕТСЬКА ВІЙНА

Бомбардування Львова

Зате наступного ранку, це було в неділю, десь о годині четвертій, загриміли розриви тяжких бомб з німецьких літаків. Ми ще нормально ішли до умивальні і на питання дівчат Старих, я сама непевна, і не бажаючи їх розчарувати, сказала отак собі, що це напевно «маневри». І вже мостилася назад на сіннику, щоб поспати до чаю, як раптом рознісся міцний вибух, коло самих Бригідок, якраз за глухою стіною, що під нею гніздилися «наші самосечі». Ця бомба дійсно була дуже велика, бо пізніше ми ходили туди оглядати кратер, що вона залишила. Осколки з неї обсипали цю глуху стіну без вікон, і таких бомб було тільки три: дальші були вже менші. Так прийшла війна. Почався, досить лінівий, обстріл Львова з артилерії. Падали також малі летунські бомби.

Цього дня ми ще одержали звичайний обід, але дижурному, що розливав рибно-помідорну баланду до наших мисок, капали слізози просто до баняка. «Чого це ви плачете, громадянине? — запиталася його Мироська, яка була нашою зв'язковою з усіма нижчого степеня наглядачами (поголовно сільськими українцями). «Війна почалася, — зідхнув він і серйозно тягнув далі: Багато народу буде забито. Мій брат вже загинув на фінському фронті, тепер прийде черга на мене та всіх».

Після обіду вже нами ніхто не займався: ми ж не були «політичною» камерою. З нашого боку не

було жадних голосних виразів почувань: всі себе тримали спокійно, тільки одна жінка нарікала, що бомба не впала пару метрів ближче, бо тоді стіна Бригідок розірвалась би і ми могли б повтікати. Поза тим, з огляду на поділ камери на «звідси» та «звідтам», ніхто не поспішав із декларацією своїх приватних опіній. Обидві групи тільки шепотіли між собою.

Але хоч ітишком, але групки сходилися тут і там. Всі пішли спати дуже пізно й спали, як забиті: можливо, що нам цось підсипали до їжі. У цілій камері не могла спати тільки одна жидівка «звідти». Коли вночі чоловіки з сусідньої камери пробували в'яло пов'язатись «морзе-м», то вона, тільки з відомої собі самій причини, не збудила тієї, яка могла б розшифрувати висткування.

В'язні — визволяють в'язнів!

У понеділок вранці нас ніхто не взяв до «уборної», і, взагалі, діялося щось незрозуміле: до нашої зовнішньої стіни (Шпитальна сторона), виразно цокали кулі. Одна куля влетіла в стіну над «самосечими». Коли хтось зиркнув до вічка у дверях, то виявилося, що коридорного там не було вже, а по всій в'язниці чувся стук та гамір. Я тільки що зупинила жінок, які вхопили хлібний стіл і мали вже розбити ним двері, як колодою. З-зовні наші сусіди «легкі» в'язні (Стацийного Сташка там вже не було) відсунули засув і відчинили нам двері. Вони повідомили нас, що вся сторожа тюрми, на чолі зі спецотделом, вже втекла. «Легкі» в'язні, що працювали в кухні та в шпиталі, відчинили першу передню келію першого корпусу і випустили всіх, хто там був, — з такою умовою, що вони відімкнуть келію два, а тоді тамті — третю. Самі ж пішли

додому, бо всі були мешканці Львова. Тоді з першого корпусу втекла пані докторова Могильницька, моя краянка з Рівного, яка вийшла замуж за галичанина. До речі, була дуже гарненька. Я читала десь, що вони перебували в Африці, в Танганійці. Пере-силаю привіт, де б вона тепер не була: ми зустрілися тоді в фризерні, вже на волі.

У нашу камеру вбігло кількох чоловіків, що мали тут своїх жінок. Кожний з них знайшов свою і, сидячи на сінниках, потихеньку балакали з ними. Один чоловік прийшов, який був поранений кулею в руку й присутня в камері фахова сестра зробила йому перев'язку. Тоді він вирішив залишитися в нас і присів у куточку коло дурнуватих. Декілька з шумовиння із нашої та старої 63-ої камер, побігли грабувати кантину, де вже інші розбили замок, в першу чергу Марися. Одна молода жідівочка-злодійка вибігла на двір, де її поцілила куля і вона впала мертвa: вартовий снайпер вже знову стояв на пості на дерев'яній вищі. Надворі вже лежало з десяток застрілених. Якась військова чи поліційна частина, що проходила, завважила відчинену браму та людей, які втікали, — почала обстрілювати не тільки подвір'я, але й будинок Бригідок. Кулі цокали в стіни тюрми навіть зі сторони Шпитальної вулиці, себто ззаду. Жінки близчі до дверей почали кричати, що когось убито на коридорі, але тому що наша камера була на горішньому поверсі, траекторія куль пролітала високо й вони цокали по над нами.

Енкаведисти, ще повернулися!

Я помітила значення цього і вирішила піти на розвідку, бо треба ж було знати хоч трохи, що саме діється. Тому, хоч жінки кричали до мене, щоб я не йшла, я виглянула з дверей — і побачила як-

раз перед ними, убитого мужчину. Він був високий і тому куля поцілила його в саме око, де тепер видніла чорна діра, а довкола калюжею розливалася кров. Пам'ятаю, що мене здивувала її темна барва. Але я не зупинилася, а тільки пригнулася і швидко вибігла з дверей, але не праворуч по сходах додолу, тільки по коридору, просто мене, що провадив до вбиральні, бо пам'ятала, що з вікна там було видно подвір'я спецотделу. Треба було знати, чи він повернувся. Вбиральня складалася з двох приміщень сполучених дверима. У другому приміщенні, де містилися примітивні цементові «вигоди» — там було тільки одно вікно, з якого можна було бачити подвір'я спецотделу. Тут я задумалася: якби я просто підійшла до вікна, то застрілять мене. Я попросту вилізла на ручку відчинених дверей з одного приміщення до другого. Як я це зробила, й досі не уявляю собі. Мабуть, піскочила, схопилася за верх дверей і підтягнулася руками, стала на неї одною ногою, а другою завішеною в повітрі. Мені вдалося затриматись на тій позиції тільки пару секунд, але досить довго для того, щоб побачити всіх енкаведистів тюрми виструнчених в один ряд на подвір'ї перед начальником, що, здавалося, промовляв до них з натиском. Не було сумніву, що НКВД було завернено вищою владою, і що через хвилину, дві, вони почнуть наводити порядки у в'язниці. Всі вони були дуже опалені сонцем, отже їх завернули з дороги.

Я зіскочила на підлогу і поспішила назад. Стрілянина у вікна, вже втихла. Я, однаке проминула двері нашої камери і, побігла далі повз відчинену камеру злодіїв та далі в останній рукав літери «п», якою був наш коридор. Тут знаходився ряд маленьких камер, в яких двері були вже повідчинювані, але мешканці їх сиділи спокійно всередині, ясно не знаючи, що зі собою робити. Коли я їх нашвидку

поінформувала про поворот енкаведистів, вони відповіли, що найкращою тактикою тепер буде, їх не злостити. По цьому, що большевики повернулися, можна заключити, що німецький наступ хеилево стриманий і тепер ніхто не може знати, як довго потриває облога Львова. Може тиждень, а може довше. З цим я повернулася до своєї камери.

Коли я голосно заявила про стан речей, то кілька чоловіків, які прибігли із своїх камер до своїх жінок, поцілували їх та пішли назад до своїх камер. Папіроси та інші здобутки із розграбованої кантини, були швидко поділені та поховані поміж присутніми: хто хотів. Тоді було ухвалено, щоб кожна жінка положилася на свій сінник, що і було зроблено. Ніхто не говорив, всі тільки наставили вуха. Тут була наглядна лекція, як появляються провідники у хвилину небезпеки: хто не є в паніці, хто не пропонує хоч якусь, але позитивну акцію — за тим ідуть стадом інші. При чому, коли не з'явиться справжній вартісний лідер, то так само добре служить у перший момент — другий. У мене в хвилину небезпеки завжди вилазять командирські нахили, хоч у звичайному житті я не смілива, незгірше королів Англії Віндзора та його брата, і вмішуясь у конфлікти тільки в скрайній потребі. Одна з жінок, яка ні з ким перед тим не дружила та була схильна до гістерії, спробувала заголосити, але ми так на неї цітькнули, що вона заспокоїлась і залізла за піч, де було її лігво.

Так ми трималися своїх сінників, а наші вуха були вже там: на коридорах та сходах. Ми чули паскудну лайку, удари чимось тяжким, мабуть прикладами рушниць, якусь візню... Ми собі могли ясно уявити, як енкаведисти не тільки люті, але охоплені страхом, розправляються з тими, яких скопили поза своїми камерами. Раптом шум зблишився до нашої камери, і пролунав дикий жіночий вереск.

Двері відчинилися і до камери влетіла, від поштовху в спину, наша дурна Мариська. Так і ахнула ціла наша камера. Ніхто не помітив, коли і як вона викралася. Вона, ясно, так довго блукала по довгих переходах Бригадок, аж доки її не зловили. Дикі її крики, були розпачливим душевним протестом: її знову не випустили на волю! Енкаведист, що впхнув її до камери, як колись впхнули мене саму, влетів і сам за нею, мабуть втративши рівновагу. Одягнутий в шкіру, з револьвером у витягненій перед собою руці ледве затримався якраз по середині «Бродвею» на розкрячених ногах із револьвером наставленим на нас, верескнув: «Ніхто не рушайсь, бо застрілю як собаку!» Ми, притиснені до сінників, дивились на нього мовчки: він виглядав цілком п'яний, не знаю чи від горілки, чи від виду крові. Очі його були набіглі кров'ю та мали цілком дикий вигляд. Так стояв він зі своїм револьвером напроти шістдесяти п'яти жінок, притиснених страхом до сінників, деякі аж повтикали туди носи й заплющили очі. Атмосфера була надто напружена, якби хтось відрухово порухнувсь, він міг бипустити кулю з револьвера, що свербів у його руках. Скоріше ніж я мала час подумати що зробити, щоб розрядити атмосферу, я стала на матраці навколошкі й сказали по-російськи: «Гражданін, начальник, дозвольте нам принести води». Несподіваний звук «урядової» мови та моя дивацька в даних обставинах просьба зробили на нього якраз таке враження, як можна було сподіватися: вони очманіли його не менше, як він нас своїм револьвером. Він, цілком заскочений, збаранів. «Зачем тебе вода?» — запитався він вже на три тони нижче.

«У нас у камері брудно, треба помити підлогу», відповіла я. На це, він розреготовався на ціле горло. «Ну ж мені оці жінки! Тут бомби, війна, облога Львова — а їм хочеться мити підлогу!» Мотаючи головою,

він спустив руку з револьвером. Його напруження осіло, і він пішов собі геть, ще регочучись. Ефект був осягнений. Пізніше мені прийшла несподівана думка, що може й добре було, що то був жид. Пощуття гумору жидів дорівнює нашому та польсько-му: росіяни чистої крові його рідко мають, так само «хахли-вислужники» завжди перестараются.

Незабаром повернув наш старий коридорний, похвалив «дівчаток» за гарну поведінку й дозволив нам принести води до пиття. Мироська тримала під контролею Дичку, яка прецінь вірила своїй добродійці абсолютно: «Маруся, тепер сиди тихо: скоро підеш на волю, і ми з тобою».

Від сьогодні, ми вже нічого не отримували з їжі, крім спочатку одного буханка хліба на чотирьох, а потім на п'ятьох. Жінки швидко спадали зі сил, і перестали чистити камеру, так що сміття в переходах набиралося не знати звідки.

Назагал, жінки знаходилися в стані напруженого очікування, але тримали себе в руках. Дві або три спробували гістерично висловити свої страхи щодо нашого майбутнього, але їх дуже рішуче заціккали. Якщо відбувались якісь розмови, то по-тиху на сінниках. В цей час німці обстрілювали Львів дуже регулярним артилерійним вогнем, хоч не дуже інтенсивним. Одна з українок почала нарікати на совєтів, які не вживають заходів, щоб заберегли їх від небезпеки. «Чому вони не зведуть нас кудись додолу, у пивницю чи десь? Ми ж тут на самій горі, і наш ріг будинку зовсім відкритий», нарікала вона. У трьох дуже графічних словах я пояснила цій глупій жінці на що вони, правдоподібно, уживають тепер пивниць. Вона зблідла й замовкла взагалі.

Тим часом я сама неспокійна, підкralася до вічка у дверях і нишком туди зазирнула. Я побачила там таке, що дала знак Миросьці, яка спостерігала

мене зі свого сінника, щоб вона прийшла. Що ж ми побачили? У коридорі напроти наших дверей, під стіною, стояв збитий з дощок стіл, якого тут раніше не було. На столі стояли пляшки з горілкою та лежали кільця ковбаси виготовленої по домашньому. Довкола стояли, з півтузеня бльокових та корпусових. Вони брали в одну руку цілу пляшку горілки, а в другу переламане кільце ковбаси й пили просто з пляшки, закусуючи ковбасою. І робили це дуже поспішно. Ми з Мироською тільки переглянулися значучо,— нам не треба було жадних пояснень щодо значення цього всього. Ми відступили від вічка, бо було небезпечно... Але коли ми за яку чверть години знову обережно заглянули, всі учасники цього дійства вже зникли. Нам з Мироською не треба було слів пояснення. Мирська тільки зблідла ще більше. Як звичайно, в пивницях напевно вже йшла кров'яна розправа з розстрілами. Ми ж знали дуже добре, що являють собою російські комуністи.

Від цього часу в нас вже не було видно наших регулярних наглядачів, тільки з'явилися якісь молоденькі рекруті, що на всі запитання відповідали словом «ніззя» (по-рос., нельзя). Жінкам ми з Мироською нічого не сказали. Аж тепер від нас, нарешті, забрали «самасечих», на чолі з Дичкою туди, де вони повинні були бути: у психлікарні на Кульпаркові. Туди пішла і жінка генерала Уєйського.

«Щаслива ти Маруся — ідеш на волю», казали їй жінки. Маруся ясніла й збиралася швиденько. Вона убралася у, Мирською подаровану, свою нову синьо-зелену сатинову суконку, зачесала волосся й зав'язала голову хусткою. Ще щось там запакувала у малесенький клуночок, а тоді пішла попрощатись з усіма українками-границями. «Зоставайтесь здорові — я йду додому» — радісно, ніби

«Христос Воскрес» повторювала вона ще і ще раз... Навіть схилилася була, щоб поцілувати в руку свою добродійку Мироську, бо так належалося гospодарській дитині. Але та не дозволила цього, тільки обняла її: «Іди щасливо ... Марисю». І Марися радісно покидала камеру разом з іншими божевільними. «Іди здоровा, Божа дитино», думала і я собі. «Дурна», як у нас кажуть на умово-відсталих, вона безперечно була. Але цікаво було знати, хто її виховував: вона ж була по-сільському, добре вихована, а її розуміння поваги праці було просто надзвичайне... З Кульпаркова вона, як я пізніше довідалася, дуже скоро втекла.

Наведу тут цитату із написаного мною оповідання на її честь, десь у 60-их рр. у місячнику «Пороги», яку видавав у Аргентині письменник Ігор Качуровський:

«Поки 'границки' в Бригідках напружені чекали на вирішення своєї долі, Маруся вже була на свободі.

Своїми босими, трохи викривленими стопами, що так цупко трималися слизької землі, вона поспішала у своїй синьо-зеленій суконці на Захід, геть від Львова. Назустріч їй сунули німецькі танки та проча артилерія, але вона сходила їм з дороги на польові стежки. Недалеко були гармати, тягарівками підвозили піхоту, але Маруся ні на ніщо не зважала... Що їй там війна! Вона мусіла поспішати додому. Вона не поспіла копати город, але вже ось-ось почнуться жнива — це ж найважніший час!»

Назагал події в тюрмі відбувалися поза нашою камерою, не беручи до уваги випадок, коли вони прийшли з запитанням, чи хто з нашої камери належав до страшного параграфу 54. Ми відразу зорієнтувалися, що це означає, бо в їхніх паперах іс-

нував хаос. Тому ми на підставі тюремної солідарності, відповіли, що в нашій камері таких нема, хоч у нас було їх кілька. В першій мірі недоторкана біблійна красуня з Варшави, яка вже досиджувала вісімнадцятий місяць у тюрмі. На запит «Куди поділися ті, що тут були?» — ми відповіли: «Вже забрали» й на тому скінчилось. Це тільки показує наскільки жінки скоріше орієнтувалися в таких речах, бо коли таке питання було поставлене чоловікам в тюрмі вище від нас на Городецькій вулиці, то останні відповіли чесно й були забрані з камери й зникли без сліду. Власне серед них був здібний кооператор Радловський, про якого я згадувала в розділі «Арешти та депортациі», а також відомий редактор Струтинський. Також той селянин з Піддубців, Рави Руського повіту, виданий Гольдбергом, жінка якого сиділа зі мною в Раві Руській. У цілих Бригідках йшло приспішене розвантаження в'язнів. Ще давніше відпустили всіх «советок»; політичних в'язнів мабуть розстрілювали в підвалі, а з менш важливих формували транспорти вдень і вночі, що йшли на Схід. Вночі ревіли машини тягарівок на великому подвір'ї під нашими вікнами, де стояла вишка вартового і все було освічене рефлекторами. З вечора, у вівторок, жінки спеціально були дуже стривожені, коли надворі залунав крик по-польськи якось жінки: «Мої діти, мої діти!» Всюди рознісся, цей трагічний зойк. Мабуть вони були з дитячої камери, яку ми завважили. Ці діти були вивезені спеціальним транспортом.

Мое звільнення

Так минув понеділок, вівторок, середа й наступив четвер. Ми вже були голодні, але я, не думала про це. О годині 10 (приблизно) вранці я сиділа з двома жидівочками та оповідали собі дотепні істо-

рії, просто щоб збути час та не думати про інше. Одна оповідала дотепи соленіші за другі й кожний раз ми нервово реготалися. Раптом загрюкав засув у дверях й до камери увійшов наш старий корпусовий із списком в руках. Він знайшов пальцем якесь ім'я і сказав «на Л». Це був їхній спосіб викликувати ув'язнених, бо вони перекручували або не вміли прочитати прізвищ. Я встала й назвала своє разом із власним іменем та датою народження. «Збирайся з речами», був його наказ і додав ще, «щоб була готова за п'ять хвилин!» З тим він вийшов до других камер в тому самому коридорі. Вперше в житті я зрозуміла речення: «Серце впало в п'яти». Куди беруть мене? До транспорту? До страшної Замарстинівської тюрми? До розстрілу? Або випустити? Я гарячково пакувала свої речі, водночас обговорюючи з Мироською на випадок випущення: у такому разі я мала зайти ззаду тюрми, через Шпитальну вулицю до тієї самої крамнички та гукнути голосно тричі «Мироська». Якби мене взяли до транспорту, то я не була б у стані подати жадного знаку. Я нашвидку попрощала своїх тюремних подруг, залишаючи сестрам Старим свою адресу на всякий випадок і постукала в двері. Коридорний випустив мене і казав чекати тут же на поворот корпусового, який тепер збирав ув'язнів від протилежного кінця коридору. Гурт молодих людей із сусідньої «злодійської» камери вже стояв теж «з речами» і я звернулася до найближчого із запитанням: «За що ви сиділи?» — спіталася одного, щоб зорієнтуватися. «За хуліганство» — була речева відповідь. У мене відлягло від серця: за хуліганство, не розстрілюють; отже мене випускають на волю. Нас забрали скоро додолу, де ввели всіх у велику кімнату, повну чоловіків-ув'язнів, які сиділи на голій підлозі навприсядки. Спереду був канцелярист за столом, на якому лежали

різні речі. Тому що я стояла спереду, то він покликав мене, як першу, видав мені посвідку, на якій було написано, що така особа знаходилася в тюрмі від тієї до тієї дати (яку я зрештою ще маю). Я навіть не запиталася за своєю золотою монетою, ба навіть пашпортом. Озброєний вартовий вивів мене на подвір'я, де дуже виразно було чути розриви німецьких бомб та гарматне стріляння. Він, як видно, був охоплений страхом та тому мене підганяв. Відчинилася брама і я вийшла на повне сонячне сяйво по Городецькій вулиці. Свіже повітря та сонце змусило мене на хвилину обпертися об стіну. Тоді я зібрала всі сили й попленталася на вулицю Шпитальну до тієї самої крамнички. Там я стала напроти нашого вікна і з усієї сили верескнула: «Мироська, Мироська», кілька разів. Біла хустка замахала до мене й щезла: — вони почули!

Зміна окупантів у Західній Україні та советська «культура» — гори трупів

День був дуже гарячий. Я попрямувала додому, а зимовий плащ обтягав мені руки. Жадного вуличного руху не було Вдома мене чекала харчова проблема, але завдяки вірній Саші, я дещо з'їла. В моїй кам'яниці мене всі поздоровляли з визволенням. Поки ми говорили на сходах, надійшов згори один із моїх сусідів- поляків, залізничник. Його очі просто вилізли з западин, коли він почав оповідати, як вранці він вертався з головного двірця повз тюрму на розі вулиці Лоньского. Двері були відчинені, сторожі вже не було і цікавість загнала його до середини. В одній з перших кімнат він знайшов шість трупів на шести залізних ліжках. П'ять були прострілені в потилицю, а один був задушений дротом так, що голова майже віddілилась від шиї. Він пішов далі і побачив струмок крові на коридорі. Він

послідував за ним, і той привів його до великої кімнати, де посередині лежала гора трупів. На самому верху труп молоденької дівчини, розібраної до підштанців. Над нею, на шнурі від електричної лампи, висів дванадцятирічний хлопчина, продавець газет. К. був тим всім зовсім потрясений. Я зараз же побігла туди, але при дверях вже стояв німецький вартовий і нікого не допускали. На подвір'ю знайшли ще яму вщерть наповнену трупами. Німці змусили припадкових жидів викопувати їх та розкладати в ряд, так, щоб кревні замордованих змогли їх піznати.

Хоч німці вже не пускали до середини нікого, я зайшла на ріг вулиці Лонцького й мене підсадили на пліт так, що я сама бачила трупи. В цій самій тюрмі знайшла пані Беньова трупа свого чоловіка: він мав розбите лице (крім інших ознак знушення). Пані Беньова була особистою приятелькою пані Ковжунової, вдови по славному графікові. Нам обидвом вона сама розповіла цілу історію: пан Бень був знаний у Львові, як директор державної семікласівки на Городецькій вулиці з українською мовою навчання, яка, подібно як і дві чоловічі українські державні гімназії у Львові, була забезпечена Версальським мирним договором про українську автономію. Але якийсь час, під час визвольних змагань, він був адъютантом Головного Отамана С. Петлюри й тепер хтось робив на нього постійні доноси до НКВД про цей, зрештою, мало-відомий факт. Його кликали кілька разів на переслухування, але він, на щастя, мав іматрикуляційну книжечку з Віденського університету, саме на цей проміжок часу, й це послужило для цього, як доказ його місця перебування. Тепер у критичний момент, вони приходили за ним кілька разів. Бені мешкали два кроки за рогом вулиці Лонцького, але Бень, за порадою друзів, не сидів вдома. Тоді НКВД з Лонцької в'язниці наказало сторожеві повідомити їх

негайно, наколи б Бень таки показався у себе вдома. Труднощі були в тому, щоб знайти пристановище на ніч, бо, як ми вже знаємо, кожний наглядач кам'яниці був донощиком в НКВД, тому ніхто не рискував його приймати на нічліг. Змучений цими мандрями, Бень таки прийшов додому вдень із наміром хоч трохи переспатись і наглядач відразу зголосив його прихід де треба, а відтак — трагічний кінець. Пригадую тут ще, що Богдан Мацех загинув також через донос наглядача з вул. Куркової 11, де він з жінкою зайняв помешкання Донцових. На жаль, я сумніваюся, чи ті наглядачі були притягнені до відповідальнosti. Навпаки, я чула, що навіть ОУН вважала, що не треба «мститись». На мою особисту думку, у цих двох ясних випадках придався би, хоч «кенгуровий» суд, тим більше, що у большевиків такий існував під назвою «ревтройка». Наша шляхетність коштувала нам забагато цінних жертв, яких ніхто не пімстив, ще з київських днів. Тим часом, Донцов був той, хто оголосив клич: «З большевиками по-большевицьки!» — і мав рацію. Наприклад, пощо було видавати Беня, якіщо большевики й так вже відходили?

Такі самі масакри відбувалися в усіх в'язницях Західної України. У Замарстинівській тюрмі число Замарстинівській тюрмі — число замордованих людей у пивницях було між 700 до 900. Там тестъ проф. Кудрика, знайшов труп свого зятя. Тому, що через спеку тіла дуже скоро розкладалися, кревні бродили по кістки в баюрі, змішані з кров'ю та в газових масках, що їх постачала німецька армія. У такому стані речей не можна було думати про поховання тіл згідно з християнськими обрядами, тому німці наказали засипати все негашеним вапном та замурувати наглухо вікна та двері пивниць. Все це я чула від тестя проф. Кудрика, який

одначе зберіг цей факт у таємниці перед донькою, бо вона недавно мала дитину.

Останні більшевицькі колони маршували по Личаківській вулиці вгору в сторону Бродів, іноді перемішані з цивільними відділами. Так, наприклад промаршував відділ комсомольців, самі молоді жиди, голосно співаючи комуністичні пісні. Місцеве населення, яке затримувалося, щоб подивитися на похід, дивилося лиш коротенько, — бо одержати кулю в лоб, було дуже легко. З трудом викрутися мешкальний будинок Ставропігії, бо хтось сказав, що звідти стріляли. Поза тим совети затулили людям кулаком рота, промовляючи потиху: «Давай назад!» Це улюбленна формула советських поліцай відношенні до публіки.

У п'ятницю по півдні у мене з'явилися сестри Стари. Вони оповідали, що замість обіду, до їхньої камери зайшла група советських офіцерів, на чолі з начальником тюрми, але вбрані вже по-цивільному. Вони стали посеред «Бродвею», себто широкого проходу до параші, дивилися на жінок і щось потиху говорили між собою. До них з лементом кинулися жидівки з «тамтої» сторони, з криком: «Ви відходите й залишаєте нас тут, а німці нас помордують! Заберіть нас із собою!» Це не викликало на цю групу жадного враження, вони навіть не відповідали, й вже обернулися іти. Тільки один із них, заклавши кулаки в кишені плаща, промовив: «А ми вас хіба сюди кликали?» І з тим пішли геть. Двері камери залишилися відчинені, але жінки ще не вагалися виходити, пам'ятаючи попередні події. Аж раптом зайшов «советський» чоловік у цивільному й дуже здивувався, що вони ще не вийшли на волю: «Женщины! — вигукнув він — наших уже нету: ідіте дамой!»

І так Стари опинилися в мене. Але, на жаль, вже й сухого гороху не було. Стари зібралися йти всі

гуртом до Жовкви, але рознеслася чутка, що Бригідки горять. У суботу ми пішли всі гуртом подивитися. З вулиці Городецької нічого не було помітно, але зі сторони Шпитальної стояв гурт людей, обсервуючи лініві клуби диму, що виходили з вікон. Говорили про можливі жертви й раптом ми почули, що он там стоїть старий селянин в плачі: у нього згоріло дві доњьки. «Де, де?!» закричали мої дівчатка Старі, а за хвилину обіймали свого батька, що прийшов пішки 30 кілометрів аж зі Жовкви. Правдоподібно, ніхто не згорів, бо вогонь підклали наші львівські спеціялісти там, де належалося: де були документи арештованих. Натомість ми почули, що наша міліція (вже нова) мусіла гранатами розбити замуровану пивницю, де знайшли 28 офіцерів з Червоної армії, з яких тільки два чи три ще дихали й були взяті напроти до шпиталика митрополита Шептицького. Замуровали людей живими!

Сестри Старі негайно пішли пішком (30 км.) додому, бо іншого зв'язку, тоді не було.

В друге вдома на Волині, за німецької окупації

Мій чоловік, втікши з дому в 1939 р. на «німецький бік», працював далі в кооперації на Засянні. Приїхати відразу до Львова він не міг, бо німці ще не пускали пасажирських поїздів до Львова. Тільки ті особи, що мали власні авта, влаштувалися в той спосіб, що погодилися бути водіями для німців з пеперпустками. Треба признати моєму чоловікові, що він ніколи не піддавався ніяким «побожним бажанням» уявного характеру, а завжди керувався тільки прямою логікою. Повідомляв він мене отак: «Не творіть в уяві якихсь замків у повітрі з приводу Гітлера!»

Тим часом у Львові не було поживи, якби не скромна допомога пані Стефанської, яка влаштувалася завідуючою однієї з крамниць бакалії та гас-tronomії. Їх перейняла наша стара кооперативна спілка. Щоправда, там вже нічого не залишилося, крім сухого гороху. За її порадою я пішла до чоловіка, що з огляду на відхід службовців, завідував прийняттям нових службовців: це був якийсь простий «дядя», вже підроблений по одязі на советський стиль, себто одягнений в не дуже чистім піджаку, застебнутого під шию, та в незgrabних і не дуже то почищених чоботях. Закинувши одну руку за спинку крісла в недбалій позі, він сказав мені втомленим голосом, що «у нас досить і своїх». Як це можна було розуміти? Чи може він вважав мене советською людиною через мій негалицький акцент? Чи розумів він під цим, що у них досить старих кооперативних службовців? Цей простак, бо інакше його не можна було назвати, навіть не спітався мене, хто я та які мої кваліфікації. Я вже готова була подати пояснення, коли мене раптом стримала думка, що може так воно й краще, бо «одним вухом» я вже чула, що німці заміряють відновити старий російський Сокальський кордон, а тоді подорожі будуть утруднені й зв'язані з пашпорта-ми та дозволами. Тому, я навіть і не спіталася прізвища цього простака та тут вирішила, не гаячи часу, поїхати до батька на Волинь та забрати дітей у Львів, до школи.

Тому що бракувало залізничного сполучення, я пригадала собі коопераційне братерство й поспі-шила до кооперативних централь з просьбою: дати мені нагоду поїхати першим кооперативним вантажним автом, що цілком певно мусить їхати на Волинь для зв'язку. Знайшлося таке авто, що їхало до рогою на Дубно до Луцька. А звідти, я сподівалася знайти вже якесь місцеве сполучення на ці ос-

тannі сімдесят кілометрів. З тим мені пощастило також добре!

Вдома всі були здорові, не враховуючи моого наймолодшого десятирічного сина, що відморозив собі стопи. Я ж забрала тоді до Рави лещатарські черевики, в яких він ходив до школи, а тут він ходив у черевиках моого брата, кілька розмірів завеликих. Купити нові не було де.

Я не знаю яким чином, але вже до вечора все місто знало, що зі Львова приїхала донька д-ра П-ва, і вже на другий день пригналися кіньми, мало не п'ятдесят кілометрів, два гінці зі села по новини. Одним із них був інтелігентний селянин, що «перед Польщею» готовився до учительської кар'єри, потім був сотником армії УНР. Після встановлення кордонів Польщі оженився з однією гарною жінкою, а згодом народилися сини, які в цей час були підлітками.

Під час перших виборів до польського сейму він співпрацював із моїм батьком активно, за славновзвісний список шістнадцять (блок національних меншин). По виборах, Волинь провела до сейму своїх 48 послів у співпраці (в першу чергу) із жидами (у самому Ковелі 60% населення), а також колоністами (чехи, німці).

Знову, як і тоді, коли прийшли червоні, стояв перед мною інтелігентний, національно-свідомий селянин із подібним питанням: чого їм чекати від нової влади? І знову ж, що я могла доброго сказати? Мій чоловік прецінь, ясно натякував на писану програму Гітлера, його «Майн Кампф» і я мусіла з цим погодитися. Наш реальний напрямок міг тільки бути: «Може якось буде», іншими словами нічого певного, а за тим вигляд на гірше. З другого боку, як же могла я вбити в них всяку надію, чого вони так прагнули. Я вирішила сказати їм тільки частину

ну правди. «Пам'ятаєте, як за гетьмана німці грабували Україну? Навіть наш чорнозем вивозили вагонами. Будьте приготованими до того, що вони візьмуть від нас все можливе. Адже вони вестимуть тяжку війну».

На це Оксюк встав на весь зрость, взяв у руку кінці свого ремінного пояса й промовив: «Ми дамо німцям все, чого вони потребуватимуть. Затягнемо оці наші паски на останню дірку, аби тільки не було проклятих колгоспів». На цьому покищо стало — з тим, що поки нема ще цивільної німецької влади, треба поспішно організувати самим, що тільки вдасться. А в першу чергу свою міліцію, з огляду хоч би на різношерстні банди, що вже з'явилися в наших поліських лісах. Тут на першому місці стояли частини Червоної армії, що залишилися позаду, бо червоне військо втікало так швидко, що часом зірвали мости раніше, ніж їх попередили їхні власні частини. Ці мусіли грабувати села, задля їжі та були озброєні, коли в селян не було зброй.

Можливо, що селяни, не одержуючи ніяких оптимістичних передбачень у з'вязку з німецькою окупацією, все таки хотіли надіятися на щось краще, як від большевиків. Громадянин Оксюк стояв на плятформі: «Якось уложаться сприємливі стосунки з німецькою владою. Я дивлюсь на справи так: ми змінили вже кілька господарів. Поляки постановили нас тримати в застою, не давати нам навіть стільки поступу, який навіть їм самим був би приніс користь: як от тоді, як ваш батько поставив перед старостою потребу хлібробської школи для селянських синів і дістав відповідь від нього: «Я не є уповноважений до таких розмовів. Опісля, ми мали большевиків і вони заганяли нас у рабство до колгоспів. При тому, за двадцять років їхньої влади, ціле економічне життя лежало ще в руїнах, навіть до постачання найперших потреб щоденного життя.

Вони не цінять людей. Вони не приносять тільки їх добробут, але й саме їхнє життя на жертву молохові якогось абстрактного комунізму. Тепер приходить третя сила — німці. Від 1915 до 1920 років ми були під окупацією австрійців — це ж також німці. Крім того був стан війни. І ми якось давали собі раду під ними, навіть одержали перші українські школи по селах. Адже по світі завжди ішла чутка: німці — це солідна нація, добрі господарі, досить подивитись на їхні колонії, тут на Волині. Добрі організатори. У найгіршому навіть разі, скажімо так: у доброго господаря навіть і худоба добре годована та підстелена й звичайний убогий одержує приділ одягу та чоботи щороку. У німців ще ж нема колгоспів. Де робиш, робиш і не знаєш на кого, а сам голий, босий... Та й ще без духової поживи, як от, церкви чи своєї книжки. Ні, мені не здається, що під німцями буде зовсім погано, або як у большевиків. Побачимо, так сказав сліпий». І з тим вони поїхали додому, стривожені, але ще не в одчую.

До речі, цей Василь Оксюк був уже заарештований червоними, як один із передовиків села. На початку війни він перебував у в'язниці м. Луцька. У шаленій втечі свого окупаційного апарату, Москва ще знайшла час віддати гострий наказ чекістам на місцях розстріляти в'язнів. Їх вигнали з камер на подвір'я зі стіною заввишки сім стопів довкола, і постріляли кругло сімсот чоловіків з кулеметів, поставлених по кутах стіни... Оксюк, зі своїм досвідом на фронті, одразу кинувся ниць на землю і був захоронений тілами пострілених, що впали на нього. Крім нього, так само зробили ще чотири. Разом врятувалося п'ять осіб із сімсот! Другий із Ковля був сотник армії УНР Пекарчук. Йому власне тепер доручив громадський комітет формування української міліції. Тим часом, треба було безвідкладно взяти в форми місцеве життя. В першу

чергу адвокат Самійло Підгірський, колишній член Центральної Ради в Києві 1917 року, народжений в с. Любітів під Ковелем, а за польських часів перший чоловік по впливу на цілий повіт, що мав прецінь триста населених пунктів. Він же був обраний послом до сейму Річипосполитої Польщі. Його зараз же признали всі начальником повіту, як був польський староста перед тим. На голову міста все населення міста (60% жидів) одноголосно попросило д-ра Пирогова, якого знали ще з дій чотирилітні підряд за царських часів та першої світової війни. Формування поліції доручили згаданому сотникові Пекарчукові. Він зараз же проголосив набір до поліційної школи. Десять із кута Білорусії з'явився отець Іван Губа, кол. капелян армії УНР (згодом у США, де помер у сані єпископа Ігоря). Він із протоереєм Абрамовичем та усім українським священством міста й повіту (за винятком застарілого царського чорносотенця Червінського, відомого своєю шкідливою роботою), приседналися до організаційної роботи.

Більшість навезених поляків (зайдів) зі Заходу поїхали додому. Місцеві поляки зголосили лояльність. Міським інженером, повітовим лікарем та інші адміністративні посади зайняли наші порядні люди. Для відносин із німцями вибралося комітет, секретаркою якого стала Олександра Підгірська, сестра пані Донцової, з огляду на знання німецької мови, якою на Волині говорили хіба жиди, колоністи чи фольксдойчі. Всім мешканцям міська управа роздала заготовлені за большевиків запаси дерева. Запас товарів на складі централі кооператив розпродали якнайшвидше до сіл, щоб не наклали на це руки німці, а гроші, в сумі більш мільйона, склали в міській позичковій касі, де вже завідував мій брат Юрко, економіст із Подебрад (Чехія) під номенклатурою «позичка». Словом, усе йшло як

по нотах. Село розділило вже зорганізовані колгоспи назад до власників і то нишком-тишком, без однієї сварки за межі. Німцям, на їх запитання, сказали, що колгоспів ще не вспіли зорганізувати. Д-р Оксана Бачинська, призначена німецьким головним фронтовим лікарем на повітову лікарку, вперше що зробила, це — взяла шість пар молодих націоналістів із місцевих міщан і перехристила назад на православну віру всіх дітей із сирітського дому, примусово охрищених на римо-католицизм перед тим, бо то переважно були сільські діти. Першим похвальним чином нашої секретарки Українського комітету було вистарання звільнення усіх хлопців із Ковельського повіту, змобілізованих большевиками в останню хвилину, числом до шість тисяч. Усе йшло згідно з пляном. Всі чекали тепер на німецьку цивільну владу.

Гестапо розстрілює невинних людей!

Тим часом німецька армія, що майже не зустрічала опору від большевиків, швидко посувалася навзdogін утікаючій советській армії. Німецькі частини ніде не затримувалися, крім на нічліг, поводилися бездоганно: гарно, чисто умундировані, чудово озброєні, струнко здисципліновані, молоді віком, ця армія насправді справляла враження такої, що єдина в Європі спосібна розбити большевиків. Жадних грабунків або гвалтів у цій стадії, а принаїдні просьби до господинь: «Матка, яя, (яйці), масло», не бралося їм за зло охочими господинями.

Але тут же за регулярними відділами з'являлося фронтове Гестапо. За винятком відсталих відділів по лісах, ніхто не виявляв ніякої ворожої дії. Отже, Гестапо вирішило проявити власну дію. Я ще була тоді у батька, коли Гестапо розлітило оголошення, щоб давати їм знати про всякі невияснені згрупо-

вання озброєних «партизанів», яких вони мали на увазі ці советські відсталі частини (тоді ще не було організованих партизанів). Якщо виявиться, що хтось не подасть інформації про такі відділи, то обіцялися різні кари.

Один поліський запопадливий староста дав повідомлення, що в його селі ночував власне такий озброєний відділ. Гестапо негайно поїхало туди, взявши зі собою певну кількість молоденських рекрутів із української поліційної школи. Староста підтвердив, що насправді в селі ночував одну ніч відділ озброєних людей, невідомого походження. Могли бути так само дезертири. Гестапо звеліло всім чоловікам села зібратися на площі, а тоді усім господарям, де чужинці ночували виступити наперед. Двадцять щість господарів виступило наперед і всіх іх Гестапо розстріляло. Два кадети поліційної школи тут же збожеволіли... Після цього випадку вже хоч будь-які бродячі відділи, озброєні чи ні, могли показуватися де хотіли: ніхто більше нічого німцям не доносив.

Коли д-р Бачинська (пізніше померла в Австралії) оповіла про цю справу своєму квартирантові, головному штабовому лікареві, то він покрутів головою і сумно промовив: «Така вже, здається, стає наша німецька традиція: що наше чудове військо здобуде, те наші бездарні політики понівечать». Із тим поїхав далі на схід, а у нас завмирали надії...

Однаке час минав, школи у Львові мабуть уже розпочали науку, як також мій чоловік, якого я вже не бачила два роки, мусів уже бути вдома. Та сама кооперативна тягарівка мала мене забрати з Луцька, а до Луцька вже ходив автобус від нас з Ковна.

Родинні пляни

Це була остання наша родинна вечеря напередодні моого від'їзду, але якось розмова не в'язалася. Тільки після вечері всі перейшли до кабінету батька й мали свого роду кінцеву нараду. Мій батько любив моого чоловіка й шанував його інтелігентність: «Ну, а що каже твій Сашко, чи виграють німці війну зі советами?» На це я, на підставі переданого мені листа з Сяноку, рішуче відповіла: «Сашко певний, що німці війни не виграють». Батько помовчав трохи й сказав: «У такому разі, нам треба вже тепер намітити, що наша родина робитиме в разі їхнього краху. Нашій родині та Самійловій не поздоровиться в першу чергу». Мій батько був бурмістром, а Самійло Підгірський, поки не прийшла цивільна німецька влада, був начальником повіту. Його минуле, як посла до Центральної Ради 1918 року не облегчувало справи. Всі ті люди, яких населення поставило на провідні місця, тим самим ствердили свою національну популярність серед нього. Цього вже було досить для поворотного приходу большевиків: їх чекав тільки арешт, сидіння в большевицьких тюрмах, зфабриковані процеси за «український націоналізм», заслання, та, можливо, розстріли. Серед них мій батько був сеньйором.

«Нашій родині прийдеться виноситися звідси у широкий світ», промовив мій брат, який працював по фаху в комунальній касі ощадностей. «Боротьба між цими двома протриває ще пару років і ми, можливо, будемо розкидані. Як же ми зробимо, чи будемо десь з'їзджатися до купи, чи як?» Тоді і там ми прийняли таке рішення для членів нашої родини: при трагічному кінці маніякової імпрези Гітлера, де б хтось із нас не був, ми всі рушаємо на Захід, незалежно один від другого. Там, вже на Заході: в Німеччині, Чехії чи Австрії — ми раніше чи

пізніше розшукаємо один другого й далі рушимо разом, куди б не довелося. На тому ми стали, й так ми зробили. Бог так дав, що з нашої родини при повороті большевиків ніхто не загинув. Інакше було в родині Самійла Підгірського: в останніх тижнях у нашому місті, його жінку Лесю, сестру пані Донцової, розстріляло Гестапо за зв'язок з УПА, а тоді її доньку Нану з першого шлюбу з М. Голубцем та її чоловіка. Самійло втратив голову й спізнився до виїзду, хоч вагонів до Варшави давалося скільки хто хотів. Його не просто забили, а замучили, як кажуть, місцеві комуністи. На жаль, у листі не написали імен цих злочинців.

Я знов у Львові

Я повернулася до Львова, саме після того, як німці дозволили нижчим елементам міста зробити погром на жидів. До погрому у повному розуміння слова одначе не дійшло, але без грабунку не обійшлося, особливо популярні були жіночі хутра.

Мій чоловік уже вернувся і зголосився на свою працю в РСУК. Я пригадую, як наша родина вперше засіла за стіл всі разом і як мій старший син, чотирнадцятилітній Роман, беручи ложку в руки, зідхнув і зупинив рух на хвилину, щоб сказати з виразом полегші: «Як же це добре бути знову вдома, з власним татом та мамою». Цей хлопець глибокої натури, надзвичайно здібний, не знаючи ані слова французької мови, вступив після закінчення гімназії в Ганноверському таборі IPO, до французькомовного університету в Лювені, а за п'ять років вже самостійно написав дипломну працю цією самою мовою на титул економіста. Тим часом, також навчився англійської мови при допомозі

ІМКА.⁴³ Німецьку ж знав з клясичної гімназії у Львові, при чому також переніс тяжку операцію бедра, поранений під час перебування в юнацтві.

Пізніше працював в «Голосі Америки», де й помер передчасно, через наслідки поранення. Вже померла і Ц. Паліїв, яка патронувала його прийняття до Лювенського університету.

Природно, ми з чоловіком обговорювали політичну ситуацію та шанси Гітлера. Тут він оповів мені своєї враження з першого дня війни. Він тоді знаходився в м. Сяноку й був свідком, як німці привезли перших советських полонених: це були прикордонники, деякі взяті просто з ліжка в білизні. Для пропаганди, німці вивели їх на площу, де їх обступили люди, плескали їх по плечах, давали їм цигарки та казали до них: «Ну, тепер ваш Сталін капут! Комуні кінець!» Полонені виглядали цілком розгублені й посилено курили без реплік. Але, нарешті, один із них здобувся на сакраментальне запитання: «Ну, а з чим же йде Гітлер ідот!?

Не треба бути мудрецем, щоб зрозуміти значення цього питання. У цей момент його ставила кожна одиниця з двохсотмільйонового населення СССР, принадлежного до понад п'ятдесяти різних національностей від Карпатських гір аж до берегів Тихого океану на сході. Гніт советської влади у цей момент якраз доходив свого апогею фізичної тиранії, своєї глупоти в політичних та сільсько-господарських проблемах у всенародньому маштабі. У своїй нетерпимості до всякого прояву свободного розуму та вищого прояву духа, у своїх кривавих розправах, що своїми гекатомбними розмірами побили всіх знаних нам тиранів західньої півкулі. Від часів Чінгіс-хана, побивши також переслідування

⁴³ Інтернаціональна мужеська (молодеча) католицька асоціація.

перших християн у Римі (це ж остаточно, обмежувалося до самого Риму). Комуністична влада привела до побічного ганебного явища скрайньо звиродіння людської природи, коли заради персональної користі, трохи більш достатнього матеріального життя, сприймала та замикала очі на десятки, сотки, а навіть мільйони своїх знищених співгromадян при зневаженню всякої законності взагалі, а демократичної зокрема.

Невдала і задуркувата політика Гітлера

Ця проста форма запитання: «З чим приходить Гітлер?» — була для всіх зрозуміла. Що мова йде про його політику в разі перемоги та повалення ненависного режиму. Всі народи чекали на відповідь із завмиранням серця. Особливо це торкалося нас, українців, яких є 50 і більш мільйонів, що вже заради свого географічного положення: перші на дорозі тріумфальної німецької армії, на нас перших себе докаже. Алеж ми не одні! Чи не давав старший резервіст свою мізерну салдатську платню потемки, ввечорі такому священикові, що навіть не був його віри й чи не просив його зі слізьми в очах: «Батюшка, Бог один, помоліться, щоб була якась зміна, бо ми вже не можемо витримати!» Чи ж в Раві Руській, першої ночі, коли я сиділа на великій варистій печі в зимній умивальці. Чи ж не зрадів вісімнадцятилітній хлопчик з того, що я могла говорити по-російськи (бо по-нашому, він не розумів), та випитував мене малошо не до ранку про те, яке було життя у капіталістичній Польщі: «Чи правою є те, що кожна людина мала добрі чоботи, чи правда, що люди не стояли в чергах?» і так далі без кінця. Щоб признатись нарешті із зідханням покути: «Мій дід оповідав таке, але я йому не вірив». Як жалісно виглядали казахські молоді рекрути, що їх я бачила, як вони лежали групами чи купа-

ми на плятформі Станиславівської⁴⁴ станції, ще навіть одягнені у кольорові «халати» (з флянелі або бавовни), які не розуміли мови та не знали, що їх привели сюди для того, щоб «тримати за морду непокірних хахлів», а вони навіть не знали, хто то є.

Щодо мене, то я вже бачила початок гітлерівського режиму там на Поліссі. Вже ходила сила чуток про те, що Червона армія здається в полон чотами, сотнями та цілими регіментами. Німці з літаків розкидали летючки, з приманливим, хоч неясно зформульованими обіцянками доброго життя. Решту робило власне внутрішне «побожне бажання». За кого я буду битися? За НКВД? За голод? За колгоспи? За Сталіна? Червоноармійці кидали рушниці на землю, підносили руки вгору й гурмою піддавалися німцям. А як німці їх приймали? Якраз приїхала у якісь справі з Рівного до Львова д-р Харитя Кононенко, яка очолювала там Український Червоний Хрест, що спеціально займався опікою над полоненими з Червоної армії. Вона оповідала, що німці обходилися з полоненими по-людськи: в Рівному їм відгородили кусень поля колючими дротами. По середині стояв тільки один невеликий барак. У цей простір було напхано до двадцять тисяч полонених, фактично проти неба на землі, без захисту від холоду та негоди. Їм давали їсти, якусь водянисту зупу, з чого попало. Вони пробували страйкувати, коли їм дали розварені цукрові буряки, без всяких додатків.

Коли така правда рознеслася по околиці, то з найближчих сіл жінки кинулися нести все їстивне, яке тільки мали під рукою, за принципом: «Як я подам тут чийомусь незнаному мені чоловікові чи синові, то може, дехто подасть моєму». На це ж, було наказано сторожі стріляти з гори в жінок! З плачем вони мусіли йти додому.

⁴⁴ Тепер Івано-Франківськ.

Харитя (згодом розстріляна у рівенській тюрмі з іншими 200 в'язнями, після замаху большевиків на гебітскомісара), говорила дуже добре по-німецько-му й пробувала зробити, що тільки було можна: хоча б тих найслабших відвезти до шпиталю. Таке щастливо їй дуже рідко. Ото ж ясно, що полонені вмирали, як мухи. Німці виправдувалися тим, що СССР відмовився у свій час платити членські внески до Міжнародного Червоного Хреста в Женеві, а сама німецька країна не могла прогодувати такої сили людей. Натурально, що це був викрут, бо вони захопили досить запасів, що їх большевики не встигли спалити на наказ Сталіна при відступі. Побіч німецької пропаганди з літаків, щоб червоноармійці здавалися в полон, в цій стадії німці переважали советів своєю зброєю. Сов-танки, за винятком неповоротного Т 54, не дорівнювали німецьким. А німецькі кулемети стріляли кулі з такою густотою, що армійці прозвали їх «електричним кулеметом», і лягали від цих куль, як покоси. У нас у Львові було навіть, це показуване, на тоді ще рідкій телевізії чи просто в кіно, як пропаганда. Взуття не вистачало від самого початку: мадяри оповідали мені тут в Австралії, що нерідко можна було побачити два ліві черевики (не чоботи) або жіночі мешти на високих обцасах у вояків з одностроями!

Німці взяли Київ, де показали таку саму глупоту та зарозумілість, що не провірили доми на Хрещатику, чи не були вільні від мін і, частина штабу вилетіла в повітря. Але все таки, німці йшли ще наперед. Що робилося в Києві, ми читаймо в книжці С. Гумінної «Хрещатий яр».

Відсіч німцям

Натомість большевики завжди були майстрами масової психології: незначна частина вояків Червоної армії таки вирвалася з тaborів смерти полоне-

них. Їх взяли так, як вони були: виголоднілих, брудних, обірваних — посадили у вантажні авта та повезли вздовж цілої лінії фронту. На зігнаних мітингах фронтових вояків, вони мусіли оповідати, як там було — через що вони до німців перейшли. І вони оповідали, — часом при тому плакали...

Тепер уже в Червоній армії не було вибору: всі ілюзії щодо німецького «цивілізованого господаря» скінчилися — вони стояли перед лютим ворогом. І тепер вони почали направду воювати. Не за Сталіна, не за компартію, не за комуну, а за власне і своїх рідних, життя. — Та ще й як: «зубами та кігтями» — можна б сказати. Природа сама була по стороні Червоної армії. Наприклад, вже давно не було такої суворої зими під Москвою — мінус 50 градусів Цельсія. Замерзлоколо мільйона німецьких вояків. Гітлер був такий певний, що Москва впаде перед зимию, що його вояки навіть **не мали** зимових вовняних шинелів, тільки звичайні, навіть таких найгрубших гатунків вовни, які мала Червона армія. Куди гірші, як мала царська армія, але вовна, чи кращого чи гіршого гатунку, завжди є вовоною. Тепер почали допливати американські запаси: зброя, снігоходи, кожухи з Канади. Протилетунської зброї тепер вже було стільки, що німецькі літаки не могли бомбардувати Москву... В німецьку армію закралася деморалізація, стала падати дисципліна. Мадярські ветерани оповідали мені, що німці не виставляли навіть нічної варти, як не одержали пива та цигарок. Іще була одна річ, що її німці ніяк не могли зрозуміти: звідки береться у советів все нові поповнення людського матеріялу? Адже під Москвою (знову мадярські джерела) було не менше сто дивізій, велика частина з них зовсім свіжі. Вік червоного рекрута все зменшувався, але маси все поповнювали ряди.

Моя вся сім'я поселилась в селі Повороз-

нику під Криницею, коли вже фронт підкочувався під старий кордон Австрії, хоч мій чоловік ще був у Львові. Щодня по полуздні, ми дві-три жінки йшли собі по єдиній дорозі над річкою на прогулку (між іншим, жінка скульптора Павлося). І завжди напроти нас так само прогулювався старший віком військовий німець, як видко на відпустці, виглядав на вищу рангу. Одного разу я була сама і він заговорив до мене. Після небагатьох слів про красу краєвиду тощо, він злегка зачепив військові події, але я запам'ятала тільки одне його запитання до мене: «Звідки беруть червоні такі колосальні ресурси поповнень, все нові та нові?» Тут я зайнялася аритметикою: я нагадала йому, що в ССР 160 мільйонів населення, грубо підрахувала відсоток річного приросту, половина з того мужчини і що до війська беруть 18-літніх, себто народжених в 1926 році. Вийшло щось на 5 мільйонів річно.

Нехай хто хоче зробити точний підрахунок, важливе те, що навіть як приплів новобранців до Червоної армії був тільки один чи два мільйони річно й що це були молоді «смаркачі» по вісімнадцять років, але число є числом, то німці не могли за ним поспіти. Це не був там вартісний вояк, перш за все лише згрубша вишколений, але большевики уживали в тій стадії два допоміжні чинники: водка в необмеженій кількості на фронтовій лінії; а подруге — ці маси молоденьких, які ще мало розуміли, що взагалі робиться, гнали вперед. Ще можна було набрати членів партії та комсомольців, що розтягалися лінією, безпосередньо позаду, скажімо, атакуючої лінії і стріляли тих своїх власних вояків, що показували найменші ознаки страху або нерішучості. Крім того, відбивши від німців вже окуповані ними простори, вони негайно збирали все чоловіче населення, що його вони знайшли вдома й створювали з них загони, навіть у цивіль-

них одягах, як були, давали їм у руку будь-яку зброю і гнали їх поперед Червоної армії просто на перший вогонь, на кулемети та артилерію взагалі, щоб по трупах цих цивільних, наблизитись до своєї цілі...

Мені в житті завжди щастило почути щось таки цікавого. Тому додам тут, паралельно з розмовою з тим високим (бо таким він був), військовим у Поворознику. Інакшо розмова відбулася у Варшаві, тим разом з представниками генеральського складу німецької армії та Андрієм Лівицьким, екзильним представником уряду УНР у Варшаві, по смерті Симона Петлюри. Ту розмову він передав мені сам особисто. Було це в Майнц Кастелі, у таборі втікачів, куди я приїхала з Ганноверу відвідати моїх батьків. Я не раз була гостем у них, коли приїжджала до Варшави. Навіть і тоді Андрій Лівицький передавав через мене деякі конфіденціяльні інформації моєму батькові. Отже, цим разом він хотів, на всякий випадок, щоб люди знали: у Варшаві у нього з'явились два представники німецького генералітету. Їхньою ціллю було спитатись, яку поставу займуть українці, коли б вони навіть тепер забили Гітлера. А. Лівицький тільки ахнув (в душі) на таку пропозицію! Аж тепер вони німці дійшли до такого, коли вже ролі перемінилися: коли страшний удар по легенді непереможності німецької армії, завдала сталінградська катастрофа... І в такий момент, коли німецький вояк ще тільки з навички робив що міг, щоб стримувати російську армію. Якби Гітлера тепер було забито, то нічого не стримувало б німецьку армію від анархії та безголовної втечі. Крім того: УНР вже постарілася й не мала людей, щоб кинутися в агресивну діяльність; а майже вся верхівка ОУН була виарештована німцями. А найголовніше, — нарід втратив віру в німців.

ПІСЛЯСЛОВО

У першу стадію війни, коли червоні солдати тисячами здавалися в полон або й просто переходили на бік ворога (річ нечувана в історії воен), це був той момент, коли війна могла бути вирішена на користь німців за три місяці, якби не тупість та зарозумілість, як партії, так і командного складу. І ті, і другі вбачали в цьому явищі тільки наслідки вищоти свого модерного озброєння, переваги своєї військової тактики та свого вояцького складу армії над Червоною армією. І тут вони проявили абсолютну сліпоту, бо їм не прийшло до голови взяти до уваги й зважити моральний стан цієї армії, навіть у такий простий спосіб, як вибір визначніших представників із числа цих добровільних полонених та втікачів. На підставі свідчень, зважити вагу цього небувалого явища для своїх дальших плянів та тактики, головно політичної, про яку вони забули, а вірніше сказати: їм навіть не впало до тупих (політично) голів їхнього головного штабу.

Натомість російські комуністи чудово розуміли, що діється, бо знали психологію мас. Не даром вони ж ужили всіх можливих засобів, щоб не допустити до вух альянтів найменшої чутки про це явище, що здавалися в полон. Комуністичне радіо про це мовчало навіть у себе вдома. Я не пригадую, щоб були проголошенні якісь такі заклики, як наприклад: «Червоноармійці, що ви робите? Не вірте німцям!» — і далі в такому ж роді. Навіть большевики, такі легкі на руку для всяких погроз та обіцянок жорстоких покарань, нічого такого прилюдно, себто по радіо, не оголошували! Сталін трясся в Кремлі від страху, що його уб'ють його власні компаньйони. Командний склад розгубився; прочищений докладно якраз від можливих «ухильників» перед самою війною. Але в паніці, щоб того

не сталося, на зроблену через чеські русофільські кола дуже примітивну німецьку провокацію, наложили головами аж п'ять старих заслужених у революції та після неї советських маршалів, захисників комунізму від його початків, на чолі з висуванцем маршалом Тухачевським та сибірським Блюхером! Моя розмова з невідомим лейтенантом в перший день, коли мене були привезли до львівських Бригадок, була тільки далеким відгоміном тієї луни, що хвилями йшла від маршалів через штаби та генералів, через майорів та капітанів (як, наприклад Шифрін) так, як ідути хвилі в етер, щоб створити «побожне побажання», — себто «транс від надій», що охопив, як шал все воятство Червоної армії при першому натяку на надію, однакову для всіх народів Советського Союзу: нагода позбутись ненависної влади.

В цей час вже було цілком ясно, що німці програли війну і що їхня мета тепер лише довести рештки своєї армії до своїх кордонів. На вагонах переповнених німецькими вояками видніли написи крейдою: «Ріхтунг гаймат».⁴⁵ Ранених СС-вояків, військові відступаючі частини звичайного Вермахту, які мчали на захід, відмовлялись взяти їх у свої вантажні авта. Словом, занепадницький дух був уже міцний в німецьких збройних силах. Той, що топиться, не може врятувати нікого, крім себе. Одинокий вибір, що міг би спинити війну і одночасно привести до бажаної зміни, включно з комуністами, це був: убити Сталіна так, як під час революції 1917 року був забитий цар. І цей вибір поміг би, якби не те, що вже була підготована змова і більш-менш визначений наступник. Оскільки я зоріентувалася на підставі моїх розмов із підсновецькими людьми, в нашому таборі в Німеччині,

⁴⁵ Напрям домів.

те гасло об'єднання, принаймні на перший момент такого перевороту було єдине для всіх, а саме: «Геть НКВД»!. Далі треба було показати на чоловіка, насправді провідницького калібра, щоб заступити Сталіна. Такого на обрію не було видно, може навіть у наслідок переведених вже згаданих мною різних чисток. В самій же Москві «царював» ще Берія та його слухняні «пси революції». На жаль, ці два кавказькі земляки, у цій цілій грі, грали однаковими картами.

Гітлерівська пісня була вже теж зіспівана. Тут наведу тільки слова одного англомовного публіциста, вже після закінчення війни: «Гітлер, крім поголовного винищення населення зайнятих ним просторів, мав ще й іншу альтернативу: у разі виграння війни, це могла бути пенетрація. Якби він, замість ненависті, з'єднав собі співпрацю корінного населення, то це разом взяте, дало б до розпорядимости німцям колосальний потенціял для модернізації та розросту в усіх ділянках життя від гір Карпат до Тихого океану на сході. Тут варто тільки нагадати, що такі хвилини мирної пенетрації для німців вже бували в історії Росії: від часів Петра I, верхівка біля палацу та вищі становища в армії, особливо у фльоті, кишили німцями. Навіть ось жінка письменника Льва Толстого була з дому Берг: її батько був придворним лікарем. У фльоті було безліч Трахтенбергів, Фельдкерзамів, Унгар-фон-Штернбергів, а так само і в армії. Від часу коли Петро I оженився з німкенею з Латвії, що після стала Катериною I, після виродження прямих Петрових нащадків та посадження на царський престол чистої крові німкені Катерини II, від якої пішла лінія аж до Миколи II.»

Тут треба трохи оглянутися назад, до так званої першої світової війни. Це була, здається мені, остання війна на старий кшталт: слухняна та здис-

циплінована армія одної країни — воює зі слухняною та здисциплінованою армією другої країни чи там нації. Скажімо, Німеччини проти Франції.

Природно, одна з армій розбиває опонента, уряди замирюються, відбуваються певні пристосування кордонів, всередині країни певні зміни, переважно прогресивні політично, обидві країни облизують свої рани, і все йде своїм порядком.

Однаке, в цій першій світовій війні виринув певний, хоч маленький, покажчик, так би мовити, «нова нота». Цю ноту продзвонили чехи (чи швейки, або ні). Чехи не хотіли боротись за Австрію та Габсбургів. Закохані в Росію, чехи сподівалися кращих змін для себе, якби імперська Росія перемогла. І вони, не змовляючись, так і зробили на фронті в 1914—15 рр., вони не билися з росіянами, тільки здавалися їм в полон. Не то, щоб це дуже міняло справу: чехи це мала нація, їх тоді було не більше як вісім мільйонів (без словаків). І царська імперська Росія прийняла їх насправді як «братьів»: вони ходили свободіно. На великих маєтках вони заміняли тих російських підданих, що пішли на фронт проти Австрії і Німеччини. Ніхто не рухав чеських маєтків у Росії: я була здивована ще малою дівчиною, як багато чехів ми побачили в Києві в 1915 р., як багато справжніх готелів та пивоварень належало їм. Найбільший готель у Києві навіть називався «Прага». Я підкреслюю тут, що чехи то мала нація і їхня «зрада» Австрії ледве щось змінила. Але якби їх було багато, скажімо — одна третя частини Австрії?

Другий такий психологічний момент був після «вибуху» революції 1917 р. Цар абдикував. Тимчасовий уряд Керенського тримався дуже хитко, а армія, під впливом обіцянок большевиків (ці просто оцінили на свою користь бажання мас) от так собі простенько почала кидати самочинно фронтові

позиції та вертати додому. Якби не те, що німці вже й самі дихали останнім духом від трирічного виснаження на двох фронтах і недостачі харчів у дома, то вони таки сиділи б у столиці і диктували б свої умовини миру. На своє щастя чи нещастя німці то нарід, що не може жити без порядку тасталости життя й вони не висувають про-консулів з армії, як інші: не для них Наполеони. Армія в них сама не думає, тільки підпорядковується урядові, аби «тільки він був законний», або мав вигляд законності, наданий сам собі, як от диктатор Гітлер.

Таке положення, як в СССР, де армія ненавиділа уряд та створене ним життя, німці ніяк не передбачали: вони, бачите, ніяк не провадили психологочних розшукув у величезній країні за останні дводцять років. Вони думали, що буде їхня перемога, й все уложиться по-їхньому.

На превеликий жаль, якщо хтось із читачів не обізнаний, то пригадую тут: Кеннеді, тоді президент США, будучи за делікатно вихованій супроти таких вироблених, до всього навіть найпідлішого способу поступування здібних російських комуністів, побоявся насправді серйозно протиставитись захопленню влади інструктованими СССР кубинськими комуністами. Причина: він боявся війни з СССР! Вони, як завжди, знахтували розвідкою внутрішнього положення СССР після закінчення війни. Завдяки тому, вони не були досить поінформовані про те, що воєнний потенціал в Росії, був цілковито зруйнований, що німці програли тільки завдяки ідіотичній своїй зарозуміlostі, ніби вони якась вища раса, і варварському трактуванню тоді ще прихильних до них автохтонів, в першу чергу українців, але за ними інших також. Американцям з Кеннеді залежало тільки знати, чи вступить СССР в обороні Кастра, у війну з ними? В жадну

війну СССР тоді не вступав би, бо він лежав тоді на лопатках в наслідок величезних втрат в робочих руках. Чи 12 млн. забитих чоловіків, у країні, де всі, крім молотьби, сільські роботи не були механізовані, як це було в Америці і впали на плечі виснажених недоїданням колгоспних жінок. Де вже здвигнулося довір'я в понад-людські кваліфікації партії, завдяки ревеляціям Хрущова. Де настутила «оттепель», себто політична відлига, де розбудилися надії на те, що навіть комуністичний режим можна б реорганізувати й зробити його «гуманним, людським» комунізмом. Такий вже приклад зроджувався в Чехо-Словаччині, де большевицька партократична влада була переляканана потужним вибухом протесту в Мадярщині! Як завжди, російські комуністи виявилися хитрішими від західних чистоплюйників-політиків, що визнають тільки «фер-плей»,⁴⁶ який місце в наші часи лишилося тільки в спорті. Адже поставлення ракетних баз в Кубі — то була тільки спроба, легенька провокація, як на це зареагує США! Нема великого героїзму в тому, як Кеннеді протидіяв на це! Він же мав іще такого надійного, інтелігентного та добромислячого інформатора в самому центрі комуністичного кубла в Москві, як Пеньковського, що попередив його про можливість воєнного виступу СССР! Сторонники Кеннеді так його вихваляють за державну здібність: он як він, мовляв, відвернув ще одну війну. Та большевики ніколи б не посміли почати війну за Кубу. Президент Кеннеді був боягуз та політично хитлива нездара — він повинен був послати на Кубу свої війська чи з Об'єднаних націй, трохи американських парашутистів, а також із десяток одиниць фльоти, як це зробила прем'єрка Англії М. Татчер. У внутрішній

⁴⁶ Чесна гра.

політиці заборонити повернення спекулянтам, як от... та підперти вибори розважного, соціально-чесного, твердого президента. І тоді не було б Кореї, Анголі, Абесінії, В'єтнаму... і кінчаючи Афганістаном — це все за час однієї нової генерації, яка нішо не знає, крім спорту та естрадної музики.

КІНЕЦЬ

З М И С Т

Стор.

Вступне слово	5
Частина I — Кінець польсько-німецької війни	
Містечко Винники, коло Львова	7
Гість з-під кордону	13
Мій чоловік утікає	16
Я залишаюся у Львові	19
Збори профспілки	21
Частина II — Перша советська окупація	
Торговельна палата	24
Торгівля на «новий лад»	25
Провокація в «Птахопромі»	27
Поголовні втечі	30
Чому, як і хто втікав?	31
Про захоплення львівськими жінками та їхні наслідки	36
Вигляд жінки назовні	38
Політичні дотепи	41
Пригода львівського жида-столяра	45
Перехід до нової господарки	48
Промисли	54
Нова контора «Главпушніни»	56
Оповідання шевця Івана про непорозуміння — «жид»	64
От-от вибухне війна!	68
Я відкриваю карти тов. Гаврілову	71
Масові вивози та арешти	79
Святкування «Октябрської (жовтневої) революції»	90

Частина III — Прилучення Галичини до СССР

у 1940 році

Формально-офіційне приєднання	96
Пашпортизація	100
Перші вибори до Верховної ради СССР	101
Мое знайомство з «КХИР»-ом	105
Поїздка до рідного міста на Волині	112
Вдома на Волині	114
Клопоти Гаврілова	122
Справа срібних лисів	126
Запрошення до НКВД	129
Випадок викладача серед. школи П. Кудрика	135
Доносицтво	137
Випадок д-ра Панчишина	141
Заробітні платні	145
Кари робітників за крадіжки	149
Розбіжність жадань робітників і влади	150
«Експортлес»	154
Інтелігентний українець-комуніст	162
Переоцінка цінностей, або думки про втечу	164
Ніч в арешті	169
Арештний дім у Раві Руській	172

Частина IV — Я, — советський в'язень

Бригадська тюрма	177
Обшук	180
В камері ч. 63	181
Кантинна	186
Прання в камері	189
Українські «границі» й інші типи жінок .	191
Залізничні «спекулянтки»	206
Мироська Патляківська	207
Виклик до слідчого	209
Єлісавета Яковна	211
Ми в «новій» камері ч. 65	215

Роздумування, після побачення з енкаведистом	219
Частина V — Німецько-советська війна	
Бомбардування Львова	222
В'язні — визволяють в'язнів	223
Енкаведисти, ще повернулися	224
Мое звільнення	231
Зміна окупантів у Західній Україні та советська «культура» — гори трупів	233
Вдруге вдома на Волині, за німецької окупації	237
Гестапо розстрілює невинних людей!	243
Родинні пляни	245
Я знов у Львові	246
Невдала і задуркувата політика Гітлера	248
Відсіч німцям	250
Після слово	254

БРИГІДСЬКА ТЮРМА

План камери ч.63:

